TEMESVÁR
ÉS
DÉLMAGYARORSZÁG

MULTJA, JELEN KÖZÁLLAPOTAI
ÉS TURISTIKAI LEIRÁSA
AZ ALDUNA UTI KALAUZÁVAL

IRTA:

DR. BODOR ANTAL

BELLAI JÓZSEF KÖZREMÜKÖDÉSÉVEL

60 képpel, 3 megye és Temesvár térképével.

MORAVETZ TESTVÉREK KIADÁSA
TEMESVÁR.

ELŐSZÓ.

Úgy hisszük, hogy rég érzett hiányt fog pótolni e könyvecske, mely a történelmi emlékekben, természeti kincsekben és néprajzi sajátságokban gazdag Délmagyarország multját, jelen közállapotait s szebb vidékeit kívánja a nagyközönséggel vázlatosan megismertetni.

Munkánk szerény keretei nem engedik, hogy a felölelt hatalmas anyagot kellő részletességgel tárgyaljuk, de ezen úgy igyekeztünk segiteni, hogy az alábbi jegyzékben közöljük forrásmunkáinkat, melyek az általunk csak röviden érintett egyik-másik kérdést behatóan tárgyalják. Vitás történelmi tételeket nem bonczolgattunk, de annál szigorubb kritikával állitottuk össze a jelen közállapotokra vonatkozó statistikai és egyéb adatokat.

Célunknak, a Délvidék széles körben való megismertetésének, valamint az idegenforgalom növelésének érdekében könyvünket sok ezer példányban s olcsó áron bocsátottuk ki s ezt jórészben a hatóságok messzemenő

anyagi és erkölcsi támogatása tette lehetővé. Ezért ezúton is hálás köszönetet mondunk nagyméltóságu dr. *Darányi Ignácz* földmivelésügyi, *Kossuth Ferencz* kereskedelemügyi és gróf *Apponyi Albert* vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszter uraknak, méltóságos dr. *Csernoch János* csanádi püspök urnak, méltóságos dr. *Telbisz Károly* udvari tanácsos urnak, Temesvár sz. kir. város polgármesterének, nagyságos *Jankó Ágost* Torontál vármegyei, *Ferenczy Sándor* Temes megyei és *Issekutz Aurél* Krassó-Szörény megyei alispán uraknak, nagyságos dr. *Rezucha István* urnak Versecz, *Mattanovich Adolf* kir. tan. urnak Pancsova th. jogu városok, továbbá *Marsovszky Árpád* urnak Lugos rend. tan. város polgármesterének, kik az állam, illetve a megyék és városok részére több száz példányt megrendelni s eként könyvünk kiadását s széleskörü elterjesztését hathatósan előmozditani kegyeskedtek. Törekvéseink erkölcsi támogatásáért köszönetet mondunk továbbá *Steiner Ferencz* orsz. képviselő urnak s a *Délvidéki Kárpát Egyesület* vezetőségének, valamint mindazoknak, kik könyvünk megirásához adatokat nyujtani sziveskedtek.

Könyvünk főbb forrásmunkái.

Alispáni jelentések Temes-, Torontál- és Krassó-Szörény megyék közigazgatási állapotáról.
Balogh Pál: A népfajok Magyarországon.
Bárány Ágost: Temesvármegye emléke. 1848.
— Torontálmegye hajdana 1845.
Barát Armin: Temesvár, monographische Skizze 1902.
Bellai József: Márcziusi napok Temesvárott 1891.
— Temesvár sz. kir. város közművelődési intézményei 1904.
— Temesvár az országgyűléseken 1899.
Berger Károly: Temes vármegye gazd. viszonyai 1907.
dr. Berkeszi István: Délmagyarország éremleletei 1907.
— Temesvári könyvnyomdászat s hirlapirodalom tört. 1900.
— Temesvár sz. kir. város kis monográphiája 1900.
— Temesvár szinészete a XVIII. században 1898.
dr. Bodor Antal: Kiállitási emlékkönyv 1907.
— Vadászerdő telepes község monographiája 1907.
Böhm Lénárd: Délmagyarország, vagy az u. n Bánság külön története II. kötet 1867.
Baróthi Lajos: Adattár Délmagyarország XVIII. századi történetéhez 1893—6.
— A németek első betelepitése a bánságba gr. Mercy alatt 1890.
Czöernig K.: Ethnographie der oesterr. Monarchie 1857.
Frank Zoltán: Délkeleti képek 1900.
Gáspárdy Aladár: A magyar Alduna 1904.
Gecser Béla: A Dunán le Zimonytól Turn-Severinig s Orsovától Herkulesfürdőig 1893.
Geml József: Temesvár sz. kir. város statisztikája 1900.
- Városi közlöny (temesvári) 1908.
Griselini: Geschichte des Temesvárer Banats 1770.
Iványi István: Lugos r. t. város története 1907.
— Karánsebes történetéhez 1875
Kacser Romulus: Temesvár emberbaráti intézményei 1906.
Keresk. és iparkamara (temesvári) évi jelentései.
Lendvai Miklós: Temes vármegye nemes családjai 2 k. 1899.
Lovas Sándor: Legujabb állami telepitések Magyarországon 1908.
Márki Sándor: Dózsa György és forradalma 1883.
Marton Andor: Torontál vármegye gazd. viszonyai 1907.

Milleker Bódog: Délmagyarország őskori régiségleletei 1891.
— Délmagyarország római régiségleletei 1892.
— — régiségleletei a honfoglalás előtti időkből.
— — Versecz sz. kir. város története 1886.
Ortvay T.: Temesvármegye és Temesvár város története. 1881.
— Oklevelek fenebbi műhöz.
Osztrák-Magyar Monarchia irásban és képben.
Pesty Frigyes: A Szörényi bánság és Szörény vármegye története 3 köt. 1877.
— Krassó vármegye története 1884.
— A szörényvármegyei hajdani oláh kerületek 1876
Preyer János: Monographie der kön. Freist. Temesvár 1853.
Pór Antal: Hunyady János 1873.
Statisztikai évkönyvek 1906.
Szalay László: Szerb telepek Magyarországon. 1861.
dr. Szentkláray Jenő: A csanád egyházmegyei plébániák története 1898.
— Száz év Délmagyarország legújabb történetéből 1879.
Krassóvármegye őshajdana 1900.
— A dunai hajóhadak története 1886.
dr. Telbisz Károly: Temesvár története 1902.
Veber Antal: Délvidéki Kárpát egyesület kalauza. 1894.
Zvarinyi Emil: Liebling in der Vergangenheit und Gegenwart 1886.

Betürendes tárgymutató.

Az Alduna és vidéke . . . 299
Alibunár és vidéke 277
Almásvidék 298
Antalfalva és vidéke . . . 277
Ármentesitő társulatok . . . 120
Bánlak és vidéke 276
Bányászat 134
Bozovics és vidéke 298
Buziásfürdő és vidéke . . . 251
Csakova és vidéke 253
Csene és vidéke 275
Délmagyarország fekvése és tagoltsága . . 1
— népfajai 65
— története 6
Detta és vidéke 254
Egyházi állapotok 87
Egyleti élet 165
Facset és vidéke 287
Fehértemplom és vidéke . . . 255
Gyárak 122
Herkulesfürdő 314
Hajózás 150
Hatóságok 160
Háziipar 131
Hitelügy 152
Ipar 122
Iskolák 85
Jám és vidéke 297
Karánsebes r. tan. város és vidéke . . 282
Kivándorlás 95
Kohászat 134
Közgazdaság 105
Közlekedés 140
Krassó-Szörény megye . . . 279
Lippa és vidéke 259
Lugos r. tan. város és vidéke . . 279
Marilla 294
Mezőgazdaság 109
Módos és vidéke 275

Nagybecskerek és vidéke . . . 264
Nagykikinda és vidéke . . . 266
Nagyszentmiklós és vidéke . . . 270
Népmozgalom 82
Németbogsán és vidéke . . . 288
Oraviczabánya és vidéke . . . 291
Orsova és vidéke 309
Pancsova th. jogu város és vidéke . . 247
Pénzügy 152
Perjámos és vidéke . . . 272
Resiczabánya és vidéke . . . 288
Stájerlak-Anina 294
Szászkabánya 297
Tanügy 95
Telepitések története . . . 52
Temes megye 251
Temeskubin és vidéke . . . 257
Temesrékás és vidéke . . . 262
Temesvár jövője 240
— közgazdasági viszonyai . . . 234
— kulturális viszonyai . . . 211
— lakossága 206
— története 169
— útmutatója 195
— vidéke 242
Teregova és vidéke . . . 284
Torontál megye 264
Törvényhatósági élet . . 157
Törökbecse és vidéke . . . 268
Törökkanizsa és vidéke . . . 270
Ujarad és vidéke 261
Ujmoldova és vidéke . . . 300
Vasutak 143
Versecz th. jogu város . . . 244
Vinga és vidéke 261
Vizszabályozás 144
Zsombolya és vidéke . . . 273

Délmagyarország fekvése és tagoltsága.

Délmagyarország határai északon a Maros, nyugaton a Tisza, délen a Duna folyó, kelet felől pedig az Erdélyi havasokkal összefüggő Godjan-Szarko és Pojana-Ruszka hegylánczok. E természetes határok közé foglalt, négyzet alaku földterület, melyen jelenleg Temes, Torontál és Krassó-Szörény megyék feküsznek, már a legrégibb időktől kezdve bizonyos egységes rendeltetéssel birt s hosszu időn keresztül közös vezetés alatt állott. Az Árpád- és vegyes házbeli királyok korában okmányainkban többnyire Temesköz néven fordul elő, ez azonban nem volt azonos a közepén fekvő Temes vármegyével. Temesi tartománynak és Temesvári kapitányságnak is neveztetett s bár külön főispánok alatt több megyére oszlott, főként hadviselés szempontjából a temesi főispánok, mint **temesi grófok** egységes vezetése és fennhatósága alá tartozott. Megjegyzendő, hogy a temesi grófok hatósága egyes korszakokban a mai Délmagyarországon túli földterületekre, igy Csanád- és Aradmegye egy részére, Belgrádra s a mai Oláhország észak-nyugati vidékeire is kiterjedt.

A török uralom előtti évszázadokban Temes, Torontál és Krassó-Szörény megyék politikai beosztása s határai a mostanitól lényegesen eltértek, sőt velük egyidőben a délvidéken oly megyék is szerepeltek, melyek idők folyamán megsemmisültek, illetve más megyékbe olvasztattak be.

Torontál megye területe a mainál jóval kisebb volt, amennyiben északi része Csanád megyéhez, keleti járásai Temeshez, déli vidékei Keve megyéhez tartoztak. Torontál megye neve az első Árpádházi királyok idejében egyáltálán nem fordul elő s valószinű, hogy csak a királyság negyedik századában alakult, földterülete addig egészen Keve-, Temes- és Csanád megyéhez tartozott.

Temes megye felső része keleti és nyugati irányban a mainál jóval szélesebb volt, de Versecztől a Dunáig terjedő földterületén Keve és Horom megyék állottak.

Keve megye már Szent István idejében említtetik. Egy része benyúlt a mai Torontál megye déli vidékeire s székhelye a Duna mellett Temes Kubinnál romjaiban ma is látható Keve vára volt. E megye valószinüleg a török uralom idejében semmisült meg.

Horom megye a Dunától északra, Ó- és Uj-Palánka körül terült el s bár Verbőczy István a megyék között szintén felsorolja, létezéséről csak hiányos emlékeink maradtak fenn. Alapitása Szent István idejére tehető s nevét székhelyétől, Horom várától kapta, mely egy avarkori földgyűrű (Haram, Kharam) helyén épült fel. A megye a XVI-ik században semmisülhetett meg.

Krassó megyét valószinüleg szintén Szent István alapitotta. Területe a mainál jóval kisebb volt, mert északi részei Temes- és Arad megyéhez, déli vidékei Horom- és Keve megyéhez tartoztak. Székhelye Krassó vára volt. Területe még kisebbre szorult, mikor a XIII. században déli felén megalakult a Szörényi bánság.

A Szörényi bánság Karánsebestől délre terült el s Kis-Oláhországba is benyúlt. Székhelye, Szörény vára szintén a Dunától délre feküdött. A bánság első izben 1233-ban fordúl elő okleveleinkben.

A török uralom alatt Temes, Torontál, Horom

és Keve megyék Temesvár székhelylyel egy ejaletté (helytartósággá) egyesittettek, mely aztán a temesvári, csanádi, becskereki és lippai szandzsákságra (kerületre) oszlott. Az erdélyi fejedelmek fennhatósága alá került Krassó és Szörény megyék pedig „lugosi és karánsebesi bánság“ név alatt egyesitve külön bánok által kormányoztattak és csak 1658-ban kerültek a temesi beglerbég fennhatósága alá.

Mikor a királyi seregek 1716-ban Temesvárat s nemsokára az egész délvidéket visszafoglalták, az országrész nem csatoltatott mindjárt vissza Magyarországhoz, hanem Temesi bánság név alatt, mint császári koronatartomány, eleinte katonailag, majd polgári elnökök által külön kormányoztatott. A temesi bánság felállitása nemcsak közjogi törvényeinkbe ütközött, de elnevezése is helytelen volt, amennyiben temesi bánok soha sem voltak. A temesi bánság 13 kerületre oszlott, melyeknek határai több izben változtak, igy 1768—74-ben a Duna melletti földterület katonai határőrvidékké alakitva a bécsi cs. hadügyminiszterium fennhatósága alá helyeztetett. A szerb-német határvidék — melynek törzshelye Pancsova volt II. József alatt német-illyr, az oláh határvidék pedig, melynek törzshelye Fehértemplom, 1803-tól kezdve pedig Karánsebes lett, később oláh-illyr határőrvidéknek neveztetett.

A temesi bánság, mint külön tartomány 63 éves fennállása után 1779-ben, a megyei rendszer s Temes-, Torontál- és Krassó megyék visszaállitása folytán megszünt s csak a határőrvidék marad továbbra is a császári kormány fennhatósága alatt. Az 1848/49-iki szabadságharcz leverése után a délmagyarországi megyék Bács-megyével együtt „Szerb vajdaság és Temesi bánság“ néven Magyarországtól független külön koronatartománynyá szerveztettek s 1860-ig ily állapotban maradtak, mignem az alkotmány helyreállitása után e megyék is

visszanyerték önkormányzati jogukat. A határőrvidék polgárositása folytán 1871-ben annak egy része Temes és Torontál megyékhez csatoltatott, a keleti határvidék helyén pedig Szörény megye ujra visszaállittatott. A törvényhatóságok kikerekitése alkalmával 1876-ban a nagykikindai, mokrini és melenczei járások Torontál megyéhez csatolódtak, mig a többi megyék határai csak lényegtelen változást szenvedtek. 1881-ben pedig Krassó és Szörény megyék Krassó-Szörény megye név alatt egy törvényhatósággá egyesittettek.

* * *

Délmagyarország jelenlegi három megyéjének területe együttvéve 28.502 □ km., melyből Temes megyére 7433 □ km., Torontálra 10.030 □ km. és Krassó-Szörény megyére 11.039 □ km. esik. Délmagyarország függőleges tagoltságát vizsgálva, három főemelkedési vonalat különböztethetünk meg, amennyiben egész Torontál megye s Temes megye nyugati fele teljesen lapályos sikság, utóbbi megye kelet felőli része dombos, mig Krassó-Szörény megye, néhány folyómenti kisebb lapálytól eltekintve, egészen hegyes vidék.

Temes megyében csak a Versecz melletti **Kudriczi** hegység méltó az emlitésre. Krassó-Szörény megye nagyobb hegységei: a Bisztrától délre, a Cserna két oldalán a Dunáig húzódó **Domegléd** és **Godján-Szárko** hegylánczolat, melynek legmagasabb csúcsai a Murariu (2231 m.) s a Gugu (2294 m.) egyúttal a délvidék legkiemelkedőbb pontjai. A **Szemenik-Plessuva hegycsoport** Karánsebestől délnyugat felé húzodik s a Délmagyarországi Érczhegységbe kapcsolódik. Legmagasabb csúcsai a Szemenik (1447 m.) a Piatra Nedei (1438 m.) és a Plessuva (1159 m.) Az **Érczhegység** tagozatához tartozik a **Dognácskai** (809 m.) s a még alacsonyabb Aranyos hegység. A Duna mentén húzodik végig a **Lokva, Kraku, Almás, Szretinye** s az **Orsova-Mehádiai** hegység, me-

lyek legkiemelkedőbb csúcsa az 1226 méteres Szvinjácsa mare. Karánsebestől északra a **Pojána-Ruszka** hegycsoport terül el, melynek legmagasabb pontja Bágyis (1380 m.) és Ruszka (1359 m.)

A délmagyarországi magas havasok összesen mintegy 14 □ mértföldnyi területen feküsznek s hosszuságuk északról délre 7, szélességük keletről nyugatra 3 mérföld. E hegységeket többnyire őserdők fedik, melyeket helyenkint sziklacsoportok, vagy havasi legelők szakitanak meg.

Délmagyarországnak, az azt körülfogó Maros, Tisza és Duna leszámitásával csak kisebb folyói vannak, melyek jórészben a Krassó-Szörényi hegyekben erednek. Ilyenek a **Bega,** mely a Polyána Ruszka észak-nyugati oldalából indul ki s Perlasznál a Tiszába ömlik. Útjában, mely jórészben csatornázva és szabályozva van, Temesvár és Nagybecskerek városokat érinti s 48 kisebb nagyobb patak vizét veszi fel, többek között a **Beregszóét** is. A Szemenik hegy észak-keleti oldalán eredő **Temes** folyó Karánsebes, Lugos és Pancsova érintése után utóbbi város közelében ömlik a Dunába. Közel 100 mellékfolyója és csermelye közül emlitésre méltó a Bisztra, Berzava, Nadrág, Temesina, Surgány, Poganis és a Lunkák. A **Karas** vagy **Krassó** folyó Szemeniken a Sastóból ered s Palánkánál ömlik a Dunába. A **Nera** folyó Szemenik hegységben ered s Palánkánál folyik a Dunába. A **Cserna** Oláhországban ered s Herkulesfürdő alatt veszi magába a **Bela,** Mehadika, és Ohaba patakok egyesitett vizét, majd Ó-Orsovánál a Dunába ömlik. Az **Aranka** ér Fenlak közelében, a Maros balpartjából szakad ki s a Marossal egy irányban a Tisza felé haladva Pádénál a mocsarak közt enyészik el.

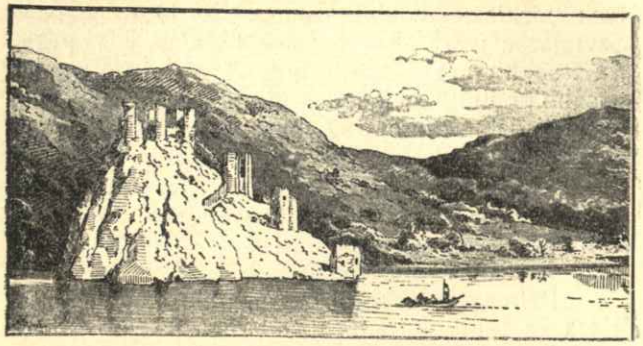

Galambócz (Kolumbács) romjai az Aldunán.

Délmagyarország történelme.

A szántogató gazda ekéje nyomán fölbukkan a földből néhol egy kőcsákány, bronzedény, vagy néhány pénzdarab, másutt a róna végtelen síkságát megszakitja egy-egy földhalom, melyet ha megbont az ásó, vagy csákány, az emberi csontok s fegyverek százával kerülnek belőle napvilágra. Itt fellegekbe nyúló sziklaormon düledező várromok merednek komoran az ég felé, máshol az évszázadok viharával daczoló hatalmas kőfalak, sziklába vágott hegyiutak, vagy nagyszerü vizművek tesznek tanuságot az emberi ész és erő nagyságáról.

Régmúlt idők emlékei ezek, melyek ha néha szemünkbe ötlenek, megkapja lelkünket a multak varázsa s önkénytelen is azt kérdjük magunkban, hogy e tárgyak és épületek kikről maradtak

Temesvár város részletes történetét lásd külön fejezetben.

reánk? És arra gondolunk, hogy valamikor régen kik és hogyan éltek ezen a vidéken?

E kérdésekre igyekezünk röviden megfelelni, amikor alább nagy vonásokban ismertetjük Délmagyarország történelmét.

Ókor.

Földünk őskorában a temes torontáli síkot tenger boritotta, melynek hullámaiból szigetekként emelkedtek ki a Krassó-Szörényi hegylánczok. A száraztöldön rengeteg őserdők terültek el s ezeknek megkövesült maradványai a Krassó-Szörényi hegyek gazdag kőszéntelepei.

Miután a tenger elhuzódott a síkságról s a buja földet gazdag növényzet lepte be, az ember is megjelent a rónán, hogy kezdetleges kőfegyverei segélyével felvegye a harczot az erdők hatalmas ősállataival szemben. Múzeumaink kő- és bronz korszakbeli régiségleletei bőséges anyagot nyujtanak e kor kulturájának megismeréséhez.

A délvidék történetére vonatkozó legrégibb irott adataink a Kr. e. V-ik századból valók, mikor Herodotos leirást közölt az agathyrsekről, egy Kisázsiából a Duna vidékére húzódott thrák néptörzsről. Száz évvel később az agathyrsek új jövevényekkel, a világhóditó Nagy Sándor által a Duna balpartjára szoritott gétákkal keveredtek össze s ezen időből valók a délmagyarországi éremleletekben sűrűn előforduló makedon tetradrachmák. Kr. e. 250 táján az északról és nyugat felől beözönlő kelták szoritották ki a Duna-Tisza-Maros közén lakó népeket, két évszázad mulva pedig a dákok foglalták el e földterületet, mely aztán a Tiszától a Pruthig terjedő hatalmas királyságuknak a római birodalom felőli védfalául szolgált. A másfél századon keresztül fennállott dák birodalmat hatalma és gazdagsága tetőpontját

a rómaiak döntötték meg. Mikor ugyanis Deczebal dák király a Dunától délre fekvő s kevésbé védett római provinciákat gyakori beütéseivel zavarta, a Domitian császár által ellene küldött római legiók a dák sereget Karánsebes mellett, Tápénál megverték. Minthogy azonban a dákok időközben uj erőre kaptak, Trajanus császár, a kiváló hadvezér Turnu Szeverin táján az Aldunán nagyszerü kőhidat s a Kazán szorosban szikla-

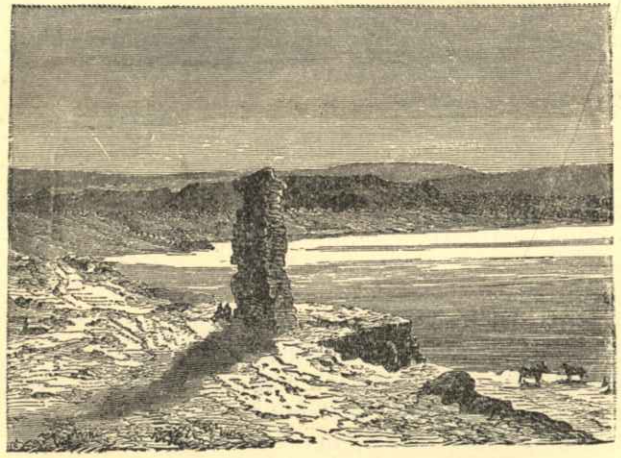

Traján hídjának maradványai az Aldunán.

útat épittetett s legióit azon keresztülvezetve a dák sereget Kr. e. 105 ben Tápénál, majd 107-iki második hadjárata alkamával Erdélyben megverte s utóbbi alkalommal a birodalom fővárosát, a mai Várhely hunyadmegyei község mellett fekvő Sarmisegethusát is elfoglalta. Deczebal király bánatában kardjába ereszkedett, Trajanus pedig Dáciát római provinciává alakitotta át s a dákok helyébe gyarmatosokat telepitett. Az ez időben

alapitott számos római gyarmat közül emlitésre méltók Zambara (valószinüleg a mai Temesvár helyén,) Ad Mediam (Mehadia,) Margum (Orasje,) Tsierna (Ó-Orsova,) Caput Bubali (Valeabul) Centum putea (Nagy-Szurduk) stb., melyeket nagy gonddal épitett s maradványaiban még most is látható katonai útak kötöttek össze. A római kultura hatása alatt a tartományban az ipar, kereskedelem, a tudomány és müvészet hatalmasan fellendült. Erről tanuskodnak a föld alól időnként előkerülő gazdag római éremleletek, szobrok, szerszámok és felirásos emlékek.

Mikor Aurelianus császár kénytelen volt a Dáciát megszálló római légiókat visszahivni, e tartomány is a barbárok hatalmába került. A Kr. u. 250 körül a Balti tenger felöl jövő gótok árasztották el, kik betöréseikkel többször fenyegették a délre fekvő római birodalmat is. Konstantin

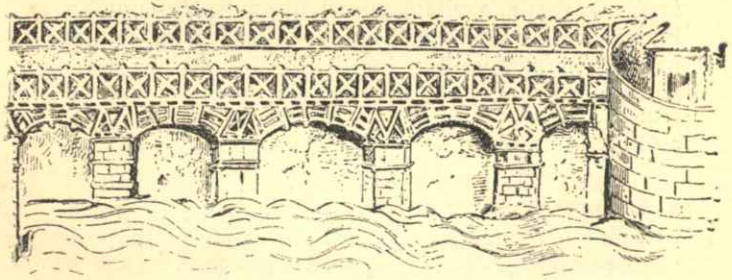

Traján hídjának egykoru rajza.

császár végül Nikápolynál győzelmet aratott Alarik gót király seregén s ujra felépitteté Trajanus dunai kőhidját, melyet Hadriánus császár korábban irigységből leromboltatott.

A gót uralom alatt a Tisza, Duna, Maros közén erős gyökeret vert a kereszténység. Népes egyházak alakultak s a hivek egy része csakhamar Arius tanitásaihoz csatlakozott. A közmüveltség ez időben általában jelentékeny fokon állott s a római korbeli városok, műemlékek jórészben fennállottak, mig a húnok s az utánuk jövő népáradat e vidéket a harczok mezejévé nem tették.

Amint hirül vették a nyugati gótok, hogy a húnok Balamir vezérlete alatt 374-ban a Volgán átkeltek s az osztrogótokat megverték, a keresztény hitüek közül mintegy 200.000-en Ulfilas püspök vezetése alatt a római birodalomnak a Dunától délre fekvő tartományaiba menekültek, hol szives fogadtatásra találtak. A húnok a Duna vidékére nyomulva itt vagy legyőzték, vagy szövetségükbe fogadták a többi gót és más néptörzseket s megalapittották Hunniát, melynek fejedelmi székhelyét a mai Fehértemplom közelében állitották fel. Valószinüleg e székhelyen született 400 körül Attila, ki Roas király halála után 433-ban a hún királyságot örökölte. Attila, a világtörténelem egyik legnagyobb hadvezére, szintén a Temes vidékén ütötte fel székhelyét s félmillió főnyi hún és szövetséges seregével innen járta be Európát, mig ura lett a Rajnától a Volgáig s a keleti tenger szigeteitől a Hämus hegylánczig terjedő óriási birodalomnak.

Az Attilánál küldöttségben járt Priscos Rhetor, a bizánczi császár követe mesébe illő dolgokat beszélt el a világhóditó király udvarának fényéről, gazdagságáról, de a fejedelmi székváros helyét e feljegyzések alapján pontosan nem tudjuk megállapitani. Némelyek szerint Szeged, mások szerint Fehértemplom helyén állott az, de nagyobb a valószinüség, hogy a Torontál megyei Nagy-Szentmiklós, vagy Csanád község környékén feküdött, hol 1799. egy 23 darab aranyedényből álló népvándorlás korabeli kincsleletet találtak. Az „Attila kincse“ néven ismert megbecsülhetetlen értékű műtárgyak,

melyek a bécsi udvari muzeumban őriztetnek, görög és eddig meg nem fejtett góth rúna feliratokkal vannak ellátva s styljök persa szasszanid

Az „Attila kincse“ nagyszentmiklósi lelet egyik darabja.

hatásról és a Fekete tenger melléki görög gyarmatok hagyományairól tanuskodik. E székvárosában halt meg 453-ban Attila s a monda szerint holt-

testét arany, majd ezt egy nagyobb réz, vas és fakoporsóba tették s úgy temették el éjnek idején; a sirásókat pedig a hún főemberek leölték, hogy senki el ne árulhassa a nagy király sirhelyét.

Attila halála után a leigázott, vagy szövetségben álló néptörzsek: a gepidák, gótok, alánok fellázadtak s Fehértemplom körül, a Nera folyó mellett megverték a trónvillongás folytán széthúzó húnokat. Attila legidősebb fia, Ellák is elesett 30.000 vitézével együtt s ezzel a nyolcz évtizedig fennállott hún uralom véget ért. A függetlenségüket visszanyert törzsek közé aztán a népvándorlás újabb népeket sodort. Jöttek északról a longobardok és kelet felől a húnokkal rokon avarok, kik egymással szövetkezve iszonyu pusztitással győzték le a gepidákat.

Mikor a longobardok 568-ban Itáliába vonultak, az avarok lettek egyedüli urai a vidéknek, melyet kétszáznegyven éven keresztül birtak. Ők készitették azokat a 16—20 méter magasságu hatalmas, köralaku földsánczokat, melyeket az ellenség betöresei elleni védfalúl emeltek. Ez óriási kerületű földgyűrűkön belül kisebb átmérőjü körsánczok s legbelül egy földvár emelkedett. A fejedelem, a főkhán a Csanád és Nagy-Szentmiklós helyén állott földvárban, a birodalom főtáborhelyén lakott feleségeivel együtt s itt őrizték mérhetetlen kincseiket is. A közbelső körsánczon belül feküdtek az avarok falvai, gulyái, a legkülső körsáncz pedig a mivelés alatt álló földjeik védelméül szolgált. E földgyűrűk (avarul horom) maradványai az Alföldön és Délmagyarországon itt-ott ma is láthatók s „ördög árok“ „csörsz árok“ vagy „római sáncz“-nak neveztetnek.

Az avar birodalmat 790 körül Nagy Károly frank király döntötte meg. Földgyűrűiket áttörve, nemességük nagyrészét elpusztitotta s országukat elfoglalta. Egyes avar csoportok a Duna-Maros közti földsánczokban húzták meg magukat, de a

köztük támadt belviszályt felhasználva 803 körül szláv népek szoritották ki őket erődítvényeikből s azok helyén megalapitották a bolgár fejedelemséget. A bolgárok, kik uralkodójukkal együtt jórészben keresztyén hitre tértek, 896-ig, a magyarok bejöveteléig tartották fenn e vidéken uralmukat. E korszakból a következő temesvidéki erődített helyek emléke maradt fenn: Beguey (a római Zambara s a mai Temesvár) Keve (Temes-Kubin) Horom (Ujpalánka) Morissena (Marosvár, a mai Csanád) stb.

Magyarok kora.

Az Ázsiából jövő magyarok fejedelme, Árpád a Maros-Duna közti földterület meghódítását Zoárd, Kadocsa és Bojta nevű vezéreire bizta, kik a bolgár seregeket legyőzve a tartományt elfoglalták. Glád bolgár fejedelem, kit Keve várában fogtak el, népével együtt meghódolt Árpádnak, mire aztán Glád hűbéri kötelezettséggel és alárendeltséggel visszakapta birtokait. A délvidéken eként egy magyar fennhatóság alatt álló szláv-bolgár fejedelemség keletkezett, melynek élén másfél századon keresztül Glád fejedelem utódai állottak. A tartomány fővárosa Morissena vára (a mai Csanád helyén) volt, itt székeltek a népfőnökök, kik közül többeket Achtum néven emlitenek kronikásaink. Valószinű azonban, hogy ez nem név, hanem a tisztség megjelölése s a görög Aktos (vezér, főnök) szó elferditése volt. Egyik ily bolgár népfőnök Szent István uralkodása alatt függetleniteni akarta fejedelemségét a magyar fennhatóság alól s a byzanczi császárral és a lázadó Gyula erdélyi vezérrel játszott össze. Gyula leveretése után annak társa, Csanád a Marosváron lakó Achtumhoz pártolt s ott csakhamar fővezérségre emelkedett, de mikor a fejedelem féltékenységében orgyilkos

Szent Gellért első csanádi püspök halála.

módon el akarta tenni láb alól, Csanád Szent Istvánhoz menekült, ki őt a lázadó népfőnök ellen küldött sereg fővezérévé tette.

Csanádnak aztán sikerült heves küzdelem után Marosvár közelében, Nagyősznél legyőzni a főurat. Szent István Csanád vezért érdemei jutalmazásául az ütközetben elesett Achtum helyébe Marosvár és a hozzá tartozó országrész urává tette s a várat nevéről Csanádvárának nevezte el. Ugyanott püspökséget is alapitott s annak első fejévé a későbbi pogánylázadás alatt vértanu halált szenvedett Szent Gellértet tette.

Szent István korából általában igen kevés történelmi adatunk marad fenn, mert a király intézkedéseinek nagy részét szóbelileg hirnök utján tette. Épen ezért nehéz dolog a délvidéknek e korra vonatkozó történetét összeállitani. Bár ez időből csak Keve és Csanád megye neve maradt fenn, mégis föltehető, hogy Szent István a várszervezet megalkotása alkalmával a temesi és krassói főesperességek felállitásával egyidejüleg szervezte az ugyanily nevű megyéket is. A határgrófságok felállitása alkalmával pedig a temesi főispánnak hadászati tekintetben az egész délvidékre kiterjedő szélesebb hatáskört biztositott.

A királyság első századában a délvidék több izben a besenyők és kúnok pusztitásainak szinterévé vált. A Szent István által e vidékre betelepitett bessenyők ugyanis régi pogány vallásukhoz s életmódjukhoz ragaszkodva, állandóan hadi lábon állottak a hatalommal, mig végre Salamon király a görög császárral szövetségben álló vezérüket, Kozárt 1071-ben Nándorfehérvárnál legyőzte. Ducas görög császár ebből az alkalomból, engesztelésül küldte Gézának azt az arany diadémot, mely Magyarország koronájának most is alsó részét képezi.

Szent László uralkodása alatt 1091-ben a Fekete tenger mellől jövő kúnok törtek be a dél-

vidékre. A horvátországi hadjáratból ellenük siető király Krassó megyében érte utól őket, mikor zsákmánynyal és foglyokkal megrakodva Erdélyen át épen hazafelé vonultak. A Kapolcs vezérlete alatt álló 40.000 főnyi kún sereget Szent László két oldalról támadta meg s a Poganyest folyónál (innen származik annak Pogányos régi magyar neve) tönkretette. A legyőzöttek egy részét aztán a jelenlegi Jászságban telepitette le. A Kálmán után következő II. és III. István, II. Géza és III. Béla uralkodása alatt királyainknak görög-szláv házasságai folytán a magyar állampolitika súlypontja a délvidékre terelődött. Az uralkodóinkkal rokonságba kerülő görög császárok ugyanis mindegyre beavatkoztak hazánk belügyeibe, egyes trónkövetelőket fegyveres erővel támogattak s a délvidéki szláv néptörzseket Magyarországtól való elszakadásra ösztönözték. Kommen János, majd utóda Mánuel görög császár több izben igy 1129-ben, 1152-ben és 1162—1167. között háborut is inditottak, melyeknek renszerint a temesi tártomány szolgált szinteréül. Első izben a Karas krassómegyei folyónál verték meg a magyar seregeket, további hadjárataik alkalmával pedig Krassó, Keve, Temes és a szomszédos megyéket is feldulták. Félszázadnál tovább tartottak a délvidéken e háborus, anarchikus állapotok, melyek elől a magyarság egy része az alföldre menekült, birtokaikba pedig a bizánczi császárok által támogatott szlávok ültek bele. Végre III. Bélának sikerült a királyi hatalmat és tekintélyt helyreállitni s a délvidéken is rendet teremteni. II. Endre uralkodása alatt a temesi grófi méltóság oly fontosságra emelkedett, hogy egyik törvény az erdélyi vajdasággal egyenrangunak mondja. Ez időben azonban a grófság szükebb határok közé szorittatott, amenyiben a Csernától a Oltig terjedő terület „Szörényi bánság“ néven külön szakittatott. A bánság okleveleinkben először 1233-ban fordul

elő, mikor Lukács nevű bánról tétetik emlités. Pár évvel később IV. Béla király a Szörényi bánság határait tetemesen kiszélesitette s különösen a mai Románia területéből csatolt hozzá nagyobb földdarabokat.

A tatárjárás idejében (1241-2-ben) a Temesvidék is osztozott abban a rettenetes csapásban, mely az egész országot végpusztulással fenyegette. Mikor híre ment, hogy Batu chán 120 ezer főnyi seregével betört az országba, a királyi felhivásra a délvidéki vármegyék főispánjai is összegyüjtötték a nemesi hadakat, de ezekre hasztalan várt IV. Béla király a Sajó melletti szekértáborában. Mikor ugyanis a mongolok elől menekülő s IV. Béla által az alföldre telepitett kúnokról az a hir terjedt el, hogy azok a mongolok kémei s mikor a magyarság e gyanu alapján Kuthen királyt családjával együtt megölte, a haragra lobbant kúnok fegyvert ragadtak s a Béla király táborába épen arra felé elhaladó délvidéki főispánok seregeit megtámadták és szétverték. A tatárok, miután a királyi seregeket a muhi pusztánál szétverték, a délvidéket szintúgy feldúlták, mint az ország többi részét s mikor két év mulva ázsiai hazájukba visszatértek, mindenhol felperzselt, kihalt falvakat hagytak maguk után. IV. Béla, a második honalapitó, a tatárok kivonulása után különös gondot forditott a délvidék talpraállitására és megerősitésére. Az elpusztult várakat köztük Tymisvárt, Miháldot (Mehádia) Lugost, Lippát, Facsádot (Facsét) Zsidovárt, Krassót, Sebusvárt (Karánsebes) s a mai Nagysemlak helyén romokban heverő Somlyó várat ujjáépittette s a délvidék megvédelmezését a jeruzsálemi, vagy ispotályos lovagrendre bizta. Szolgálataik ellenében a Szörényi bánságot s az e vidékről befolyó királyi jövedelmek felét nekik adományozta A lovagrend azonban csak másfél évtizedig marad a Szörényi bánságban s mikor IV. Béla király fia, István apja ellen háborút folytatva Er-

délyt s a délvidéket elfoglalta, a királyhoz hű lovagok az „ifjabb király“ országából kivonultak. A lovagrend délmagyarországi szereplésének idejére esik a Krassó-Szörényi hegyvidék elolahosodása. Minthogy ugyanis a Szörényi bánság megerősítése végett a kipusztitott vidék benépesitéséről kelle gondoskodniok, Béla király pedig megtiltotta, hogy Erdélyből vagy Magyarországról vigyenek gyarmatosokat, igy a Dunától délre lakó s a tatárok ujabb beütésétől rettegő „vlach“ népet telepitették be a bánságba. Béla király a tatárjárás idejében kipusztult délvidék benépesitése végett visszatelepitette ide a korábban a Fekete tenger mellé kivándorolt kúnokat s azon buzgólkodott, hogy őket keresztyén hitre téritse. Fáradozása azonban sikertelen maradt s a nomád életet folytató, szilaj természetű kúnok hosszu időn keresztül sok zavart okoztak. Garázdálkodásaik még aggasztóbb mérveket öltöttek, mikor IV. Béla unokája, a kún anyától származó IV. László király őket kegyeibe fogadta s állandóan körükben tartózkodva vig tivornyáikon dőzsölt, az ország dolgaiva! pedig mitsem törődött. Az országnagyok sürgetésére a király végül két országgyülést is hirdetett, melyek közül a másodikat a Torontál megyei Fény községben tartotta meg.

A Kún László alatt uralkodó anarchikus állapotokat, melyekben az elhatalmasodott főurak valóságos rablóvárakat tartottak, a tatárok 1285-iki második betörése tette még kétségbeejtőbbé.

Az Árpádház kihalása után a Temesvidék jelentősége több körülmény miatt tetemesen növekedett. Az Anjou házbeli Róbert Károly a főurak (főleg Csák Máté) elhatalmasodása miatt Budán nem érezvén magát biztonságban, Temesvárat megerősittette, diszes királyi palotát épittetett s 1316. családjával és fényes udvartartásával együtt ide költözött. Hosszabb ideig állandóan Temesváron lakott a király, mignem az országrendek erélyes

fellépésére Budára tette át székhelyét, de azután is többször felkereste kedves tartózkodási helyét.

Utóda, Nagy Lajos negyven évig tartó uralkodása alatt csak két izben s rövid ideig tartózkodott Temesváron, ellenben Zsigmond király gyakran betért a városba, mikor a török elleni hadjáratai közben erre felé vette útját. A török részről fenyegető veszedelem miatt ez időtől kezdve a délvidék, mint leginkább veszélyeztetett országrész, több száz éven keresztül a királyok és a rendek különös gondosságának és érdeklődésének tárgyául szolgált. Zsigmond király 1429-ben a szörényi bánságot a német lovagokra bizta, de azok a vidéket nem tudták a török ellen megvédeni s pár évvel ezután az ellenség által kiverettek Szörény váráből. Zsigmond 1397-ben az országgyülést a veszélyeztetett vidék fővárosába, Temesvárra hivta össze s úgy ő, mint későbbi királyaink a legjelesebb hadvezéreiket tették temesi grófokká. E magas tisztséget Ulászló 1441-ben Hunyady Jánossal töltötte be. A kereszténység legnagyobb hőse életének nagy részét Temesváron s a Délvidéken töltötte. Itt lakott akkor is, mikor az ország kormányzójává választották, innen indult a török elleni hadjárataira s legutóbb Belgrád felmentésére, mely fényes haditette után 1456-ban, a táborban kiütött pestisben aztán meghalt.

Utána idősebb fia, László töltötte be a temesi grófi tisztet s ő örökölte a délmagyarországi hatalmas uradalmakat is. Hunyady László azonban nem válthatta be azokat a szép reményeket, melyeket az ország belé helyezett, mert a Hunyadyak életére törő álnok Czilley halála miatti boszuból V. László király, esküje daczára lefejeztette. A Temesváron lakó Szilágyi Erzsébet erre fia halálának megboszulása s a fogságba vetett Mátyás kiszabaditása végett a délvidéken seregeket gyüjtött s a király ellen indult. A megijedt V. László Mátyást szabadon bocsátotta, illetve Podjebrád

cseh királyhoz Prágába küldte s maga is oda menekült, hol aztán az eskü napjának első évfordulóján hirtelen meghalt. Utána a rendek Mátyást választották királylyá, ki dicső uralkodása alatt a délvidéket több izben meglátogatta s Temesvárról hirdette ki a szegedi országgyülést is.

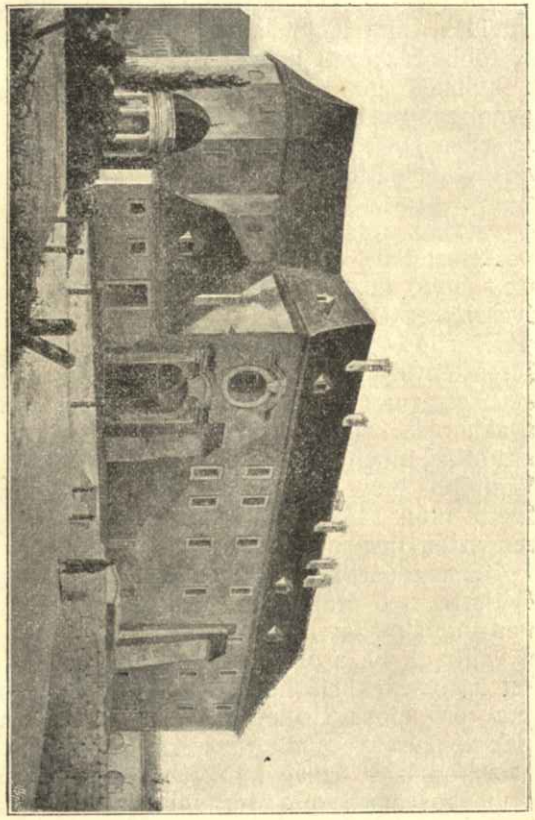

A temesvári Hunyady várkastély 1849. előtt.

A cseh háború alatt a törökök több izben betörtek a délvidékre s olykor Temesvárig nyomultak előre, de idejekorán visszaverettek. Mikor pedig 1478-ban Mátyás Kinizsy Pált tette temesi gróffá, alája rendelvén egyúttal Belgrád várát és a szörényi bánságot is, a rettenetes erejű vitéz nemcsak a temesi grófságot oltalmazta meg a töröktől, de a kenyérmezei ütközet alkalmával a szorongatott Báthory István erdélyi vajdát is kisegitette, s több izben török területre követte a futó ellenséget. II. Ulászló alatt a török betörések mind gyakrabban ismétlődvén, a király megerősittette Temesvárt, s oda személyesen is ellátogatott. Fényes kisérettel jött, melyben az egri, váradi, pécsi püspökök és az erdélyi vajda is részt vett s meghatva fogadta a temesi grófnak, a hűdés következtében már megnémult Kinizsy Pálnak hódolatát. Mikor a király szemlét tartott a temesi gróf serege felett, ez annyira fellelkesitette Kinizsyt, hogy megifjúlt erővel forgatta hatalmas törökverő pallosát, majd térdre borult a király előtt, aki aztán könyezve emelte fel és ölelte át a sir szélén álló ősz vitézt.

II. Ulászló uralkodása alatt a délvidék is osztozott abban a csapásban, mely az országot a Dózsa-féle pórlázadás folytán érte. Mikor 1514-ben a pápa Bakács Tamás esztergomi érsek közbenjárására a törökök ellen keresztes hadjáratot hirdetett, a felhivásra mintegy 100.000 főnyi jobbágyság gyült egybe, s e hatalmas sereg vezérévé a király Dózsa Györgyöt nevezte ki. A nemesség azonban rosz szemmel nézte a mozgalmat s többen erőszakkal igyekeztek visszatartani a földjeiket müveletlenül hagyó jobbágyaikat. A kegyetlenkedések miatt feltüzelt s nagy számerejében bizó keresztes had erre a földesurakon véres boszut állott s rabolva, pusztitva vonult végig az Alföldön. Dózsa seregével ostrommal bevette Csanád várát s a püspököt karóba húzatta, a nemességet pedig leölette, majd ezek után nem érezvén magát kellő biztonságban, Temesvár elfoglalására indult, hogy ez erősségben húzza meg

magát seregével. A minden oldalról bekeritett Temesvárnak szükséget szenvedő őrsége már csaknem feladta a várat, mikor váratlanul megjelent seregével a Báthory István temesi gróf által segitségül hivott Zápolya János erdélyi vajda. A rosszúl fegyverzett, de bosszúvágytól égő paraszthadat hosszas, véres tusa után teljesen szétverték a szervezett nemesi seregek s a győzők aztán a legyilkolt nemesekért vérlázitó kegyetlenséggel álltak boszut. A kereszteseknek magukkal hozott asszonyait, gyermekeit megtizedelték, Dózsa Györgyöt pedig kivégeztették. Igy ért véget Temesvár falai alatt a szerencsétlen pórlázadás, mely 40.000 magyar életébe került.

A nemesség most kegyetlenül torolta meg a lázadást az egész jobbágyságon. Az ugyanazon évben Budára összehivott országgyűlés elvette a jobbágyságnak eddig élvezett csekély jogait s örök szolgaságra kárhoztatva, terheit a vérdijjal s új adókkal súlyosbitotta.

E züllött időkben, midőn az elhatalmasodott főurak egymással torzsalkodva az ország sorsát egyéni érdekeik s hiuságuk alá rendelték, a levert és porba sujtott paraszt népből pedig kiölték a haza iránti szeretetet, a reményt és a munkakedvet; e zilált közállapotok között nem lehet csodálni, hogy a törökség az 1526-iki mohácsi győzelem után majdnem ellentállás nélkül, egy csapásra foglalta el Budát s az ország nagyrészét, hol aztán másfél századnál hosszabb ideig úr maradott.

A mohácsi csata után a délvidék ezek daczára nem került mindjárt török kézre s ez annak a körülménynek köszönhető, hogy az országrész nem I. Ferdinándnak, hanem Zápolya Jánosnak, a szultán által pártfogolt ellenkirálynak hódolt meg. II. Lajos király a mohácsi ütközetben utódok hátrahagyása nélkül esvén el, halála után a magyar trónra vágyó Zápolya János erdélyi vajda a Székesfehérvárra összehivott országgyűlésen magát

királylyá koronáztatta, de a következő évben tartott pozsonyi országgyűlés az előbbit, melyet nem a nádor hivott össze, érvénytelennek nyilvánitotta s Magyarország királyává Ferdinánd osztrák herczeget, az özvegy királyné testvérét választotta meg. A két király között e miatt 12 éven keresztül tartó viszálykodás támadt, mely a magyarság erejét gyengitve, a hóditó török előrenyomulását könyitette meg. Végül is 1538-ban békére lépett a két király s az egyezség szerint Zápolya János Erdély, a temesi grófság s Magyarország azon részének birtokában maradt, mely a szerződéskötés idejében kezében volt s egyszersmint elismertetett a királyi czim viseléséhez való joga.

E békekötés után János király nemsokára meghalt s most a szerződés értelmében az egész országnak Ferdinánd kezére kellett volna kerülnie, de Zápolya kiskoru fiának, János-Zsigmondnak nagyravágyó gyámjai Martinuzzi nagyváradi püspök és Petrovics Péter temesi gróf, vonakodtak a békekötés feltételeit teljesiteni s gyámoltjukat Magyarország törvényes királyának tüntették fel. Ferdinánd fegyverrel akarta jogait érvényesiteni, de ebben megakadályozta Szolimán szultán, kinek érdekében állott, hogy a két királyság fenntartása által a magyarság erejét megossza. A nagy sereggel Budára jövő szultán oltalmába vette János Zsigmondot s megigérte, hogy mihelyt a herczeg 10 évét eléri, Budát visszaadja neki s egész Magyarország királyává teszi. Izabella, a kiskoru anyja, Budáról Lippa várába tette át székhelyét s a szultán által oldala mellé adott Petrovics Péter temesi gróf és Martinuzzi segitségével kormányozta a megmaradt országrészt. Az özvegy azonban tiz évi küzdelmes kormányzás után Martinuzzi unszolására 100.000 arany hozomány biztositása s fia részére több osztrák herczegség átengedése ellenében egyezségileg átadta Erdélyt, a temesi grófságot és a többi részeket Ferdinándnak, ki Castaldót küldte ki az országrész

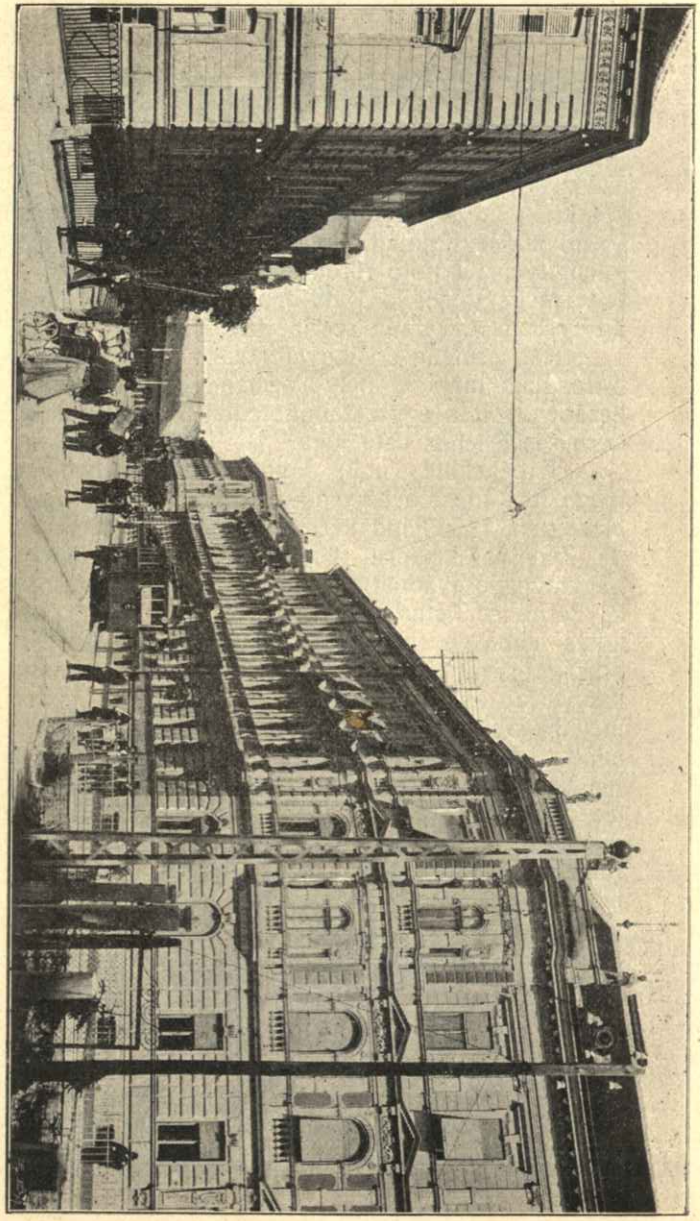

Andrássy-út Temesvár-Gyárvárosban.

várainak átvételére. Szolimán szultán mihelyt tudomást szerzett a dolog felől, haragjában 80.000 főnyi sereget küldött Magyarországba az átadott várak elfoglalására. Ez alkalommal (1551-ben) elesett Becse, Becskerek, Lippa, Csanád, Solymos és még több vár, de Temesvár alól Losonczy István, az ujonnan kinevezett temesi gróf hősiesen visszaverte a törököt, sőt Lippát és Csanádot is visszavette.

A következő évben (1552) Achmed pasa 160.000 főnyi sereggel jött Temesvár bevételére s hosszas, elkeseredett küzdelem után elfoglalta. A 2210 emberből álló őrség nagy része elesett az ostrom alatt, az életben maradottakat pedig a vár átadása után a kivonulás alkalmával a törökök konczolták le. Igy esett el a vár hőslelkű parancsnoka, Losonczy István temesi gróf is.

Temesvár elestével csakhamar török kézre került a Castaldo védelmére bizott délvidék nagy része, s a Maros mellett minden védett hely.

A török uralom alá jutott temesi grófság ejaletté (helytartósággá) alakittatott s 4 sandzsákságra (kerületre) osztatott u. m. a temesvári, csanádi, becskereki és lippai-ra. A egész helytartóság a beglerbég fennhatósága alá került, aki két lófarku pasa volt s Temesváron lakott. A többi erődített helyek Csakovár, Versecz, Gyarmata, Becse, Pancsova, Keve, Orsova, Mehádia stb. egy lófarku pasák (bégek) alatt állottak. Az igazságszolgáltatás feje a Temesváron lakó mufti (főbiró) volt, alatta működtek a kadi-k (birók). A vidéken működő kesedárok (adószedők) a temesvári chasinedárnak (kincstárnok) szolgáltatták be az alattvalóktól beszedett adókat.

Szolimán szultán a temesi vidék elfoglalása után a hozzá hű Petrovics Péter, volt temesi grófot Lugos, Karánsebes s a hozzájuk tartozó kerületek parancsnokává tette s e vidék aztán „lugosi és karánsebesi bánság“ neve alatt hosszú ideig külön

tartományként az erdélyi fejedelmek fennhatósága alá tartozott.

Az erdélyiek azonban az erőszakos s törvényeiket nem ismerő Castaldóval, Ferdinánd kormányzójával nem tudtak megbarátkozni miért is a tordai országgyűlésen János Zsigmondot fejedelmükül kiáltották ki és teljes koruságáig a kormányzást Izabellára bizták. Castaldo erre sietve menekült Erdélyből, melyet a Ferdinánd által kijátszott Izabella hiveivel egy csapásra elfoglalt. Szolimán szultán örömmel hallotta Erdély különválását, a látogatására sietö János-Zsigmondot atyai oltalmába vette és megigérte, hogy addig nem nyugszik, mig Zsigmondot egész Magyarország királyává nem teszi. János Zsigmond azonban a török kézen levő Temesvár és Lippa s a hozzá tartozó vidék átadását a szultántól nem merte kérni s igy a délvidéken csak a lugos-karánsebesi bánság került fennhatósága alá.

Szolimán szultánnak Szigetvárnál bekövetkezett halála után utódai nem gondoltak arra, hogy az agg szultán igéretét beváltsák s János Zsigmondot Magyarország királyává tegyék, hanem a meghóditott területet, melyhez a temesi grófság is tartozott, továbbra is a félhold uralma alatt kormányozták s a várakat török őrséggel látták el. Az erdélyi fejedelemséget, melyhez a lugos-karánsebesi bánság is tartozott, továbbra is épségben hagyták ugyan, de a szultánok s a török főemberek egyre jobban éreztették az erdélyiekkel, hogy csak adófizető vazallusoknak tekintik s követeiket is több izben megsértették.

Az erdélyiek idővel belátták, hogy a szultánok csak a magyarság erejének megosztása céljából támogatják a különálló fejedelemséget, melynek jogait, alkotmányát egyébként el nem ismerik. A magyar királysággal való szövetkezés s a török elleni együttes fellépés terve kisértett a lelkekben s különösen Báthory Zsigmond idejében lépett

előtérbe. A fejedelem ugyanis a moldvai és oláhországi hoszpodárokkal szövetkezve, 1594-ben Palatics György lugos-karánsebesi bánt, egy derék és merész férfiút a temesi török tartományba küldte a végből, hogy az ott lakó szerbeket, oláhokat és bolgárokat a török uralom ellen felkelésre birja. Ennek következtében mintegy 1500 főnyi sereg verődött össze, mely több oldalról, különösen magyar hajdu csapatokkal megerősitve bámulatos hősiességgel és szerencsével dolgozott, egész sereg várat visszafoglalt s a temesvári pasát több izben megverte. Végül azonban a pasának 30.000 főnyi ujabb serege Nagybecskerek táján a 4300 főnyi felkelő csapatot kemény küzdelem után szétverte, az elfoglalt várakat visszavette s ezzel a kedvezően megindult mozgalom véget ért. Következő évben, mikor Báthory a lugos-karánsebesi bánságot Bocskai Istvánra s a török elleni hadvezetést Borbély Györgyre bizta, utóbbinak sikerült a törököt Arad, Lippa, Világos és több más várból kiverni, mire az eredményeken felbuzdult fejedelem 1596-ban személyesen vezette seregeit Temesvár alá. Negyven napig ostromolta teljes erővel a várat, mely idő alatt a pápa egy szentelt kardot és kalapot küldött részére, de mert magyar, vagy német segitségre nem volt kilátása s élelmi szerei elfogytak, az ostromot abbahagyva visszatért Erdélybe. Ez alkalommal az ostromló sereg is jelentékeny veszteséget szenvedett, de az ellenség sorai közül 10.000-nél többen estek el. Következő évben Báthory kanczellárját, Jósikát küldte Temesvár elfoglalására, ámde e vállalkozás szintén sikertelen maradott.

Miután Báthory Zsigmond Erdélyt a jezsuiták befolyására a császárnak átadta, a Basta tábornok helytartó kormányzásával elégedetlen erdélyiek lázadást szerveztek, mely leveretvén, vezérük Székely Mózes, továbbá Bethlen Gábor családjukkal együtt Temesvárra menekültek. A rendek által fe-

jedelemmé választott Székely innen vonúlt be a temesvári pasa segitségével Erdélybe, hol a Basta által ellene küldött Radul oláhországi hospodár által Brassónál megveretve, Temesvárra futott vissza.

Székely után a rendek Bocskay István lugosi bánt választották Erdély fejedelmévé. Bocskay, kit

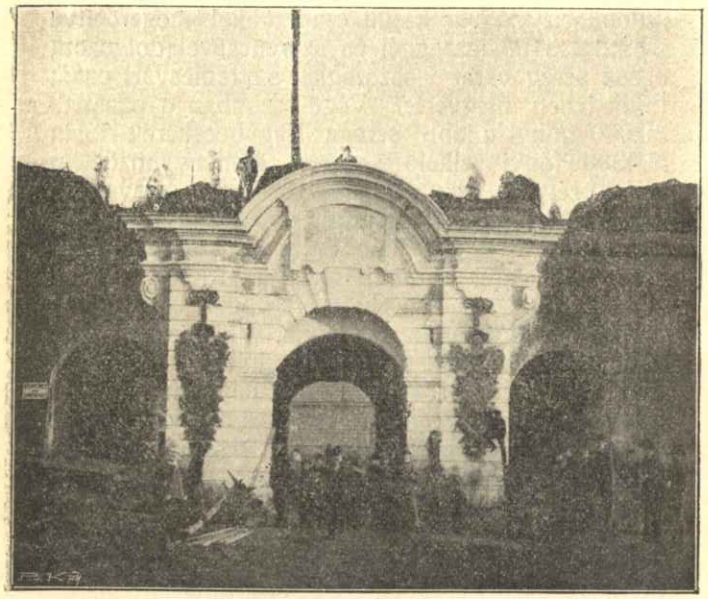

A lebontott bécsi (mehalai) kapu Temesváron.

a szultán igen kedvelt, török közbenjárásra a szerencsi országgyülésen Magyarország királyává is megválasztatott, de a szultán által részére küldött koronát a fejedelem csak mint a szultán barátságának jelét, de nem mint a királyi méltóság jelvényét fogadta el, „mert Magyarország törvényei szerint senki meg nem koronázható, mig a

koronás király él.“ Egyszersmint hangsulyozta, hogy nem a királyi méltóságért, hanem a szabadságért harczolt. Ez alkalommal hirdette ki a nagyvezér, hogy a szultán Magyarország és Erdély adóját 10 évre elengedi s azután megelégszik évi 10.000 aranynyal.

Bethlen Gábor után I.-ső, majd annak fia II. Rákóczy György ült Erdély fejedelmi székébe. Utóbbi magasra törő tervektől hajtva, a porta engedelme nélkül a svéd királylyal szövetséget kötött Lengyelország ellen. Az emiatt haragos szultán erre meghagyta az erdélyi rendeknek, hogy más fejedelmet válaszszanak. Mikor Rákóczy ellenszegült s a moldva-oláhországi hospodárok segitségével a Lippánál 15.000 főnyi sereggel álló budai pasát megverte, Köprili nagyvezér 200.000 tatárhaddal tört be Erdélybe és a délvidékre s rabolva, pusztitva 150.000 ember életét oltotta ki. Ez alkalommal Lugos és Karánsebes vára, melyek a lugos-karánsebesi bánsággal együtt hosszu időn keresztül az erdélyi fejedelemséghez tartoztak, szintén török kézre kerültek. Ez utóbbi két vár lakói ettől kezdve évi 15.000 aranyat tartoztak, mint alamizsnát Mekkába és Medinába küldeni. Igy szünt meg 1658-ban a 106 év óta fennálló **„lugos karánsebesi bánság“**, melynek a törökök parancsára Erdély fejedelmévé választott Barcsay Ákos volt utolsó bánja. A Krassó-Szörényi vidék ettől kezdve szintén a temesvári pasa kormányozása alá került s annak Erdélyhez való visszacsatolását később Apaffy Mihály erdélyi fejedelem is hasztalan kérelmezte a szultánnál.

A törökök hatalma és szerencséje azonban kezdett már leáldozni hazánkban. Az 1683-ban 200.000 főnyi sereggel Bécset ostromló Kara Mustafa nagyvezér, kinek táborában a temesvári helytartó is részt vett, Szobieszky lengyel király és lotharingiai Károly által csúful megveretett. A győztes császári és királyi seregek most megkezd-

ték az előrenyomulást s öt év alatt kiszoritották a törököt Szegedről, Lippáról, Lugosról, Belgrádból, Karánsebes- és Orsováról s több más kisebb várból. Erdély, melyet a török porta régi terve szerint paschaliksággá akart átalakitani, 1688-ban szintén I. Lipót oltalma alá helyezte magát. A király erre Caraffa főparancsnokra bizta Erdély kormányzását és megvédését.

A császári és királyi seregek győzelmes előrenyomulása folytán a bécsi haditanács Temesvár visszafoglalásának tervével is foglalkozott. s 1689-ben a császári seregek Nagyváradot és Temesvárt egyszerre vették ostrom alá. De a II. Szolimán által nagyvezérré tett Köprili Mustafának sikerült az ozmán birodalomban közzétett felhivásra tekintélyes számu önkéntes csapatokat gyüjteni, majd zsarolással nagy összegü pénzt szerezni s a török birodalom minden haderejét a magyarországi hadjáratra forditva, fellelkesitett seregeivel több ütközetben helyre hozta a török fegyvereken ejtett csorbát. Köprili a Boszniába benyomuló császári és királyi seregeket visszaszoritotta s hoszas heves ostrom után Belgrádot visszafoglalva a három év óta körülzárt Temesvárat is felszabaditotta.

Az 1690-iki hadjárat elején III. Csernovics Arzen ippeki patriarcha vezetése alatt Albániából és Délszerbiából 37.000 szerb család menekült Magyarországba, hol a déli vidékeken telepittettek le. A betelepülők siettek hálájukat hasznos szolgálatokkal róni le, s már e hadjáratban több fényes haditettett hajtottak végre. Igy a szerb Antonió alezredes vezérlete alatt a császáriakkal együtt bevették Lugost, Zsidovárt és Karánsebest.

Az 1695-ben trónra lépő II. Mustafa szultán személyesen indult a magyarországi hadjáratra, mely a török és a királyi seregek között már négy év óta folyt változó szerencsével s melyben a császáriak részéről különösen Veterani tábornok tüntette ki magát hősies, önfeláldozó magatartá-

sával. A bécsi haditanács most a rettenetes erejü, de tehetségtelen Frigyes Ágost szász választófejedelmet tette a császári és királyi seregek fővezérévé. II. Mustafa szultán elkerülve a Maros mentén 50.000 emberrel Erdély felé haladó választófejedelmet, Lippán át Veterani tábornok ellen Lugos felé ment s a 7300 főnyi császári sereget, mely hiában várt a választó fejedelemtől segitséget — Lugos mellett szétverte s a várost több más várral együtt megszállta. A török seregek hazatérése után e várak visszakerültek ugyan a császáriak kezébe, de Frigyes Ágost semmi más eredményt nem tudott felmutatni.

Következő évben megint a szász választófejedelemre bizatott a fővezérség, ki most már Temesvár ostromára indult, de két hét mulva a szultán közeledtének hirére az ostromot abban hagyta s a szultán 50.000 főnyi seregével megütközött. A Torontál megyei Olaszi községnél folyt le a csata, mely mindkét részről nagy veszteséggel végződött s a szultán visszavonulása folytán eldöntetlen maradt.

A hadjárat eredményeivel a bécsi haditanács nem lévén megelégedve, következő évben (1697) a harczképzett, bátor és nemeslelkü savoyai Jenő herczegre bizta a fővezérséget. Az ifju, alig 32 éves Jenő herczeg már a legelső haditette által bebizonyitotta zsenialitását, amennyiben a Mustafa szultán vezetése alatt álló török sereget Zentánál, a Tiszán való átkelés alkalmával tönkre tette. A törökök részéről 20.000, a keresztények részéről csak 600 ember esett el, e mellett 100 ágyu, az egész török tábori készlet s 6 millió korona hadipénz került a győztes keresztény seregek kezébe. A megrémült szultán futva menekült Temesvárra s ott sem érezvén magát biztonságban, nemsokára visszament Konstantinápolyba.

A győztes Jenő herczeg most több délvidéki erősséget visszafoglalt, mire 1699-ben megköttetett

a karloviczi béke. Ennek értelmében kimondatott, hogy a török kézen levő Temesvár s a magyar Arad kivételével az összes többi várak, úgymint a császári kézen levő Becskerek, Lippa, Lugos, Karánsebes stb. földig lerombolandók.

A béke csak hét évig tartott s 1716-ban már 200.000 főnyi török sereg indult Ali nagyvezér alatt Magyarországba, de Jenő herczeg serege Péterváradnál fényes győzelmet aratott felette. A péterváradi diadalmas csata után Jenő herczeg ugyanazon év (1716) augusztus havában a Mehemet pasa 18.000 főnyi őrsége által védett Temesvár alá vonult s azt egy havi ostrom után visszafoglalta. Temesvár elestével csakhamar az egész országrész visszakerült III. Károly király birtokába s az 1718. passaroviczi békekötés rendezte az új jogviszonyokat.

A koronázási eskü értelmében a király most köteles lett volna a visszafoglalt Temesvidéket az anyaországhoz csatolni, azonban Savoyai Jenő herczeg rábeszélésére III. Károly e vidéket **„Temesi bánság“** név alatt mint katonai szervezetű katholikus és német jellegű osztrák koronatartományt külön kormányoztatta. Jenő herczeg gróf Merczy Claudius Florimund lovassági tábornokra bizta a tartomány katonai főparancsnokságát s kimeritő utasitást adott a vidék kormányzására és ujjászervezésére vonatkozólag. Merczy elfoglalva a még török kézen levő Pancsovát, Temeskubint és Ujpalánkát, most már minden genialitását és szervező képességét a török uralom alatt elpusztult vidék ujjáteremtésére forditotta.

A feladat igen nehéz volt. Az egykor virágzó népes falvak helyét a szabályozatlan folyók kiöntései folytán támadt mocsarak foglalták el s a nádasokban seregestől tanyáztak a farkasok, nagy rémületére az elszórtan álló falvak gyér lakosainak. A poshadt mocsárviz mérges kigőzölgésében ott lappangott állandóan a rettenetes mocsárláz csirája,

mely mindegyre megtizedelte a lakosságot. Az elszaporodott rablóbandák harampasáik vezetése alatt fosztogatták a falvak lakóit s az utazókat, kik gondozott utak hiányában ingoványok és nádasok között, életük koczkáztatásával vetődtek egyik faluból a másikba.

A magyar lakosság idők folyamán teljesen kipusztult a vidékről s helyét a Balkánról felhúzódó oláhok s szerbek gyér számu utódai foglalták el. Iparral jóformán senki, kereskedelemmel is csak egy két örmény, zsidó vagy görög foglalkozott s a mezőgazdaság a legkezdetlegesebb állapotban tengődött. Az örökös bizonytalanság, az ellenségtől s a haláltól való rettegés kiölt a lakosságból minden szorgalmat, előrelátást, s a vallás-erkölcsi viszonyok is elszomoritók voltak.

Mercynek épen messzemenő actiója kezdetén váratlanúl a spanyol háboruba kellett mennie. 1720-ban sebesülten tért vissza a temesi bánságba, melyet aztán 13 év lefolyása alatt egészen ujjászervezett. Mindenek előtt hozzá kezdett a mocsarak lecsapoltatásához s a Bega szabályozásához, utakat épittetett és megalkotta az uj közigazgatási szervezetet. A bécsi főhaditanács és cs. kir. főkamara alá rendelt tartományt tizenegy vidékre (Szentandrás, Szentmiklós, Lippa, Lugos és Facset, Karánsebes, Csakova, Versecz, Becskerek, Pancsova, Ujpalánka és Orsova) osztotta s mindenikük élére egy **kincstári főnököt** (Praefektus) tett: Az egyes falvak vezetése **kinézekre** (biró) bizatott, kik első sorban a járási hatóságok alá voltak rendelve. A temesi bánság helyi főhatósága a Temesvárott székelő **tartományi igazgatóság** lett, mely alá tartozott a fentieken kivül a szerbiai klucsi-krainai, klocseini, galambóczi és omolii vidék is.

Merczy a kipusztult vidékek benépesitése czéljából Német-, Magyar-, Olasz- sőt Spanyolországból nagyszámu gyarmatost, iparost és földmivest telepitett be a gyér lakosságu falvakba,

avagy a bevándorlók részére egészen új községeket alapitott.

A bánság ujjászervezője a nép valláserkölcsi állapotainak javitására is nagy gondot forditott, e végből kivitte, hogy a csanádi püspökség állandó székhelye Temesvárra tétessék, minek folytán gróf

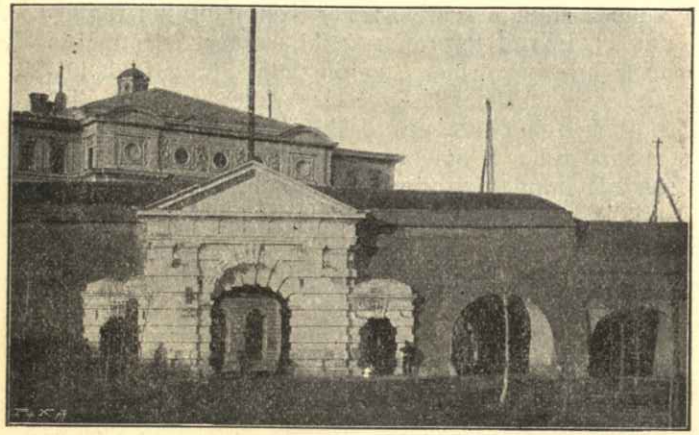

A lebontott péterváradi kapu Temesváron.

Nádasdy László akkori püspök 1724-ben Szegedről Temesvárra költözött át. Ennek köszönhető, hogy mig a visszafoglaláskor csak az oraviczai r. kath. egyház állott fenn, 1733-ban már 21 kath. lelkészség müködött a bánságban, melynek védszentjévé püspöki s királyi jóváhagyással 1727-ben a vértanu nepomuki Szt.-János választatott. A népoktatás ügyét a jezsuiták s más szerzetesek iskolái vették kezükbe.

Merczy a földmüvelés és ipar fejlesztésére is kiváló súlyt fektetett, meghonositotta a selyembogár tenyésztést s egyes vidékeken a rizstermelést, továbbá selyemfonódákat és gyárakat alapitott.

Temesváron vizvezetéket létesitett, középületeket emeltetett s megkezdte az új várerőd épitését. A bánság ujjáalkotója azonban már nem fejezhette be nagy művét, mert 68 éves korában, 1733-ban az olaszországi hadsereg fővezérévé neveztetett ki s Temesvárról a harczmezőre sietve, Parma mellett elesett.

A temesi kormányzói székben utódai rövid időközökben váltották fel egymást s változó sikerrel folytatták nagy művét, az országrész reorganisálását, mig munkájukat meg nem zavarta az 1737—39-iki török háború, melyet szövetségese, I. Katalin orosz czárnő érdekében inditott III. Károly. A császári seregek gróf Seckendorf Frigyes Henrik fővezérsége alatt Belgrádon keresztül nyomultak a török területre, azonban az ellenség által nemcsak visszaszorittattak, de a török csapatok a nagyvezir vezetése alatt Magyarországba is betörtek, elfoglalták Ó-Orsovát, Pancsovát s rabolva és pusztitva a csakovai és verseczi kerületekig nyomultak előre. A prédavágytól csábitva, a török sereghez több oláh csoport is csatlakozott s utóbbiak Fehértemplomot, Verseczet, Csakovát s a szentgyörgyi zárdát is kirabolták és felégették. A császári seregek eközben Belgrád felmentésével voltak elfoglalva, melyet a nagyvezir 100.000 főnyi sereggel ostromolt eredménytelenül. De amit a fegyverek megvédelmeztek, azt elvesztették a császáriak a szégyenletes belgrádi békekötésben, melynek értelmében egyebek között Belgrád, Sabácz s az uj-orsovai sziget és vár a törökök kezébe került, e mellett kimondatott az ujpalánkai, kubini és pancsovai erődítmények lerombolása.

Az ellenség pusztitásait még tetézte az 1738-ban kiütött **pestis,** melyet az Erdélyből jövő katonák hoztak magukkal. A vész rövid idő alatt több ezer embert ölt meg s az egész bánságban nagy rémületet okozott, úgyhogy ennek és a törökök betörésének hirére Temesvárról és a vidékről több

száz család végleg elköltözött. 1762-ben a pestis kisebb mérvben ismételten fellépett a bánságban.

A temesi bánság eleinte kizárólag katonai igazgatás alatt állott, de az állapotok oly tarthatatlanok voltak, hogy a polgári igazgatás a katonaitól végül is különválasztatott s 1753-ban életbe lépett a kamarai, vagyis **tartományi kormányrendszer,** melynek élén egy polgári elnök állott. A tartományi igazgatóság a cs. kir. bécsi udvari főkamara alá került, mig a bánsági és szerémségi szerbek ügyeire nézve 1751-ben **„Illyr udvari deputáczió“** czimén új főhatóság állittatott fel Bécsben.

Ez időre esik a katonai **határőrvidék** első szervezése is. Már a 17. század végén megalkottatott a Tisza-Maros vidékére telepitett s az osztrák tábornokok által katonailag kiképezett szerbek bevonásával a tiszai és marosi határvidék, mely gyűrű alakban vette körül a még török uralom alatt álló temesi vidéket. A törökök kiűzése s az ország egykori határainak helyreállitása után e gyűrűzet feleslegessé vált. Azonban az ország déli határainak a Duna tulsó oldalán lakó töröktől való megvédése még mindig szükségesnek látszott. E végből a temesi bánság közigazgatási viszonyainak rendezése alkalmával Pancsova, Mehádia, Karánsebes stb. vidéke **„bánsági katonai határőrvidék“** nevezete alatt továbbra is katonai uralom s a bécsi főhaditanács fennhatósága alatt hagyatott. Az új határőrvidék a **német bánsági** és **oláh illyr** (később román-szerb) ezredekre osztatott, az előbbi törzshelye Pancsova, utóbbié Fehértemplom lett. A határőri szolgálat rendezése alkalmával a végvidéken életbe léptették a **házközösség** intézményét, melynek értelmében a lakosság családközségekbe osztatott be s azokban közös háztartásban tartozott élni. Minden keresmény a házközösséget illette, ebből fedezték az őrvonal szolgálatot teljesitő családtagok költségeit.

Minthogy a hétéves háboru alatt az állam-

kincstár teljesen kimerült, Mária Terézia a bécsi banktól felvett 10 millió forint kölcsön biztositékául 1759-ben tiz esztendőre zálogba adta a Temesi bánságot, mely ezen időtartam alatt a bécsi „miniszteriális banco-deputatió“ administratiója alá került.

Mária Terézia a gyér lakosságu temesi bánság benépesitése czéljából 1763-ban „gyarmatositási patent“ adott ki, melyben a békekötés folytán szolgálat nélkül maradott katonákat nagyobb kedvezmények, igy ingyen föld s hat évi adómentesség kilátásba helyezése mellett felszólitotta a betelepülésre. 1766-ban külön „gyarmatositási bizottságot“ szervezett, mely a német birodalom különböző városaiban alkalmazott biztosai segélyével nagyobb mérvü telepitési actióba kezdett. A hétéves háboru végétől a királyné haláláig mintegy 25.000 lélek költözött be a bánság területére s csupán 1763—1773 között 2 millió forintnál több pénz fordittatott a telepités költségeire. Ez időben a **kincstári vidékek** száma 4-re (csatádi, verseczi, temesvári és lugosi-ra) szállittatott le s **kerületek** nevet kaptak. E kerületek, melyek élén egy-egy kapitány állott, **uradalmakra**-ra osztattak fel.

A temesi bánság polgári közigazgatása a bürokratikus, nehézkes kezelés s a csekély intelligentiáju tisztviselők visszaélései miatt egyre több panaszra adott okot. A hivatalnokok nyelvismeret hiányában csak tolmács útján érintkeztek a néppel s minden ügyet hoszadalmasan, kicsinyes alapossággal s irásbelileg intéztek el. Egyes ügyek évekig hevertek befejezetlenül s csak a katona- és adóügyekkel tettek kivételt. A hivatalnokok erőszakoskodásai, visszaélései miatt egymást érték a panaszok, melyek megvizsgálására aztán II. József 1767-ben személyesen utazott le a bánságba. A legnagyobb körültekintéssel s alapossággal nyomozta ki a panaszok okait, személyesen, legtöbbnyire inkognitóban hallgatta meg a feljelentőket, s mikor

kellően informálta magát az állapotokról, hozzákezdett a tisztitó munkához. Néhány becsületes tisztviselő kivételével a hivatalnokokat rangkülönbség nélkül elcsapta s magát gróf Perlas tartományi elnököt is Bécsbe rendelte.

II. József utazásából hazatérve azt a javaslatot tette Mária Terézia királynőnek, hogy a temesi bánságot alakitsa osztrák herczegséggé, e tervet azonban gróf Eszterházy Ferencz kanczellár hazafias közbelépésével megakadályozta. A királynő végül is vejének, Albert herczeg kir. kormányzónak tanácsára elhatározta, hogy a koronázási esküjében tett igéretét beváltja s a bánságot a határőrvidék kivételével, mely továbbra is katonai igazgatás alatt hagyatott, az anyaországhoz visszacsatolja. A trónt oly önfeláldozással védő lovagias magyar nemzet iránti háláját is le akarta e tény által róni. 1777-ben ezeket irja vejének, Albert herczegnek: „A mai nap Magyarország nagy napja. A Bánság ügye el van döntve . . . Én jó magyar nő vagyok; szivem csordultig tele hálával e nemzet iránt. Ez órában elmondhatom: Consummatum est, és nyugodtan térhetek végső nyugalomra".

A visszacsatolás ünnepélyes foganatositására a királynő gróf Nitzky Kristóf vezetése mellett egy bizottságot küldött ki, melynek többek között Vörös Antal alnádor is tagja volt. A bizottság 1778. május 31-én nagy ünnepélyességek közben vonult be a kevéssel azelőtt szabad királyi várossá emelt Temesvárra s a Bánságnak az anyaországhoz való ünnepélyes hozzácsatolása junius 6-án ment végbe a mai vármegyeház dísztermében. A visszakeblezett országrész azonban egy évig még felosztatlanul gróf Nitzky Kristóf királyi biztos igazgatása alatt maradt, mig a visszaállitandó megyék határai, azok székhelyei s tisztviselői a királynő jóváhagyásával megállapittattak. A következő évben aztán az újonnan helyreállitott Temes, Torontál és Krassó-

megyék székházaiban nagy ünnepségek keretében igtatták be az újonnan kinevezett főispánokat.

Ekként 1779-ben 63 évi fennállása után megszünt a „Temesi bánság" mint különálló közigazgatási kerület. A megyei rendszer visszaállitása folytán azonban nehézségek merültek fel, amenyiben a megyei intézmény alapját a nemesség képezte, a délvidékről azonban a török uralom előtti földesúri osztály teljesen kipusztult, az országrész visszafoglalása után pedig az egykori birtokjogukat igazoló magyar nemesi családok politikai okokból nem kapták vissza itteni birtokaikat, hanem az ország más vidékein nyertek kárpótlást. Minthogy a románok, szerbek s a később betelepitett németek és más nemzetiségüek között alig volt nehány nemes, igy a megyei tisztségekre Magyar- s Erdélyországból kellett nemeseket hívni be. Később aztán megengedtetett a polgároknak is, hogy a visszacsatolt megyékben nemesi birtokot szerezzenek és pedig ama kedvezménynyel, hogy a birtokszerzés folytán egyszersmint magyar nemesekké is váltak. Ezek után az idegeneknek a megyei tisztségekre való tömeges beözönlése is megszünt.

A legnemesebb törekvésektől áthatott, de törvényeinket tiszteletben nem tartó II. József tiz évi uralkodása a délvidéki három megyében is nagy átalakulást idézett elő. Mikor ugyanis 1785-ben a főispánságokat megszüntette s az országot 10 kerületre osztotta, egyik kerület székhelyét Temesvárra helyezte s az egy kerületi főnök alá rendelt három délvidéki megyéhez Bács megyét is hozzácsatolta. A temesvári főnöknek külön útasitásokat is adott kerületére vonatkozólag. Ezek szerint a kerület két vidékre volt osztandó: **sikságra,** hova Bácsmegye is sorolandó és hegyvidékre. Előbbiben a ló- és állattenyésztést, utóbbiban a bányászatot és a juhtenyésztést kellett különösen fejleszteni. II. József uralkodása alatt

folyt le a bánsági harmadik nagyobb telepités 1782—1787-ben, melynek során különösen a felső rajnai kerületekből vándoroltak be nagyobb számban németek.

Uralkodásának két utolsó évében (1788—89.) II. József császár szövetségesének, Katalin czárnőnek támogatására a török ellen háborut kezdett. A 200,000 főnyi császári sereg Belgrádot kezdte ostromolni, de mert a törökök eközben betörtek a temesi vidékre s ott több várost bevettek. Fehértemplomot pedig felgyujtották, igy a császári seregek Belgrád alól a délvidékre vonúltak, hol változó szerencsével harczoltak. Maga a császár is jelen volt a táborban, honnan a Krassó megyei Szákuli ütközet után betegen tért vissza Bécsbe. Végül is a császáriak javára fordult a szerencse s sikerült Belgrádot bevenniök. A háboru azonban súlyos terheket rótt az országra s csupán az első év 40 ezer emberbe, 25 ezer sebesültbe s 70 millió forintba került. A hadi költségek fedezése czéljából a kincstár a hivatalnokok fizetéséből 6—12—15%-ot vont le, a földbirtokosok pedig kötelesek voltak a hadsereg részére a szükséges búzát féláron eladni s ez összegnek is csak felét kapták ki azonnal. A magyarországi megyéknek továbbá minden ezredet 400 emberrel kellett kiegészíteniök. Ez intézkedések országszerte nagy elégületlenséget okoztak, kivált mikor a hatósági közegek maguk törték fel az ellenszegülő gazdák magtárait. A megyék is megtagadták a rendeletek végrehajtását.

II. József látva, hogy a törvényhozás, hozzájárulása nélkül életbeléptetett reformjai országszerte mily elégületlenséget keltettek, halála előtt visszavonta rendeleteit s az ország alkotmányát, intézményeit és közigazgatását előbbi alakjában, mint az Mária Terézia alatt volt, visszaállitotta. Csak a szabad vallásgyakorlatra s a jobbágyság sorsának javitására vonatkozó rendeleteit tartotta fenn, mely utóbbi a Dózsa-féle lázadás óta súlyos elnyomatásban szenvedő jobbágyság helyzetét akarta elviselhetőbbé tenni. E rendelet alapján a jobbágyok visszakapták szabad költözési jogukat s megengedtetett, hogy a földesúr engedélyének kikérése nélkül házasodhassanak, iparosságot tanuljanak s ingó vagyonukat eladhassák stb.

II. Lipót két évig tartó (1790—1792) uralkodása a délvidék történetében azért is emlékezetes marad, mert Temes, Torontál és Krassó megyék, valamint a kevéssel előbb szabad királyi várossá emelt Temesvár ez időben nyertek első izben országgyülési ülési- és szavazati jogot. Egy másik nagyjelentőségű esemény a temesvári szerb **„nemzeti kongresszus“** volt, melynek megtartására a király adott engedélyt. A kongresszusnak Arad, Temes, Torontál és Bács megyéből összegyült tagjai kongresszusi határozat alakjában ama kivánságukat terjesztették a kiküldött királyi biztos utján a király elé, hogy a volt temesi bánság megyéi az ország testéből kiszakitva, külön „szerb vajdasággá“ alakittassanak. Bár az a közhit volt elterjedve, hogy e mozgalmat titokban az udvar támogatta, a király a kérést mégsem teljesitette, sőt a magyar országgyülés feliratára még a kevéssel előbb felállitott „illyr udvari kanczelláriát« is feloszlatta. Ezzel szemben a szerb népnek a törvényhozásba és a közigazgatásba való bevonása czéljából több szerb egyházi méltóságnak országgyülési szavazati jogot adott s a kanczelláriánál és a helytartótanácsnál több szerb hivatalnokot alkalmazott. Az országyülés pedig a szerbeket, illetve a görög nem egyesült hitfelekezetüeket polgári joggal ruházta fel.

I. Ferencz király uralkodásának második évében (1794) a hó nélküli hideg tél, esőtlen forró nyár s más elemi csapások miatt a délvidéken oly nagy szükség és nyomor köszöntöttn be, az élelmi czikkek ára pedig oly hihetlenül magasra

emelkedett, hogy a károkat a következő évek bő termései alig tudták kipótolni.

Ferencz király 1792-ben Fehértemplomot, két évvel később Pancsovát katona községekké emelte ama kötelezettséggel, hogy midkettő tartozott a maga köréből egy-egy hadosztályt kiállitani, 1807-ben pedig **„Határőrvidéki alaptörvények"** nevezete alatt az országgyűlés hozzájárulása nélkül a határőrvidéki jogviszonyok rendezése czéljából törvényt alkotott, mely aztán 1850-ig érvényben maradott. Ezen alaptörvények szerint a határőrvidéken az összes földbirtokok katonai hűbért képeztek, melyhez a birtoklónak, a császárt illető főtulajdonjog fenntartásával, a határvédelmi kötelezettség teljesitése ellenében öröklésen alapuló haszonélvezeti joga biztosittatott. Kimondatott továbbá, hogy a fegyverviselésre képes összes határőrvidéki férfiak kötelesek háboru esetében úgy az országban, mint a külföldön hadi szolgálatot teljesiteni. A határőrvidéki lakósok iparral és kereskedelemmel csak szűk korlátok között foglalkozhattak.

I. Ferencz uralkodása alatt Délmagyarországon két izben is lázadás ütött ki, melyek azonban kellő időben elnyomattak. A szerb lakosok egy része ugyanis neheztelve amiatt, hogy a külön szerb vajdaság felállitása elmaradt, másfelől rossz szemmel nézve a katholikus vallásu német lakosság vagyoni gyarapodását, ez utóbbiak leölése, vagy legalábbis a bánságból való kiüzése czéljából titkos mozgalmat szervezett, melyet azonban egyik összeesküvő idejében elárult s igy a lázadást a pancsovai ezredparancsnok a kitörés előtt elfojtotta. Nehány héttel az összeesküvés után (1807.) Ferencz király Károly főherczeggel együtt látogatást tett a délvidéken, de megjelenése nem csillapitotta le a kedélyeket. A következő évben ugyanis Scribetie oláh-illyr ezredbeli hadnagy Fehértemplomon szervezett egy ujabb szerb föl-

kelést, melyet fegyveres erővel kellett leverni s melynek vezetői aztán kivégeztettek, vagy börtönbe kerültek. Minthogy ez utóbbi lázadás elfojtásánál a kevéssel azelőtt szervezett fehértemplomi polgárőrség hasznos szolgálatokat teljesitett, ennek folytán a rendek elhatározták, hogy az ország többi városaiban is szerveznek **polgárőrséget.** Igy alakult meg a temesvári polgárőrség is, mely aztán 1809-ben, mikor Napoleon diadalmas előnyomulása miatt a kincstár Bécsből Temesvárra szállittatott, hosszabb ideig a főőrséget is maga látta el.

Ferencz király 1817-ben, mikor nejével együtt Erdélyt, Galicziát és a katonai határőrvidéket beutazta, a volt temesi bánságot ismételten szintén meglátogatta s verseczi tartózkodása alkalmával a várost királyi várossá tette. Ferencz — elődei példáját követve — szintén nagy súlyt fektetett a délvidéki megyék felvirágoztatására, e végből folytatta a telepitési actiót s az időközben megürült telepeket a franczia háboruk elől menekülő német és franczia családokkal töltötte be. Mikor a bécsi békekötés értélmében Krajna, Karinthia és Horvátország Franciaországnak engedtetett át, ezen tartományokból mintegy 3000 család költözött át jórészben a temesi vidékre. Mig a korábbi telepitések inkább Temes és Torontál megye sik vidékein eszközöltettek, Ferencz uralkodása alatt a hegyes részek, főként Krassó megye benépesitésére is gondot forditottak s utóbbi helyekre főként cseh és tiroli gyarmatosokat telepitettek.

Nagy rémületet okozot 1831-ben a délvidéken is a kolera, mely a Lengyelországban harczoló orosz tatár seregek útján észak felől hurczoltatott be Magyarországba. A ragály következtében Temes, Torontál és Krassó megyékben több ezeren haltak el. Kisebb mértékben 1836-ban ismételten fellépett a kolera a délvidéken.

I. Ferencz király 1835-ben halt meg s 43 évig tartó hosszu uralkodása nem hagyott kellemes-

emlékeket a magyar nép szivében. Bár tetteit a legnemesebb szándék, népei javának előmozditása irányitotta, de az eszközöket és módokat rosszúl választotta meg s Metternich jelszavát követve, mindent a népért tett, de semmit se a nép közremüködésével. A franczia forradalomból pedig azt a helytelen tanuságot vonta le, hogy a nép szellemi müvelődésének s a sajtó és szólásszabadságnak elnyomása által lehet és kell a forradalom pusztitásait kikerülni.

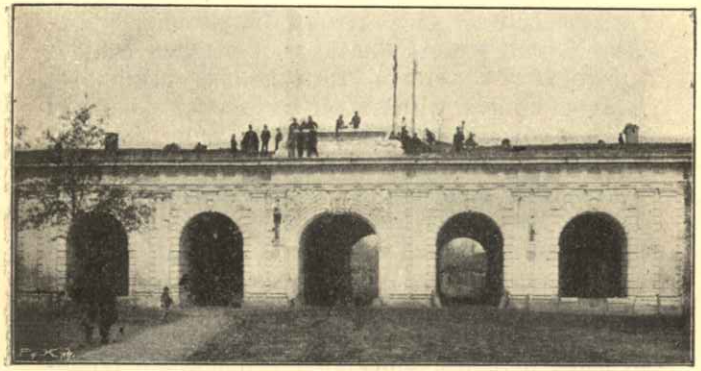

A bécsi (mehalai) kapu belső oldala a lebontás előtt Temesváron.

Utódja V. Ferdinánd, mindenható kanczellárjának, Metternich herczegnek befolyására hasonló irányban kezdett uralkodni, de a modern korszellem diadalra jutását csak ideig-óráig lehetett a czenzurával s a titkos rendőrség segélyével megakadályozni. A vármegyékben kapott először lábra a szabadabb, nemzeti irányzat. A latin nyelv, melyet II. Lipót a német helyébe hivatalos nyelvvé tett, kezdett kiszorulni s már az 1830-as években a megyék tanácskozása s jegyzőkönyvvezetése magyar nyelven történt. A harminczas évek reform

országgyülései alatt a délvidéki megyék is gróf Széchényi István zászlója alá sorakoztak s követeiknek szabadelvü utasitásokat adtak a nemzeti nyelv, lelkiismereti szabadság, szabad sajtó s más nemzeti kivánalmak tekintetében. Az országgyülési követek mellé „kis követeket“ küldöttek, kik a pozsonyi országgyülési ifjuság sorai között jelentékeny szerepet játszottak.

Az 1848 márczius 15-iki eseményekről érkező hirek a délvidéken is nagy örömet és élénkséget okoztak. Nyomban megalakultak a nemzetőrségek s a szabad sajtó első termékei: a hazafias röpiratok, proklamácziók gyorsan terjedtek el, Temesváron pedig a polgárság ágyulövések és nagy ünnepélyességek között, örömrivalgva fogadta el a 12 pontot.

De a szép napok lelkes örömét csakhamar dissonáns hangok zavarták meg. A szerbek által lakott Pozsega megye példájára Ujvidék és Pancsova városok kimondták, hogy a szerb nyelvet fogadják hivatalos nyelvül s e határozatukat mindjárt életbe is léptették. Az ujonnan kinevezett felelős magyar miniszterium kedvetlenül fogadta a szerbek nemzeti érzületének ily megnyilatkozását, mert a többi nemzetiségek részére kinálkozó veszedelmes precedenst látott benne. Mikor a szerbek küldöttsége a magyar minisztereket felkereste s szónokuk figyelmeztette Kossuth Lajost, hogy amennyiben a szerbek kivánságai nem teljesittetnek, joguk elismerését másutt fogják keresni, Kossuth kemény szavakkal válaszolt a beszédre.

Ez események következtében a horvátországi lázadás után nyomban kitört a délvidéki szerbek zendülése is. Karlóczán nagy szerb nemzeti gyülést tartottak, melyen a szomszéd fejedelemség kiküldöttjei is megjelentek s kimondták a **szerb vajdaság** felállitását. A magyar kormány a szerbek által lakott helyeket ostromállapotba helyezte s a lázadás elfojtására Csernovics Pétert küldte ki kormánybiztosúl. Mig a Bécsből titokban támoga-

tott szerb felkelő csapatok a Bácskában diadalmasan nyomultak előre, azalatt Temes- és Torontál megyében változó szerencsével operáltak, Fehértemplom alól pedig a város német lakosságának hősies ellentállása folytán két izben is visszaverettek.

E közben a Bécsbe visszatért uralkodó a magyaroknak tett engedményeket megbánva, a szerb és horvát felkelés hatása alatt elfogadta az osztrák kabinet álláspontját és javaslatát egy **egységes osztrák állam** szervezése tárgyában. A lázadó horvát bán visszahelyezése aztán az udvar és a magyar kormány közötti ellentéteket még jobban elmérgesitette s nemsokára megjelent az október 3-iki császári manifestum, mely az országgyülést feloszlatva, az összes polgári és katonai hatóságokat a bán alá helyezte. Egy héttel a manifestum megjelenése után Rukavina altábornagy, Temesvár főparancsnoka, a várost már ostromállapotba helyezte s a délvidék három megyéje részére Temesvárott, a különböző nemzetiségek osztrák érzelmü tekintélyes férfiaiból **„központi bizottságott"** alakitott, a megyék élére pedig kormánybiztosokat állitott.

V. Ferdinándnak 1848 deczember 2-án történt lemondása után nehány nap mulva az ifju I. Ferencz József okiratot bocsátott a szerb nemzethez, melyben egyebek között tudatta, hogy Szuplikacz István tábornoknak szerb vajdává történt megválasztatását jóváhagyta, Szuplikacz azonban a nagy kitüntetést nem soká élvezhette, mert pár nappal ezután gutaütésban meghalt.

Ugyanezen időben a magyar seregek egy része Kiss Ernő és Damjanich vezetése alatt változó szerencsével küzdött a délvidéki szerb és császári csapatok ellen, de mikor 1849 január 5. herczeg Windischgrätz seregei élén bevonult Buda várába s a Debreczenbe menekült magyar kormány az orosz invázió elleni védekezés czéljából a

magyar hadsereg nagy részét a délvidékről visszahivta, most már az osztrák zászlóaljakkal megerősitett szerb nemzeti csapatok egymás után szállották meg Versecz, Fehértemplom és Lugos városát s a csekély számu magyar seregeket egész délvidékről visszaszoritották. Ily kötülmények között annál nagyobb örömet okozott a magyarság körében az a hir, hogy gróf Vécsey honvédjeinek kemény ostrom után sikerült Arad várát bevenniök.

Az erdélyi (gyárvárosi) kapu Temesváron a lebontás előtt.

A márczius 15-iki nagyszebeni fényes diadal után pedig Bem tábornok hadtestével Erdélyből a délvidékre vonult, melyet délkelet felől megszállva, Temesvár bevételére indult. Április 25-től augusztus 9-ig tartott a város ostroma, melyben gróf Vécsey, majd Perczei Már tábornok is részt vett, miután utóbbi a szerb-osztrák seregeket időközben Szöregnél, Gyulánál, Törökbecsénél, Elemérnél több

izben megverte s Bácskából és Torontál megyéből kiszoritotta. Augusztus 9-én azonban megérkezett Temesvár alá Haynau felmentő serege s Szentandrás falu táján, a szomorú emlékü temesvári csatában szétverve a honvéd hadakat, felmentette az ostromolt várost.

A magyarokra nézve oly szerencsétlen kimenetelü temesvári ütközet, mely a szabadságharcz legnagyobb csatája volt, annak sorsát végleg el is döntötte. Kossuth Lajos kormányzó a minisztertanácsban kijelentette, hogy a kormányt lehetetlen továbbra is fenntartani s Görgey Arthur tábornokot Magyarország diktátorává neveztette ki. Görgey a keze alatt levő 24.000 főnyi elszánt sereg erejét lebecsülve, nem mert szembeszállni az orosz és osztrák túlerővel, hanem négy nappal a temesvári csata után, augusztus 13-án, Világosnál gróf Rüdiger orosz lovassági tábornok előtt lerakta a fegyvert. Kevéssel ezután Lázár tábornok 5000 főnyi serege Karánsebesnél ugyanezt tette. A világosi fegyverletétel után Kossuth Lajos, Mészáros Lázár, Perczel s a magyar kormány és a tisztikar több tagja Lugosra s onnan Orsován keresztül, hol a magyar koronát elásták, Törökországba menekültek. Futásuk közben Kmety maroknyi honvéd csapata nyújtott fedezetet s Lugosnál nyilt ütközetet is vivott a menekülők után sietö osztrák sereggel.

A szabadságharcz leveretése után a délvidék közállapotaiban is nagy változás történt. Még ugyanazon év (1849) november 18-án császári patens jelent meg, mely szerint a szerbek 1848 május 13-án és 15-én előadott kivánságainak figyelembe vételével az eddigi Bács-Bodrog, Temes, Torontál és Krassó megyék, valamint Szerém megye rumai és illoki kerületei **„Szerb vajdaság és temesi bánság“** néven Magyarországtól független külön tartománynyá alakittattak. Az uralkodó pedig megigérte, hogy a szerb nemzet történelmi

hagyományait tisztelve, császári czime mellé a „szerb vojvodaság Nagyvojvodája“ czimet is fölveszi. E patens által a délvidéki megyék az ország testéből ujra kiszakittattak s 1860-ig ily állapotban maradtak. E tizenegy évi időtartam alatt a különálló koronatartomány közigazgatási szervezete több izben és lényeges változáson ment keresztül. Első, rövid ideig fennálló szervezete szerint a szerb vajdaság élén egy császári tábornok állott **tartomány-főnök** czimmel s egy miniszteriális biztos és több előadó rendeltetett alája. Az egyesitett koronatartomány a **temes-krassói** és **bács-torontáli főbiztosságra** osztatott, melyek élén vidéki főispánok állottak. Az egyes megyék élére **kormánybiztosok** kerültek, kik az alájuk rendelt alispán és más tisztviselők közremüködésével vezették a közigazgatást. A megyebizottságok eltöröltettek s a lakosság az ostromállapot következtében a hadi törvények és törvényszékek alá rendeltetett. Ez az állapot egy évig tartott s akkor a II-ik provisorium lépett életbe. A törvénykezést a közigazgatástól elválasztották, Temesvár, Lugos, Nagybecskerek és Zombor székhelylyel **tartományi törvényszékeket** s járásonkint **járásbiróságokat** szerveztek s a megyék közigazgatása **megyei főnökökre** bizatott. Mindezen hatóságok a bécsi császári bel- illetve igazságügyiminiszterium alá tartoztak. A második provisorium alatt léptették életbe a **telekkönyvi** intézményt, a csendőrséget, a dohányegyedáruságot s ugyanekkor állittattak fel megyénkint a cs. kir. pénzügyigazgatóságok s járásonkint az adóhivatalok is.

E provizorium 1853-ig tartott, mikor a harmadik, most már végleges szervezetet léptették életbe. E szerint a szerb vajdaság és temesi bánság részére Temesváron cs. kir. **helytartóság** állittatott egy katonai kormányzóval és egy helyettessel az élén, kik alá helytartósági tanácsosokat és titkárokat osztottak be. A koronatartomány a lugosi,

temesvári, becskereki, ujvidéki és zombori kerületre osztatott s **kerületi főnökök** alá került. A járások élére **járási főnököket** állitottak. A közigazgatás teljesen bürokratikus jellegüvé vált, a hivatalfőnök maga döntött minden kérdésben s a tanácsosoknak csak tanácsadó szavuk volt. A főbb pénzügyi hatóságok mind Temesváron székeltek.

A bürokratikus rendszer és centralisatió hátrányos oldalai egyre szembetünőbbé váltak a szerb vajdaság közigazgatásánál. Az irásbelileg tárgyalt s mód nélkül felszaporodott ügyek elintézése végtelen lassusággal haladt előre, s különösen a gyámügyek évekig elhúzódtak. A tárgyalást megnehezitette a hivatalnokok nyelvismeretének hiánya, s a gyenge javadalmazás miatt általában kevés volt a jóravaló tisztviselő.

A Woiwodina nem volt életképes, hiányzott minden nemzeti jellege s csak arra szolgált, hogy rést üssön Magyarország területi épségén. A magyar és német lakosok e miatt visszakivánták az 1848 előtti állapotokat s a szerbek is mind inkább elégedetlenkedtek a fennálló viszonyok miatt. A rossz közigazgatás, a sokféle új adó ép úgy ellenszenvessé tette a „Bach korszakot", mint a német nyelv erőszakos alkalmazása. Ezek folytán 1860-ban, mikor Lombardia elvesztése után az udvar Magyarország alkotmányos intézményeinek egy részét visszaállitotta, Ő felsége gróf Mensdorf-Poully altábornagyot a szerb vajdaságba küldte a végből, hogy a lakosság kivánságait hallgassa meg s ily értelemben tegyen jelentést. E kiküldetés eredménye az lett, hogy a király 1860 decz. 27-iki kéziratával eltörölte a tizenegy év óta fennálló „Szerb vajdaság- és Temesi bánságot" s e területet, — a határőrvidék kivételével — az anyaországhoz visszacsatolva azon újra életbe léptette a megyei rendszert. Ez intézkedés után a megyebizottságok nyomban megalakúltak, de müködésüket csak a közbejött öt évi provisorikus állapot megszüntével, 1867-ben kezdették meg. 1871-ben a határőrvidék polgárositása folytán a fehértemplomi járás előbb Krassó megyébe, a károlyfalvi és kubini járások Temes megyébe, a pancsovai, ujfalvi, alibunári, antalfalvai és perlaszi járások Torontál megyébe kebleztettek be, a karánsebesi, teregovai, bozovicsi és orsovai járások helyén pedig Szörény megye ujra visszaállittatott, ugyanekkor Pancsova, Fehértemplom és Karánsebes önálló törvényhatóság lett. A törvényhatóságok kikerekitése alkalmával 1876-ban a nagykikindai, mokrini és melenczei szabad kerületek Torontál megyéhez csatolódtak,

A főkormányszéki (dicasterialis) palota Temesváron.

Karánsebes és Fehértemplom elvesztették törvényhatósági jogukat s utóbbi város Temes megyébe kebeleztetett be. 1881-ben pedig Krassó és Szörény megyék egy törvényhatósággá egyesittettek.

A kiegyezés óta a délvidéki megyék kulturális közgazdasági és egyéb téren egyaránt nagyarányu fejlődést értek el, ez eseményeket és azok következményeit azonban külön fejezetekben fogjuk ismertetni.

A délmagyarországi telepitések története.

Miután Árpád vezérei Glád bolgár fejedelmet legyőzték s a Temesközt elfoglalták, e termékeny vidék rövid idő alatt magyar lakosokkal népesült be. A honfoglalók csakhamar uj községeket alapitottak, a fennálló régi helységeket pedig új névvel látták el, s az egész délvidéknek magyar jelleget adtak. Ezt igazolja Biborban született Konstantin császár feljegyzése is, mely szerint a X. század közepén a magyarság zöme a Temes, Maros, Tisza vidékén lakott. A magyar lakosság a rokon besenyőkkel s a IV. Béla által visszatelepitett húnokkal is növekedve, idők folyamán anyira megerősödött, hogy a meghóditott népeket, kiknek egy része a magyarokkal rokon hún- és avarokból állott, egészen magába olvasztotta. Az Árpádház kihaltával már alig fordul elő okmányainkban egy-egy idegen hangzásu név, vagy község, ellenben sűrűen találkozunk tiszta magyar helynevekkel, minők: Bálványos, Keve, Borzlyuk, Sásvár, Cseri, Sebesvár, Zsidóvár, Csudaháza, Erdőhegy, Faluhely, Kutas, Solymos, Széphely, Ujnép, Besenyő, Hódos, Komját, Csatád, Gyertyámos, Csák, Berény, Vásárhely stb. s általában a régi Temesmegye és szörényi bánság idejéből fennmaradt ezer helységnév kétharmad része ősmagyar hangzásu. Még inkább tanuskodnak a délvidék magyar volta mellett a vegyesházi királyok korában szerepelt nemesek nevei, kiknek sorában az Aba, Buzád, Csanád, Csák, Csolt, Dorosma, Gútheled, Szalók, Tomaj s egyéb

nemzetségek utódai a Pathócsiak, Perényiek, Szilágyiak, Csákyak, Hunyadyak, Himfyek, Dóczyak, Dánfyak s a Rozgonyi, Szentgyörgyi, Pósa, Csornay, Laczkfy, Losonczy, Forgách, Maróthy, Vajdafy, Pekry, Országh, Haraszthy, Hagymásy, Bánffy, Kinizsi, Báthory és sok száz más magyar család fordul elő. A XV-ik század folyamán azonban a Délvidék népviszonyaiban jelentékeny változás történt, amenyiben a török uralom alá került balkáni fejedelemségek lakosai elnyomóik elől menekülve. kisebb-nagyobb rajokban a jobban védett temesi grófságba húzódtak fel. A magyarság szivesen fogadta a jövevényeket s a török beütések következtében elnéptelenedett végvidékre telepitette őket. A szerbek bevándorlása első izben az 1390-iki rigómezei ütközet után öltött nagyobb mérveket.

Mikor a törökök Szerbiát 1459-ben elfoglalták, a menekülő szerbek Brankovics István vezetése alatt ismételten nagy tömegekben vándoroltak át a Szerémségbe, valamint a temesi grófság déli vidékeire s királyaink úgy őket, mint a később beköltözőket jelentékeny kiváltságokban részesitették, igy szabad vallásgyakorlatuk biztosittatott s a királyi vámok és kamaranyereség fizetése alól felmentettek. 1465-ben Brankovics vezetése alatt megint több ezer szerb család költözött Temes-, Torontál- és Bácsmegyébe, s a harczokban megedzett jövevények csakhamar oly nagy szolgálatokat tettek hazájuknak a török elleni hadjáratok alkalmával, hogy az 1481-iki országgyülésen a tized fizetése alól is felmentettek. Ugyanezen idő alatt az oláhok is egyre nagyobb csoportokban húzódtak fel, különösen a szörényi bánságba s a török pusztitások folytán gyérülő lakosság helyébe léptek.

A mohácsi vész után, (1526) a másfél századnál hoszabb ideig tartó török uralom alatt, a Délvidék népe s köztük a magyar lakosság is majdnem teljesen kipusztult. Nagy részük elesett az évszázados véres harczokban, s akiket a török

rablánczra nem fűzött, azok az Alföld védettebb helyeire menekültek. Leghamarabb a magyar nemesség húllt, vagy menekült el, az ellenség prédájául hagyva kúriáit és birtokait, majd a jobbágy is követte urát.

Mikor 1716 körül végre a Délvidék is felszabadult a török uralom alól, az egykor virágzó, népes falvak és várak helyén düledező romok, felperzselt lakatlan házak, vagy bozóttal, náddal benőtt mocsarak álltak s csak egy-egy faluban lehetett néhány lerongyolott embert találni. A visszafoglaláskor az egész Duna-Tisza-Maros szögén alig találtak 25 ezer lakost s ezek is jórészben a a Krassó szörényi hegyek között oltalmat talált oláhok, meg a visszafoglalás előtti években (1690.) Csernovics Arzen patriarcha vezetése alatt a Balkánról hazánkba telepitett szerbek közül kerültek ki. Az utóbbi alkalommal bevándorolt szerbek egyes csoportjai I. Lipót király rendeletére a Tisza és Maros védettebb vidékeire költöztek s ott megalkották a Tisza-Maros-parti határőrséget.

A török uralom megszünése után az ország testéből kiszakitott temesi bánság nem maradt sokáig ily szánalmas állapotban. A császári kormány nagy gondot forditott és sok millió forint költséget áldozott a termékeny vidék felvirágoztatására és benépesitésére. A tartomány ujjászervezését és kormányzását kiváló egyénekre bizta, kik az idők folyamán mocsarassá vált vidéket a folyók szabályozása s a vadvizek lecsapolása által lakhatóvá tették s messze idegenből hozott telepesekkel népesitették be. E nagyszabásu gyarmatositási actió azonban a magyar érdekek tekinteten kivül hagyásával vitetett keresztül, amenyiben a kormány intentiója az volt, hogy a délvidéket németté tegye, s igy annak lakosságát a szabadságszerető magyar nép fékentartására használhassa fel. Ennélfogva a bánságba tulnyomólag németeket s közéjük elszórtan és kisebb számban más nemzetiségüeket, igy olasz, franczia, cseh, spanyol, oláh, szerb lakosokat telepitett, ellenben a magyarságot a vidékről teljesen kizárta. Sőt a török hódoltság előtti magyar nemesi családok utódai is, kik földesúri jóczimüket igazolni tudták, ősi birtokaikat nem kapták vissza, hanem azok helyett a temesi bánságon kivüli megyékben nyertek kárpotlást. Az egykori virágzó magyar falvak helyén az idegen nemzetiségü bevándorlók települtek le s a községek régi nevét vagy elferditették (igy Széphelyből Zsebely, Ujnépből Unip, Kenézből Knéz, Bálványosból Bavaniste, Pogányosból Poganyest, stb. lett) vagy újjal cserélték fel.

Mikor gróf Mercy tábornok a visszafoglalt temesi bánság kormányzóságát átvette, legfelsőbb helyről azt a bizalmas utasitást kapta, hogy a kipusztult vidéket német származásu, katholikus telepesekkel népesitse be. A gyarmatosok részére a császár több rendbeli kedvezményt, ingyen háztelket, földbirtokot, pénzsegélyt és több évi adómentességet helyezett kilátásba. Ennek folytán a német birodalomból, nevezetesen a felsőrajnai kerületekből az 1722—26 közötti időben több ezer család vándorolt be, kik részint új helységeket alapitottak, részben pedig a gyér lakosságu régi falvakban telepedtek le s azok lélekszámát szaporitották. Ebben az időben keletkeztek Ujbessenyő, Ujpécs, Detta, Bruckenau, Hidegkút (Guttenbrunn), Német-Szentpéter, Zádorlak, Kudricz, Fehértemplom (Weisskirchen) továbbá Merczyfalva, mely utóbbi alapitója nevét vette fel s eredetileg olasz lakosokat kapott, kik idővel elnémetesedtek. Ujarad, Giroda, Gyarmata, Lugos, Versecz, Karánsebes, Csákovár, Facset, Kis- és Nagy-Becskerek, Szabadfalu (Freidorf), Lippa, Moldova, Orsova, Pancsova, Perjámos, Ujpalánka, Rékás gyér lakossága pedig német s kisebb számban szerb, tót, spanyol telepesekkel egészittetett ki. E gyarmatosok tulnyomó részben földmiveléssel foglalkoztak, de mivel gróf Mercy

az ipar fellenditésére is nagy súlyt fektetett, ezért kérésére az udvari kamara 1718-ban Bécsből mintegy 300 iparost küldött, kiknek nagy része Temesváron települt le. Az elhanyagolt délvidéki bányákat pedig felvidéki, továbbá tiroli, cseh- és szászországi bányászok vették újra müvelés alá.

A nagyobbmérvü telepités rövid ideig szünetelvén, 1736-ban újra megindult, de a kiütött török háboru miatt csak 1745-től kezdve vett újból lendületet. Ez alkalommal főleg a hesseni fejedelemségben s a rajnai Pfalz tartományokban gyüjtettek a telepesek, kiket a hatóságok Bécsben pénzzel és utlevéllel láttak el. A gyarmatosok egy részét azonban utközben Pozsony és Pestmegyében a gyéren lakott vidékek földesurai hasonló kedvezmények kilátásba helyezése által feltartóztatták, s uradalmaikra telepitették. Ez időtájt alapittatott a szerb gyarmatosok részére a Temesvár melletti Mehala, mig Mehádia, Dognácska, Török Becse, Szászka német, Szőreg magyar telepesekkel egészittetett ki. Amint a bevándorlás csökkenni kezdett, az osztrák kormány erőszakosabb eszközökhöz nyúlt s a kisebb büntettekért elitélt osztrák alattvalókat a bánságba tolonczoltatta, hogy ott megjavuljanak, vagy elpusztuljanak. Ez az eljárás azonban, hátrányos következményei miatt csak pár éven keresztül volt gyakorlatban.

Mikor az oláhországi bolgár családok a törökök elől menekülve Uricz, Islas, és Krajova községekből 1737-ben a Bánságba vándoroltak, a tartományi kormány a nikápolyi püspök vezetése alatt érkező 4600 főnyi bolgárság nagy részét Vingára telepitette, hol Bodrog, Seljos, Lovrin és Óbessenyő pusztákon kaptak szállást s ahonnan aztán Bolgártelep Brestye és Kocsorhát községekbe is elszéledtek. A bolgárok másik csoportja a Krassó megyei Krasován, Lupákon, Vodnikon, Nermeten Jabulczán, Klokodián, Ráfnikon és Szemeniken települt meg s ez utóbbiak **krasovánoknak**

neveztetnek. A jómódu, szorgalmas bolgár bevándorlók az Oláhországban élvezett kiváltságaikban meghagyattak s minden adó, beszállásolás, fuvarozás alól felmentettek. A Mária Terézia által 1763-ban kiadott „gyarmatositási patens“ ujabb lendületet adott a délvidéki telepités ügyének. A patens értelmében minden colonista részére, a ki kincstári jószágon száll meg s ott házat épit, ingyen épület és tüzifa s hat évi adómentesség, iparosok részére pedig tiz évi adómentesség helyeztetett kilátásba. A településni akarók összegyüjtése s elhelyezése czéljából 1766-ban „gyarmatositási bizottság“ állittatott fel, melynek megbizottjai Ulmban, Kölnben, Regensburgban, Frankfurtban nagyarányu propagandát inditottak a betelepülés érdekében. Ennek következtében 1763-1773 közötti időben Szentpéter, Gyarmata, Rékás, Bruckenau, Szabadfalu (Freidorf), Merczyfalva, Perjámos, Nagyszentmiklós, Lippa, Ujarad, Szépfalu (Schöndorf), Hidegkut (Guttenbrunn) lakossága nagyszámu német településekkel egészittetett ki, továbbá Zsombolya, Szakálháza, Nagyjécsa, Csatád, Billéd egykori falvak ujra felépültek. A németeken kivül francziák is nagyobb számmal települtek, különösen Elzászból és Lotharingiából s Merczyfalva, Szentandrás, Fehértemplom, Ujbessenyő, Szőllős, Szenthubert, Soltour, Charleville, Ostern, Trübswetter, Gottlob községek lakosságát növelték. Egyes általuk megszállott helyeket régi hazájukbeli községükről neveztek el, igy Charleville és Szenthubert ma is fennálló lotharingiai helységek. Ugyancsak ezen időszak alatt keletkeztek, vagy épittettek ujjá Grabácz, Bogáros, Albrechtfalu, Altringen, Buchberg, Blumenthal, Greifenthal, Keresztes, Réthát, Remete és Charlottenburg, mig a határörvidéken Kubin, Szlatina, Jabuka, Homolicz, Glogon, német, szerb, oláh s kis számban magyar lakosokat kapott.

Mária Terézia a betelepülők részére jelentékeny kedvezményeket biztositott és több rendbeli

segélyt nyújtott, de egyúttal a „benépesitési fő-utasitásban“ pontosan körvonalazta a telepesek kötelességeit is. Előirta, hogy a falvak mily helyeken alapithatók és a házak, utczák hogyan épitendők. A falu közepére helyezendő a templom, papilak, iskola és korcsma, a fő utczák 18-20, a mellékutczák 6-8 öl szélességre szabandók s minden utczában közös kutak épitendők. Minden telepes köteles udvarán, vagy háza előtt legalább 20 jegenye s 12 eperfát, ezenkivül kertjébe gyümölcsfákat ültetni. Minden nagyobb községben orvos alkalmazandó s kórház épitendő. A betelepülők 6-10 évi adómentességen, ingyen földbirtokon és házhelyen kivül jelentékeny összegü pénzsegélyt is kaptak az utazásra s az első berendezkedésre. A földek egész, fél és negyed telkenkint osztattak ki. Az egész telkek 24 h. szántó, 6 h. kaszáló, 6 h. legelő s 1 h. belsőségből, a féltelkek 21, a negyedtelkek 13 holdból állottak. A telepités költségeire a kormány évenkint 400.000 koronát irányzott elő, de egyes években a nagy arányokat öltött gyarmatositás kiadásai ez összeget jóval túlhaladták. Minthogy 1763-1773 között több, mint 4 millió koronába került a telepités, az utóbbi években már csak azon bevándorlókat vették fel, kik a megkivántató gazdasági felszereléssel rendelkeztek és saját költségükön utazhattak. A segélypénzek megvonása után a bevándorlás tetemesen csökkent s inkább csak a ragály, vagy elköltözés folytán megürült telkek betöltésére szoritkozott. Az 1778-ban megtartott népszámlálás szerint, a határőrvidék számitáson kivül hagyásával, a bánságban már 317 ezer ember lakott, köztük 43 ezer német, franczia, olasz, 181 ezer oláh, 78 ezer szerb, 8 ezer bolgár, 5 ezer czigány s néhány száz zsidó. A határőrvidék lakosságának hozzászámitásával e szám 450 ezerre tehető.

A délvidéki telepités II. József uralkodása alatt ujra nagyobb arányokat öltött. Az 1782-ben

e tárgyban kiadott felhivás a bevándorlók részére teljes vallásszabadságot, 10-15 évi adómentességet biztositott s az utiköltségek, valamint az épitéssel s első beruházással járó kiadások megtérítését helyezte kilátásba. Ennek következtében 1787-ig, mig a kedvezményes település tartott, mintegy 38.000 lélek vándorolt be, főként a felső rajnai német kerületekből s az ezekre forditott költség 700.000 koronára rugott. II. József uralkodása alatt keletkeztek az alábbi német községek u. m.: Torzsa, Cservenka, Ujverbász, Kiskér, Szeghegy, Bulkesz, Jarek, Orczyfalva, Gyertyámos, Niczkyfalva, Köveres, Bakovár, Liebling, Traunau, Daruvár, Herrendinst, Margitta, Moriczföld, Gladna, Ebendorf, továbbá hozzátelepités által megnagyobbittattak: Kisbecskerek, Szentandrás, Módos, Szakálháza, Temesrékás, Szabadfalu, Lovrin, Merczyfalva, Csakova, Moravicza, Versecz, Lugos, Nagyszentmiklós, Nagybecskerek, Facset, Csanád, Palánka, Bezdán, Almás, Ó-Béba, Bresztovácz, Nagyzsám. A telepesek tulnyomó részben németek (főként sváb törzsbeliek) kisebb számban tótok, bolgárok, horvátok, és magyarok voltak. II. József halála után a telepitési actió hosszabb ideig szünetelt, legfeljebb a megürült telkek töltettek be belföldiekkel, avagy a lakosság egyik helyről más, kedvezőbb fekvésü községbe vándorolt. Igy mikor az 1786-ban alapitott Rittberg (a későbbi Végvár) község német lakói a szomszéd falvak oláh lakóinak garázdálkodását megunva, pár év mulva Vecseházára, Daruvárra és Moraviczára költöztek át, a kormányhatóság az oláh lakosság megfékezésére Daruvárról s az Alföldről református vallású magyarokat telepitett Végvárra.

I. Ferencz uralkodása elején az a kedvezmény adatott a bánsági telepitvényeseknek, hogy telkeiket az adómentes évek letelte előtt is eladhatták. Ennek daczára, részben a lakosság kihalása, részben elszegényedése és kivándorlása következtében

a kincstári falvakban számos telek és ház üresen állott. Igy 1794-ben egymagában Temesmegyében 250 egész, 600 fél, 1030 negyed és 660 nyolczad telek állt gazdátlanul. E telkeket később a szomszédos községekből átköltözők, részben pedig az újabb bevándorlók szállták meg. A franczia forradalom után 4—500 emigrans, majd 1802 körül 2—3000 sváb törzsbeli jómódu gyarmatos jött a Bánságba, kiket a háboruk által sújtott osztrák nyugati vidékekről, s a franczia uralom alá jutott „Illyr tartományokból" számos német, horvát s franczia család követett. A XVIII. század végén egy virágzó magyar község is alakult, Torontálvásárhely, melynek lakói jórészben Szentes, Makó és Hódmezővásárhely vidékéről költöztek át. Mig azonban ezidőig jobbára a bánság sik területét szállták meg a telepesek, I. Ferencz különösen a krassói hegyvidék benépesitésére törekedett. Evégből tiroli családokat költöztetett a Krassó megyei Királykegye (Königsgnad) községbe. A tiroliak, bár rendkivüli kedvezményekben részesültek s a kormányhatóság csupán Királykegye felépitésére 520.000 koronát áldozott, mégis csakhamar visszatértek ősi hazájukba s igy üresen hagyott községüket würtembergiekkel kellett benépesiteni. A krassói hegyvidékre I. Ferencz nagyobb számban cseheket is telepitett, igy Szent-Helena, Weizenried, Schnellersruhe, Ravenszka, Eibenthal, Sumicza, Weidenthal, Wolfswiese, Wolfsberg stb. községekbe mintegy 3500—4000 lelket. A csehek kölönösen erdő és famunkákkal, bányászattal és kertészkedéssel foglalkoztak.

Az 1824—29 közötti időben keletkezett Szécsánfalva, Knéz, Ujvár, Jánosföld, Erneszháza, Magyar-Csernya, Maleniczfalva, melyek tulnyomó részben németekkel s egy-két torontálmegyei község magyarokkal népesült be. A németség bevándorlása idővel oly nagy arányokat öltött, hogy részükre üres telket nem lehetett találni, ennélfogva 1829-ben

az osztrák tartományok főnökségei azt az utasitást kapták, hogy a birodalom határain csak azon bevándorlókat bocsássák át, kik legalább 300 ezüst forintnyi vagyont hoznak magukkal.

V. Ferdinánd uralkodása alatt 1835-ben Csősztelek, 1837-ben Duguszelo, 1845-ben Liebling német, Nermete bolgár, Oravicza elmagyarosodott cseh, Resicza tót telepesekkel gyarapodott, 1839-ben pedig Dolácz-Kavos, Cservena-Medja, Németszentmihály községek alapittattak német, magyar és bolgár gyarmatosok által. 1840—47 között a délvidéken több kincstári dohánytelep is keletkezett, melyek segélyével a kincstár a dohánytermelést és nemesitést óhajtotta előmozditani. Igy alakultak az alábbi községek u. m.: Majlátfalva, Keglevichháza, Kübekháza, Kovácsii, Kistelep, Kisszentpéter, Ujháza, Aurélháza, Oszentiván sziget, Vedresháza, Ürményháza, Szitás, Magyarszentmárton, Zimánd, melyekbe jórészben magyar, kisebb számban pedig német és tót ültetvényesek települtek. A kincstár e telepeseket nem jobbágyoknak, hanem bérlőknek tekintette s holdankinti 2—3 ezüst forint évi bér ellenében mindenikük részére 10—20 holdat engedett át oly kikötéssel, hogy legalább 4-4 holdat dohánnyal kellett beültetniök.

A temesi bánság és szerb vajdaság fennállása idejében, 1858-ban a császári kormány ujabb „telepitési törvényt" adott ki s abban 15 évi adómentességen kivül többféle kedvezményt helyezett kilátásba, ennek daczára az absolutistikus kormányrendszertől idegenkedve, senki se volt hajlandó a betelepülésre. E törvény alapján a délvidéken csupán a határőrvidéki Coronini nevű falu keletkezett, de ennek lakói is csak egy közeli faluból költöztek át.

Az alkotmány visszaállitása utáni legújabb korszakban megint élénk telepitési mozgalom indult meg Délmagyarországon, de mig a korábbi gyarmatositásoknál a hatósági intézkedések az

idegen nemzetiségüeknek kedveztek s a magyar elemet teljesen mellőzték, vagy háttérbe szoritották, addig a magyar kormány telepitési actiójának az a czélja, hogy az Alföld gyorsan szaporodó magyarságának rajait a Délvidékre visszatelepitse s a magyaságot a különböző nemzetiségek közé új küzdőtársúl ékelje be. Az alkotmányos korszak első telepitései ama községek, melyek a közalapitványi uradalmakon keletkeztek, igy az 1869—70-ben alapitott Józsefszállás, Ötvösfalva, temesmegyei bértelepek s Puszta Keresztes torontálmegyei község, mig a Krassó-Szörény megyei Izgár községben 1888-ban s Jerszegen 1894-ben az oláh lakossághoz magyarok telepittettek. A telepitésre vonatkozó 1868. évi XXV.-tcz. és 1875. é. VII.-tcz. alapján az állam a telepeseknek kezdetben alig nyújtott egyéb kedvezményt mint a 3, illetve 6 évi adómentességet, de mivel a telepesek a váltság összegeknek azonnal, vagy rövid időn belül való lefizetésére képtelenek voltak, olcsó kölcsönhöz pedig nem igen juthattak, ezért a törvényhozás az 1883. évi XLI. tcz.-ben felhatalmazta a pénzügyminisztert, hogy a telepváltság tartozások kiegyenlitése végett 13.600.000 kor. záloglevél kölcsönt vegyen fel. Ez utóbbi intézkedés tetemesen megkönyitette a telepesek helyzetét, mert most már az állam a váltságtőke lefizetésére 42 évi időtartamot engedélyezhetett. Ennek folytán a telepités a Délvidéken ujra fellendült s főleg Torontál megyében egész sereg új magyar község keletkezett. E törvény alapján települtek be a nyolczvanas évek végén a társadalom kezdeményezésére s az állam támogatása mellett a bukovinai csángok is, kik a Duna mentén Torontál megyében Hertelendyfalva és Sándoregyháza, Temes megyében pedig Székely-Keve községeket alapitották. Ugyanezen időben keletkeztek, vagy népesültek be magyar telepesekkel többek között Keresztes, Tamásfalva, Ótelek, Klárafalva, Porgány stb. Torontál megyei, Bethlenháza,

Istvánfalva, Szapáryfalva Krassó-Szörény megyei és Vadászerdő Temes megyei magyar községek, ellenben Krassó-Szörény megyében Vermes, Bukovecz, Imrefalva, Istvánfalva, Brezonfalva, Temes megyében Keped, Gizellafalva, Józseffalva, Mészdorgos, Offélia, Torontál megyében pedig T.-Muzslya, Erzsébetlak. Uj-bolgártelep és Rudolfsgnad községekbe idegen anyanyelvüek telepittettek.

Még nagyobb lendületet adott az ügynek az 1894. évi V. t.-czikk, melylyel a törvényhozás a telepitéseket a földmivelési ministerium hatáskörébe útalta s 6 millió koronát bocsátott rendelkezésére oly czélból, hogy annak terhére birtokokat vásároljon. E jelenleg is érvényben levő törvény részletesen körvonalazza a telepes községek alapitásának előfeltételeit, a kihasitható birtokok s a közczélokra és utakra átengedendő területek nagyságát s a váltságtőke törlesztésének módozatait. Legújabb telepes községeink e törvény alapján létesültek, igy Temesmegyében Újmosnicza és Sztancsófalva, mig Temesrékás szerb-német lakosságához jelentékeny számu magyarság települt hozzá. Torontál megyében újabban csak egy-két község keletkezett, ellenben Krassó Szörény megye északi lapályos vidékén utóbbi időben a magyar telepes községeknek egész lánczolata indult meg, mely hivatva lesz arra, hogy megbontsa az oláhság egységes tömegét. A korábbi keletkezésű Szapáryfalván és Bethlenházán kivül Bodófalva és Igazfalva szintén elsőosztályu nagyközségek, másfelől Bálincz, Facset, Tergovest, Monostor, Klicsova, Valea-Lunga régebbi községek a magyarság hozzátelepitése folytán elvesztették oláh jellegüket.

A magyar kormány délmagyarországi telepitési actiója még nagyobb arányokat fog ölteni akkor, ha az 1894. V. t.-cz. tervbe vett revisiója folytán a telepitési alap kellő mértékben felemeltetik. Akkor az alföldi magyarság is nagyobb

rajokban térhet vissza egykori lakóhelyére, a temestorontáli gazdag sikságra s oly számarányban léphet ott fel, hogy a sokféle nemzetiség között hegemóniát gyakorolhat. Akkor majd az idegen ajku lakosságnak is módja lesz arra, hogy a közéje ékelt magyarsággal érintkezve, megtanulja az állam nyelvét.

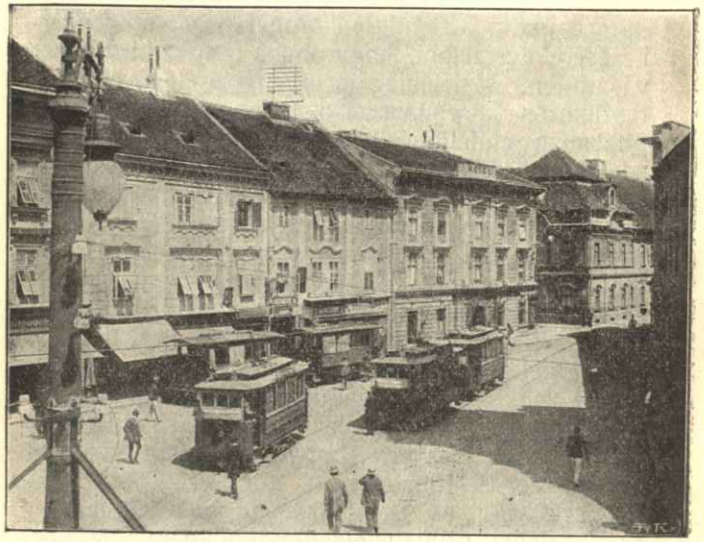

A Szentgyörgy-tér Temesváron.

A népfajok számaránya.

A török uralom megszünte után a legkülönbözőbb népfajok rajai lepték el a termékeny temestorontáli sikságot s az érczekben gazdag krassószörényi hegyvidéket. Bár egyes kisebb népfajok idők folyamán beleolvadtak az őket körülfogó más nemzetiségüekbe s a letelt 200 év alatt a nyelvhatárok lényeges változást szenvedtek, mégis Délmagyarország ma is a legpolyglottabb országrészünk, melyben kisebb-nagyobb számmal hazánk mindenféle népfaja képviselve van.

A török uralom előtti és alatti időben Krassó-Szörény és Temes megyékbe s kisebb számban Torontál megyébe felhúzódott oláhok, továbbá a 17-ik század végén a Duna-Tisza-Maros vidékére bevándorolt szerbek egységes tömegén hatalmas rést ütöttek a kormányhatóság által közéjük telepitett német kolóniák, újabban pedig a gyorsan szaporodó alföldi és felső-torontáli magyarság rajai lépnek fel egyre tömegesebben a három főbb népfaj küzdőterén. E tarka képet a nehány községben elszigetelten élő, vagy a más nemzetiségüek között elszórt bolgárok, csehek, tótok, horvátok, czigányok teszik még változatosabbá, mig a kétszáz év előtt kisebb számban betelepitett olaszok, spanyolok és francziák már csaknem teljesen beolvadtak a körülöttük lakó németek, vagy szlávok tengerébe.

A népfajok sokféleségében és kevertségében

rejlik annak a magyarázata, hogy a legtöbb megyejárásban egyikök sem bir absolut többséggel s igy az államalkotó magyarság a sokféle népfaj feletti hegemóniáját helyes politikával könnyen fenntarthatja. Legegységesebbek Krassó-Szörény megye néprajzi viszonyai, amennyiben az oláhság a járások nagy részében 80—90 %-os többségben van s csak a resiczai, oraviczai és lugosi járásokban ellensulyozza számerejüket a németek 20—25 %-os tömör kisebbsége s a moldovai járásban a szerbek 40 %-os számaránya. Temes megyében az oláhság csak a buziási, rékási és lippai járásban van 60--65 %-os többségben, a többiekben rendszerint 20—30 %-kal van képviselve. A németség az ujaradi s a központi járásban 53—59 %-os többségben, a lippai, csakovai, vingai, dettai, verseczi, kubini és fehértemplomi járásokban 20—30—35%-os számottevő kisebbségben van. Legkisebb az arányszámuk (16 %) a rékási járásban. A temesmegyei szerbek csak a fehértemplomi járásban vannak 50 %-on felül, a verseczi járásban 21, a kubiniban 48% a számarányuk, jelentékenyebb (10—13%-os) töredékeik találhatók a rékási és vingai járásban. Torontál megyében az oláhok csak az alibunári járásban vannak 50%-on felüli többségben, a nagyszentmiklósi, perjámosi, bánlaki járásban már csak 20—24 % a számarányuk, mely a nagykikindai járásban 1 %-ra, a török becseiben 0·2 %-ra csökken. Torontálmegyében a németek a temesmegyei német nyelvterületekkel szomszédos perjámosi, zsombolyai, csenei járásokban még 60—62 %-os absolut többségben, a nagyszentmiklósi, nagybecskereki, bánlaki, módosi pancsovai kerületekben 35—40 %-os relativ többségben vannak, legkisebb (4 és 7 %) a számarányuk a szerbek lakta alibunári, antalfalvi és törökbecsei s a magyarok és szerbek által lakott törökkanizsai járásokban. A szerbek a törökbecsei, nagykikindai és antalfalvai járásokban 62, 54, 52 %-kal absolut,

a párdányi, nagybecskereki, törökkanizsai, módosi, pancsovai és alibunári járásokban 25—37 %-kal relativ többségben, vagy számottevő kisebbségben vannak, legkisebb (7%) az arányszámuk a németek és magyarok által lakott zsombolyai járásban.

Egyéb nemzetiségüek közül a tótok Torontálmegyében 4 községben laknak tömörebben, ugyhogy az antalfalvai járásban számarányuk a 17 %-ot meghaladja, Temesmegyében egy községben vannak többségben s több helyen jelentéktelen kisebbségben, Krassó-Szörény megyében elszórtan élnek. A csehek Krassó-Szörény megye 10 s Temes megye 1 községében találhatók, főként a moldovai és resiczai járásban. A bolgárok Torontálmegyében 4, Temesben 2 községben, (a vingai és dettai járásban) egy tömegben, mig Krassó-Szörény megyében a resiczai járásban egyéb népekkel keverten laknak. A horvátok Krassó-Szörény megye resiczai járásában 4 községben, Torontál megye módosi és csenei járásában 4 községben vannak absolut többségben.

A magyarság számaránya legkedvezőtlenebb Krassó-Szörény megyében, hol a legtöbb járásban 1·2%-kal van képviselve s csak a begai és lugosi járásban haladja meg a 7—8%-ot. Temes megye fehértemplomi járásában csak 2%, a központi, a buziási és dettaiban 14—16%, a többiekben 5—8% a magyarság számaránya. Legkedvezőbbek a viszonyok Torontál megyében, hol a törökkanizsai járás lakosságának több mint fele, a nagyszentmiklósinak, törökbecseinek, zsombolyainak, a nagykikindai, párdányi és bánlakinak csaknem egy negyede magyar, ezenkivül jelentékeny számaránynyal van képviselve a magyar elem a nagybecskereki, módosi és antalfalvai járásban. Legkevesebben (2%) az alibunáriban találhatók.

A különböző népfajok számarányát törvényhatóságonkint az alábbi táblázat tünteti fel az 1900 évi népszámlálás adatai alapján.

Törvényhatóság	Magyar		Német		Szerb		Oláh		Tót		Orosz		Horvát		Egyéb: cseh, czigány, bolgár		Összesen	
	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%
Krassó-Szörény vm.	21.079	4·8	54.833	12·4	13.001	2·9	327.603	74·2	3.812	0·9	802	0·2	273	1·2	19.863	3·4	441.266	
Temes vármegye	36.161	9·1	130.293	32·9	54.758	13·8	162.560	41·6	2.382	0·6	42	—	235	0·1	9.973	2·5	396.404	
Temesvár tj. v.	17.864	36	25.673	51·7	1423	2·9	3.440	6·9	233	0·5	9	—	104	0·2	878	1·8	49.624	
Versecz tj. v.	2.527	10·2	13.242	53·5	8.061	32·5	642	2·6	101	0·4	22	0·1	15	0·1	160	0·6	24.770	
Torontál vármegye	111.229	18·9	176.255	29·9	183.771	31·2	87.565	14·9	14.761	2·5	27	—	3.947	0·7	11.471	1·9	589.026	
Pancsova tj. v.	2.627	14·2	7.363	39·8	7.770	42	332	1·8	178	1	3	—	138	0·7	101	0·5	18.512	
Összesen . .	191.487	12·7	407.659	26·9	268.784	17·7	582.142	38·5	21.467	1·4	905	—	4.712	—	42.446	2·8	1,519.602	100

Örvendetes jelenség, hogy a magyar anyanyelvüek száma részben a magyar lakosság jelentékeny természetes szaporodása, részben a hivatalnok elem és a telepesek bevándorlása következtében rohamosan emelkedik. Az 1890 és 1900 évi népszámlálás eredményeit összehasonlitva, a magyar anyanyelvüek százaléka ezen idő alatt Krassó-Szörény megyében 2·7-ről 4·8-ra, Temesben 7%-ról 9·1-re, Torontálban 16·8-ról 18·9-re, Temesvár városában 26·7-ről 36%-ra, Verseczen 5·7-ről 10·2-re, Pancsován 11·5-ről 14·2%-ra emelkedett. Hasonlóképen jelentékenyen növekedett a magyarúl beszélő idegen ajkuak százaléka is, igy Krassó-Szörény megyében 2·6%-ról 4·2-re, Temesben 4·7-ről 8·5-re, Torontálban 8·5-ről 12·6-ra, Temesvár városban 37·7-ről 47·7%-ra.

Losonczy-tér és a szerb püspöki templom Temesváron.

A délmagyarországi népfajok jellemzése.

Magyarok.

A délvidéki magyar lakosság, mely a török uralom megszünte után jórészben az alföldről vándorolt, vagy telepittetett be, viselet és népszokások tekintetében nagyjában ma is megegyezik a vele contactusban álló alföldi magyarsággal, bár egyes dolgokban a körülötte lakó nemzetiségek hatása is észlelhető.

A férfiak nagyobb részt zömök, közép termetüek, koponyájuk erős csontozatu, arczuk értelmes, szemeik élénk tekintetüek. Hajuk szine többnyire gesztenyés, bajuszt s ritkábban szakált is viselnek. A nők arcza kerekded és rózsáspiros.

A férfiak viselete magyaros. Többnyire fekete kerek kalapot s fekete, vagy sötét szinü posztóruhát hordanak, melyen a sujtás is gyakori. Csizmában járnak, melyet egyes vidékeken nyáron bőrpapucscsal cserélnek fel. Télen sötét szinü, belül szőrmével béllelt bundát, vagy bekecset hordanak, a nők ruházata kevésbé egységes. Egyes vidékeken, különösen a németek közelében egyszerü sötétes szinü pruszlikot, ez alatt fehér ingvállat, továbbá ránczos, bő szoknyát viselnek s egyetlen diszük a szines, olykor selyemből való kendő. Másutt, különösen a szerbek közelében a magyar nők is igen czifrán öltözködnek s százránczu virágos selyemszoknya suhog rajtuk a többi hat-hét felett. Az élénk szinü pruszlikot

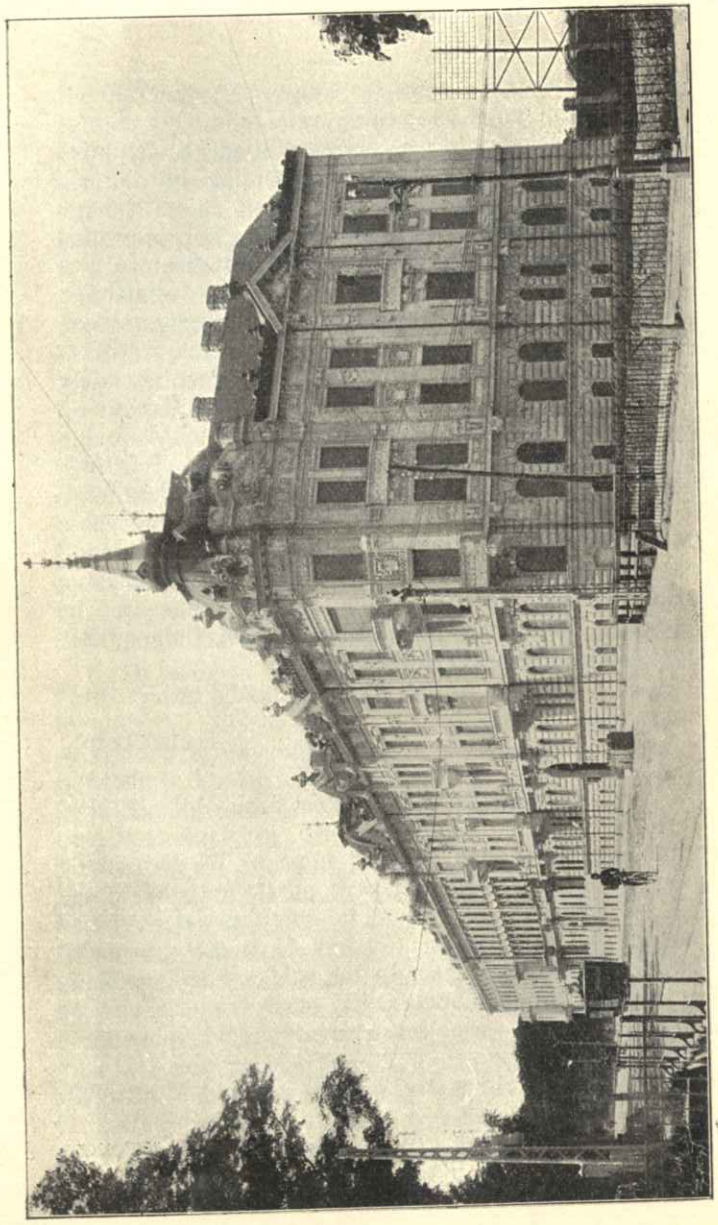

A Liget út Temesvár-Gyárvárosban.

drága, 80—100 koronás nagy selyemkendővel kötik át, melynek két rojtos vége a bokáig csüng le. A menyecskék rövid selyem ujjast s fejükön drága, virágos mintáju selyemkendőt hordanak. Hosszu szoknyájuk alól alig látszik ki a fehér, vagy szines harisnya s lábukon piros bőrpapucsot, egyes vidékeken czipőt, vagy csizmát viselnek.

A délvidéki magyar nép jelleme általában nemes. Nem igen közlékenyek, inkább hallgatagok, de igazmondók, jószivüek, igazságszeretők. Természetük szivós, de nem makacs. Idegen emberekkel és új intézményekkel szemben bizalmatlanok s általában conservativak. Felfogásuk nem gyors, de logikájuk helyes. Munkabirásuk páratlan s bár jól táplálkoznak s a nők költségesen öltözködnek, egyebekben igen takarékosak. Legköltségesebb mulatságaik a lakodalmak, melyeket nagy vendégséggel tartanak meg. A legény rendesen olyan leányt keres, aki vagyonilag hozzá való, de a szegény leányt is megbecsüli, ha erős, dolgos és jó gazdasszonyt néz ki belőle.

Németek.

A délvidéki németeket, bár csak egy részük tartozik a sváb néptörzshöz, a köznapi életben általában sváboknak szokták nevezni. Ők azonban következetesen németeknek mondják magukat, de azt is gyakran hangsulyozzák, hogy német nyelvü magyarok. Minthogy az osztrák és német birodalom különböző vidékeiről s néptörzsei közül valók, sőt egy részük elnémetesedett olasz, franczia, vagy spanyol telepes, ennélfogva a délvidéki németek nyelvjárása, népviselete és természete sok tekintetben eltérő. Termetre nézve általában közép magasságu emberek s a jólétben elhizásra hajlók. Az öregebb férfiak arczukat többnyire borotválják, de a fiatalabb nemzedék már bajuszt visel. Hajuk

szőke, vagy barna, de legtöbb esetben gesztenye szinü. A férfiak ünnepi öltözete zsinór nélküli fekete posztókabát, hosszu nadrág és czipő, vidéken kint azonban rövid nadrágot és csizmát viselnek. Munka idején ingre, mellényre vetkőznek, gyapjuharisnyát, bőrpapucsot és kék kötényt hordanak. A nők öltözködése az egyes vidékek szerint még eltérőbb. Legtöbbnyire sötét szinü és sajátságos szabásu ujjast s kisebb selyem, vagy atlasz vállkendőt és bőven ránczolt aljat, felette kék, vagy fehér rancznélküli kötényt viselnek. Hajviseletük, kontyrakásuk vidékenként különböző, a leányok hajadon fővel járnak s hajukat egy tincsre fonva fésűvel tüzik fel. Az asszonyok fejét fekete, vagy kék kendő takarja s a jegygyűrűn, kereszten kivül más ékszert nem igen viselnek. A nők lábbelije bőr, vagy bársony czipő, harisnyájuk tarka, többnyire sötétkék. A leányok arcza hamvaspiros, telt és tojásdad, melyet azonban az asszonyi évek csakhamar fakóvá, ránczossá tesznek.

A németek általában igen szorgalmas, takarékos, józan életü emberek. Kitünő gazdák, kiknek legnagyobb büszkeségük szép vetésük és állataik, s legfőbb törekvésük, hogy földjeik számát szaporitsák s ha elegendő földdel nem birnak, mástól is bérelnek. Szorgalmuk, kitartásuk példás s szorgos, munkaidőben alig pihennek éjjel nehány órát. Fösvénységbe menő takarékosságuk daczára jól táplálkoznak s étkezés közben saját termésü könyü bort isznak. Becsületességük, szavatartásuk közismeretes, de perlekedni szeretnek. A szülők, mihelyt legidősebb fiuk megházasodott, a házat és az egész birtokot annak adják át s nyugalomba vonulva, a telek kisebb lakóházába, vagy a lakás hátsó szobájába költöznek át. Maguk részére szerződésileg bizonyos évi járadékot s eltartást kötnek ki, de a birtokban ülő fiu szülőivel szemben nem mindig teljesiti hiven elvállalt kötelezettségeit.

Ha több gyermek is van, akkor az első-

szülött fiu a birtok átvételekor minden egyes egésztelek után (34 hold) felesége hozományából 6—8000 koronát tartozik fizetni szüleinek, kik e pénzből többi gyermekeik részére ismét földet vásárolnak, vagy leányukat házasitják ki. A házasságkötésnél sok tekintetben az anyagi szempontok irányadók, s a leánynyal legalább félanyi hozományt kell adni, mint amennyi vagyonnal a vőlegény rendelkezik. Ha a vőlegény elsőszülött fiu, ki a szülők egész vagyonát kapja, úgy e hozományból elégiti ki testvéreit. A házasságot rendszerint a szülők beszélik meg s a fiataloknak, különösen a leány érzelmeinek kevés beleszólása van. Ennek daczára példás családi életet élnek s maguknak is minden törekvésük oda irányúl, hogy minél több vagyont szerezzenek s gyermekeiket jól házasitsák ki, illetve adják férjhez. Gyermekeik nevelésére nagy gondot fordítanak, alig akad közöttük irástudatlan, de felsőbb iskolákat is többen végeznek. Maguk a felnőttek is szeretnek tanulni s majdnem minden német községben vannak olvasó és gazdakörök, melyek könyvtárt, lapokat tartanak s téli előadásokat rendeznek. A délvidéki német higgadt, komoly természetü, a törvényeket tiszteli, politikai tekintetben opportunus és tetteit számitás vezérli. Szivesen tanul magyarul s a pángermán törekvések e vidéken nem igen tudnak gyökeret verni. Vallási tekintetben kétkedésre hajló, de a külső szertartásokat megtartja. A papnak korántsincs akkora befolyása és tekintélye mint a szerbeknél és románoknál. Régi hagyományaikhoz, szokásaikhoz hiven ragaszkodnak s minden józanságuk daczára sok tekintetben babonások. Különösen a betegség és halál van sokféle tévhittel összekapcsolva. A szerdát szerencsétlen napnak tartják, a boszorkányoktól félnek s a ráolvasásban, igézésben hisznek.

Népszokásaik közül érdekesebbek a lakodalmi czeremóniák, a halotti tor s a Szent-János napi

áldomás-ivás. Husvétkor korán reggel szótlanul kimennek a szabad ég alá s égre emelt kezekkel imádkoznak, hogy szabaditsa meg Isten őket a hetvenhét láztól. Ez imádság bizonyára abból az időből maradt fenn, mikor a mocsaras vidéken a láz pusztitott. Kedves népszokásuk még egyes helyeken a májusfa állitás, vagyis május elseje előtti este egy-egy magyar nemzeti szinre festett, galyakkal feldiszitett fenyőrúdat állitnak a pap, tanitó, jegyző háza elé, s május végéig ott hagyják. Legnagyobb mulatságuk a bucsú, melyet minden faluban évről évre megtartanak. Tánczmulatságaikon a keringő, a polka, s néhol a csárdás járja s a zenét fuvó hangszeres saját zenekaruk szolgáltatja.

Szerbek.

A szerbek hazánk legszebb népfajai közé tartoznak. Többnyire sötétbarna szinüek, szőke csak elvétve akad köztük, de kék szem fekete haj mellett is gyakran előfordúl, ami arczuknak különös érdekességet kölcsönöz. A férfiak arczvonásai markánsak, azzá teszi a rendszerint erős hajlásu széles sasorr s a kemény, fölfelé csapott áll. Homlokuk széles és magas, szemeik távol állók. Termetük magas, erős kötésü. A nők arcza tojásdad alaku, finom metszésü, szemük élénk, tüzes tekintetü, arczbőrük halvány, gyorsan piruló, vagy barnapiros, dús hajuk fénylő fekete, kezük, lábuk kicsiny, termetük karcsu. A nők nagy hibája azonban, hogy természetes szépségük daczára sokan fiatal koruktól kezdve festik magukat, ami arczbőrüket rövid idő alatt tönkre teszi s vénülésüket sietteti.

A szerb általában nyilt, egyenes és bátor, hamar barátkozik, de gyorsan haragra lobban, jólelkü, nemesszivű, ámde szenvedélyein nehezen tud uralkodni s szeretetben, gyűlöletben egyaránt a

végletekre hajlik. Igen vendégszerető és pompakedvelő, ősi jó és rossz szokásaihoz, viseletéhez állhatatosan ragaszkodik.

A házban a férfi az úr, a feleség alázatos és engedelmes. A szerbek, mint a többi szláv népek, bizonyos tekintetben házközösségben élnek s mig a családfő él, a fiuk és unokák házasságuk után is rendszerint annak családi kötelékében s házánál maradnak.

A szerbek a keleti egyházhoz tartoznak s igen vallásosak, papjukat nagyon megbecsülik s minden tekintetben hajtanak a szavára. Sokféle ünnepük van, melyeket szigoruan megtartanak. Hiven ragaszkodnak népszokásaikhoz, melyek részben a pogány korból maradtak fenn, de még inkább vallásukkal összefüggők s forma érzékükről és babonára hajló gyermekies kedélyvilágukról tesznek tanuságot. Egyes helyeken szokásban van még a leányvásár (jabuka), mikor a szent rózsafüzér ünnepen összegyülő s kólót tánczoló leányok közül a házasulandó legények szülői kiválasztják s fiuk részére eljegyzik a jövendőbelit. A leányok általában igen korán mennek férjhez s nem érzelmeiket, hanem szülőik akaratát követik. A leányrablás (otmicza) mikor a szerelmes legény barátaival összebeszélve tánczközben elrabolja imádottját, ma már csak ritka esetben fordúl elő. Ma inkább akkor van szokásban, ha a leány szülei szegények s a lakodalmi költségeket meg akarják kimélni. A leányrablás, ha abba a nő vagy szülői utólagosan nem egyeztek bele, sok esetben vérboszut vont maga után.

Az esküvő nagy ünnepélyességek, czeremoniák között, sokszor egy hétig is eltart s egy kis vagyonba kerül. Ilyenkor különös lakodalmi tánczok, énekek és ételek vannak szokásban. A keresztelő szintén hosszadalmas szertartások között megy végbe, melyekben tág tere nyilik a babonának. Temetéseknél szokásban vannak a pénzen fogadott

sirató asszonyok s elmaradhatlan a halotti tor. A temetés utáni napon ételt, italt visznek a temetőbe, ott a szegények között kiosztják s a sirt borral öntözik meg.

Népszokásaik között emlitésre méltó még az aratási ünnep, kalász játék, a fonó, a pünkösdi királynők járása, mikor a leányok felbokrétázva s dalolva járnak házról házra s vezetőjük a legszebb leány, a királyné s a király, kinek kezében kard van. Szent Iván napkor a legények a leányokat pásztortüz felett ugratják át s aki sértetlenül tette meg az ugrást, azt farsagon feleségül veszik. Érdekes népalak a dodola, egy ingre vetkőzött s falevelekbe, virágokba öltöztetett leány, ki szárazság idejében sorra járja a házakat, hol aztán mindenki leöntözi. A néphit szerint a dodola esőt hoz.

Minden szerb családnak van egy védszentje, kinek nevenapján a család nagy vendégséget rendez s imádkozás, ének és pohárköszöntés közben töltik az éjszakát. Ez ünnepen a pap is meg szokott jelenni a háznál.

A szerbek nagyon kedvelik a zenét és tánczot. Nemzeti hangszerük a mandolinhoz hasonló guszla, továbbá a tambura, zenészük a guszlár, ki hosszan elnyúló bús melódiákkal, vagy szilaj szenvedélyes nótákkal mulattatja a hallgatókat. Nemzeti tánczuk a kóló, melyet férfiak és nők körbe összefogózva, rendszerint a szabadban járnak. Egyszerű táncz, melyben dudaszó mellett dalokat énekelve háromszor balra, egyszer jobbra lépnek. Eleinte lassan, majd egyre tüzesebben s gyorsabb ütemben tánczolnak körben.

A szerb nép öltözködésben is szereti a pompát s különösen a nők fejtenek ki nagy fényüzést. Arany és ezüst ékszereken kivül ünnepkor pénzdarabokból álló füzért hordoznak nyakukon s a tehetősebbek nyakláncza egész vagyont ér. Ünnepi ruházatuk aranynyal és selyemmel gazdagon him-

zett fehér ing, házi szőttes, vagy selyem szoknya, diszes rojtokkal szegett kötény, melyet a virággal és gyöngyökkel ékesitett fejdisz egészit ki. Öltözetük nagy részét, különösen a himzéseket, jukatos szegőket, (subrika) csipkéket nagy gondal és izléssel maguk készitik. Háziiparuk általában magas fokon áll s szőtteseik, arany- és selyemszálakból varrott csipkéik, áttetsző finom fátyolszerü u. n. szerb vásznaik helyes forma- és szinérzékről tesznek tanuságot.

Oláhok.

A délvidéki népfajok között lélekszám szerint első helyen, de kultura és vagyoni erő tekintetében csaknem utolsó helyen állanak az oláhok. Egyébként életviszonyaik vidékenkint különbözők, igy a sik földön fekvő községeik eléggé rendezettek, szabályosak s lakói müveltebbek és vagyonosabbak, mint a hegyes vidéken, a havasok alján, hol rendetlenül épitett apró falvakban, a vasuttól s a czivilisatiótól távol élnek s jobbára pásztorkodással, állattenyésztéssel és favágással foglalkoznak.

Ruházatuk csekély eltéréssel minden vidéken ugyanaz, legfenebb a vagyonosabbak több ékszert és diszitést, finomabb szöveteket s ünnepeken diszesebb ruhákat hordanak. A férfiak nyáron hosszu és bő vászoninget, gatyát, lábukon bocskort (sikvidéken olykor csizmát) derekukon bőrtüszőt viselnek. Télen darócz nadrágot, ujjatlan bárányból mellényt, kalap helyett bőrkucsmát s felül szürke, kék vagy zöld daróczszürt hordanak. Havasi vidéken nyáron is daróczruha s mellény járja. A nők hoszu vászon inget viselnek, melyet derékon szőrszallaggal szoritanak le s melyre elől-hátul lelógó, házilag szőtt, szines katrinczát kötnek. Lábbelijük czipő, csizma s hegyvidéken bocskor. Télen újjatlan s bárányból bélelt himzett ködmönt és bundát

hordanak. Ünnepeken arany és ezüstpénzekből összerakott nyakék s diszesen kivarrott ing szokásos.

Ruházatuk nagy részét házilag font gyapjuból és gyapotszálból maguk szövik. Különösen szépek a ferfiak fehér vagy fekete himzésü subrikás ünneplő ingei s a nők katrinczái, melyeket saját összeállitásu minták szerint az asszonyok készitenek s nagy gondot forditanak arra, hogy élénk, szines szőttesmintájuk másokétól eltérő legyen. Egyébként a háziipari foglalkozások iránt nagy hajlamuk van s nemcsak ruházatukat, de házieszközeik nagy részét is maguk állitják elő s hegyvidéken különösen a fafaragás igen elterjedt mellékfoglalkozásuk.

Az oláh általában fajához, nyelvéhez, szokásaihoz és viseletéhez ragaszkodó nép, egymás között összetartó, jószivű, de boszuálló, az idegenek iránt többnyire bizalmatlan. A felebbvalókkal szemben alázatos, a büntetéstől fél, s jó szóval sok mindenre rávehető. Igen vallásos, papját mindenben vakon követi, a vallási szertartásokat s a bőjtöt szigoruan megtartja. Az oláh paraszt átlag 200 napon keresztül bőjtöl egy évben s ezek nagyrésze szigoru bőjt, mikor csak kenyéren és vizen él. Szeszes itala a pálinka, melynek mérgező hatása az újabb nemzedék elkorcsosodásában szomoruan tapasztalható. Az oláh népnek élénk fantáziája és naiv kedélyvilága van. Erről tanuskodnak dalai, népmondái, sokféle babonája és tévhite, melyek egyes napokkal, tárgyakkal, madarak és növényekkel vannak vonatkozásban. A kedd és péntek napot szerencsétlennek tartják, az ördögtől és rossz szellemektől félnek, a ráolvasásban hisznek. Keresztelői, lakodalmi és temetési szokásaik szintén igen érdekesek és jellegzetesek. Nemzeti tánczaik a kalugyer, ardeleana, hora stb. A házasság alapját rendszerint a fiatalok egymáshoz való vonzalma képezi, a családban a férj a korlátlan úr, étkezés közben az asztalfőn ül, az asszony rendszerint

állva eszik; utczán a feleség csak pár lépés távolban követi urát. Egyes helyeken, főként a volt határőrvidéken a családok ma is bizonyos mértékben házközösségben élnek s a közös szerzeményen osztozkodnak.

Bolgárok.

A csekély számu bolgárság délmagyarország egyik legérdekesebb s legértékesebb népfaja. Közülök többen a német, szerb és román községekben elszórtan élnek, tiszta bolgár község csak a Torontál megyei Óbessenyő, a Temes megyei Vinga és Brestye, hol az ugynevezett sik földi bolgárok laknak, továbbá a Krassó megyei Krassova s néhány ezzel szomszédos falu, mely utóbbiak lakói krassován, vagy hegyvidéki bolgároknak, neveztetnek. Mig a krassovánok a szerbek és románok nyelvét, ruházatát, szokásait sok tekintetben átvették, addig a sikföldi bolgár inkább megőrizte faji jellegét. A sikföldi bolgár barna tipusu, közepesnél magasabb izmos termetü, a hegyvidékiek szine különböző aszerint, hogy mely fajjal keveredtek. A nők csinosak, de hamar vénülnek s elrutúlnak. A rónán lakó bolgár általában intelligensebb és jobb módu. A férfiak ruházata kivarott ing, pitykés mellény, sujtásos nadrág, csizma és posztókalap, melyhez télen térdigérő prémes juhbőr ködmön járul, a krassován férfi bőrövet is visel, melyben csontnyelü hosszu kést hord. A nők diszesen kivarrott csipkés inget, sujtásos kék ujjatlan kabátot, sürü ránczokba szedett szoknyát s himzett czipőt, vagy csizmát viselnek. Legfőbb diszük azonban a házilag szőtt tarka kötény, mely arany himzéssel, szallag rátéttel van gazdagon ékesitve. A Krassován nők öltözete hosszu, himzett fehér ing, amely fölött szük, fekete és csak térdig érő gyapju szoknyát viselnek. Lábszárukat harisnya helyett

daróczba burkolják s többnyire bocskorban járnak.

A bolgár általában nyugodt, békés természetü, igen vallásos, papját felette tiszteli, szorgalmas, takarékos. A sváb után a legjobb gazda s a kertészkedésre nagy hajlama van. Földszerzési vágya oly nagy, hogy ha a közelben nem tud vásárolni, kivándorol, vagy más vidékre költözik. Nyelveket gyorsan tanúl, az idegen nemzetiségüekkel szivesen házasodik össze s ilyenkor rendszerint beolvad az illető népfajba. A sik földön lakók nagy része tud magyarúl s általában jó hazafiak.

A népesség száma, szaporodása és foglalkozása.

Délmagyarország három megyéjének az 1900. évi összeirás szerint másfél milliót meghaladó lakossága az ország népének csaknem egy tized részét képezi, amint a három megye kiterjedése is megfelel a szorosabb értelemben vett Magyarország területe egytized részének. Egy négyzetkilométerre 53·5 lakos esik, ami az országos átlagnál (59·6) sokkal kedvezőtlenebb. Minthogy a gazdagon termő Temes és Torontál megyékben is, — hol terméketlen terület, vagy erdő alig van, — egy-egy négyzet kilométerre csak 55·3, illetve 59·4, tehát az országos átlagnál kevesebb lakos jut, nyilvánvaló, hogy e vidék aránylag a leggyérebben lakott országrészek közé tartozik. E jelenség oka egyfelől az, hogy a születések száma az országos átlag alatt marad, a halálozásoké pedig felülhaladja azt másfelől, hogy a kivándorlás egyre nagyobb mérveket ölt. A lakosság számának szaporodását az alábbi táblázat tünteti fel:

	A polgári népesség volt		10 év alatt szaporodás százalékban	1906-ban 1000 lakósra esett születési többlet	a katonai népesség 1900-ban
	1890-ben	1900-ban			
Krassó-Szörénymegyében	407635	441266	8·3	5·6	1735
Temesmegyében	375296	396404	5·6	7·3	1606
Temesvár t. h. j. városban	39884	49624	24·4	0·8	3409
Versecz t. h. j. városban	21859	24770	13·3	2·5	429
Torontálmegyében	570802	589026	3·2	10·	1292
Pancsova t. h. j. városban	17948	18512	3·1	1·	532
Összesen . .	1433324	1519602	6·7		9003

A lakosság tehát az utóbbi 10 év alatt csak 6·7%-kal szaporodott, mig az ország népe átlag 10·3%-kal, továbbá 1906-ban az egész országban 1000 lélekre 11 születési többlet esett, melyet a délvidék egyetlen megyéje sem ért el, sőt Temesvár város alig tudott valamelyes születési többletet felmutatni. Hogy az utóbbi város lakossága ennek daczára 10 év alatt 24·4%-kal szaporodott, ez a gyárakban s egyebütt munkát kereső vidéki lakosság nagyarányu bevándorlásának tulajdonitható. Mig az utóbbi 10 évben Temesvár lakossága 24·4%-kal gyarapodott, az ország többi törvényhatósági városai közül csak hat tud nagyobb szaporodást felmutatni u. m.: Arad 28·2, Budapest 45·6, Debreczen 27·1, Fiume 2·9, Kolozsvár 30·2 és Szathmár-Németi 26·3%-ot. Temesvár lakossága egyébként 1869 óta, mikor száma 32.223-at tett, 31 év alatt 54 százalékkal emelkedett s ezen idő alatt csak 8 törvényhatósági város népe gyarapodott nagyobb arányban.

A délvidéki ~~törvényhatósági~~ rendezett tanácsu városok közül

Th. város neve	A polgári népesség száma volt		10 évi szaporodás százalékokban
	1890-ben	1900-ban	
Karánsebesen	5464	6116	11·9
Fehértemplomon	9041	9695	7·2
Lugoson	12489	15457	23·8
Nagybecskereken	21934	25953	18·3
Nagykikindán	22768	24419	7·3

A népesség foglalkozását az alábbi táblázat tünteti fel százalékokban az 1900 évi népszámlálás alapján.

	Őstermelés	Bányászat, kohászat	Ipar	Kereskedelem és hitel	Közlekedés	Közszolgálat és szabad foglalkozás	Véderő	Napszámosok	Nyugdijasok, tőkések	Egyéb foglalkozások	Házi cselédek
Krassó-Szörény m.	74·3	3·8	10·3	1·4	2·	1·8	0·5	2·3	1·8	0·7	1·1
Temes megye	77·7	—	10·7	1·8	1·3	2·1	0·4	2·6	1·6	0·5	1·3
Temesvár t. h. j. v.	2·8	—	33·7	10·1	8·1	8·2	7·3	12·9	5·7	5·4	5·8
Versecz tj. város	40·8	—	24·4	7·	5·	5·5	2·2	7·1	3·2	2·	2·8
Torontál megye	74·8	—	10·8	2·1	1·2	2·6	0·2	4·3	1·6	0·8	1·6
Pancsova város	21·8	—	26·4	10·3	4·6	8·1	3·1	14·6	4·2	3·4	3·5
Országos átlagban	66·5	1·	14·2	3·1	2·4	3·1	0·8	3·6	1·5	1·4	2·4

Kivándorlás.

Az a mozgalom, mely a népnek, jövedelmezőbb munka keresése czéljából, külföldre vándorlásában nyilvánul, a délvidéken is egyre nagyobb mérveket ölt. Ez annál megdöbbentőbb jelenség, mert országrészünk a leggazdagabb vidékek közé tartozik s természeti kincsekben, valamint munkára való alkalmakban bővelkedik. A mozgalom okait és tüneteit vizsgálva úgy találjuk, hogy a délvidéknek nem a szegényebb, terméketlenebb Krassó-Szörény megyei részében, hanem a termékeny Torontál jómódu német lakosai körében öltött legnagyobb arányokat a kivándorlás s ennek nem annyira a nyomor, mint inkább a gyors meggazdagodás utáni vágy a rugója. S épen ezért, bár elszomoritó az a hatalmas vérveszteség, melyet az országrész ipara, mezőgazdasága annyi ezer kéz elvesztése által szenved, mégis a mozgalomnak jelentékeny anyagi előnyei is észlelhetők. A kivándorlók nagy része ugyanis itthon hagyja családját, keresményét hazaküldi s pár év múlva maga is visszatér. És alig akad köztük olyan, aki megfeszitett munka és nélkülözések mellett bár, de évenkint legalább 1—2000 koronát félre ne tenne, vagy haza ne hozna, úgyhogy az utóbbi években a kivándorlás révén egymagában a délvidékre tizmilliók folytak be a külföldről. E hatalmas pénzösszegek jelentős hatást gyakoroltak közgazdasági viszonyainkra s egyfelől lehetővé tették, hogy a gazdaosztály terhes adósságait kifizesse, sőt haszonhajtó beruházásokat

tehessen, másfelől a földbirtokok vásárlása iránti kedvet fokozva, azok árát tetemesen emelték. A kivándorlás mérvét és rohamos növekedését az alábbi táblázat tünteti fel.

Törvényhatóság	1903-ban	1905-ben	1906 ban	1906-ban visszavándorolt
	kivándorolt			
Krassó-Szörény-megyéből	295	1692	2278	112
Temes-megyéből . . .	1647	7494	5358	697
Torontál-megyéből . .	2778	10348	11498	1576
Temesvár sz. kir. városból	73	645	868	3
Versecz sz. kir. városból	32	55	113	—
Pancsova sz. kir. városból	126	129	213	—
Összesen	4951	20363	20328	2388

Az utolsó év adatait véve számitás alapjául Krassó-Szörény megyéből a lakosságnak évenkint alig 0·51%-a vándorol ki, mig Temes megyéből 1·3%, Torontálból éppen 1·9%. Mintegy 10%-uk Németországba, Romániába vagy Szerbiába, 90%-uk pedig Amerikába utazik. A visszavándorlók ugyan 1906-ban alig haladták felül az ugyanazon évben kivándoroltak 10%-át, de számuk 1907—1908-ban már tetemesen növekedett.

Egyházi állapotok.

A Szent-István uralkodása alatt — főként Szent Gellért első csanádi püspök buzgólkodása folytán — keresztény hitre tért délvidéki lakosság lelki vezetéséről a nagy király által alapitott aradi, kevei (később torontáli) csanádi, temesi, sebesi, krassói és központi főesperességek s az ezek alá rendelt egyházak gondoskodtak. István király intézkedése folytán minden tiz községnek templomot kelle épitenie s lelkészt kellett tartania, mig a szükséges egyházi szerekkel, ruhákkal a püspök látta el a plébániákat. A különféle szerzetes rendek által alapitott zárdák is nagyban elősegitették a keresztény hit terjesztését és megszilárditását, amire annyival nagyobb szükség volt, mert a magyarságnak a régi hithez ragaszkodó csoportjai s az István által betelepitett pogányhitü besenyők több izben komoly veszedelemmel fenyegették a még zsenge keresztény egyházat. Maga a lánglelkü Szent Gellért püspök is egy ily pogánylázadás alkalmával szenvedett martyrhalált.

A csanádi egyházmegye úgy az Árpád-, mint a vegyes házbeli királyok alatt nagyjában megtartotta eredeti alakját és szervezetét. Hét főesperessége a török uralom kezdetéig fennállott s csak a kevei alakult át a XIV. században, Torontál megye megalapitása után, torontáli főesperességgé. Ugyanezen időben az egyházmegyében már 212 plébánia állott, melyből a temesi főesperességre 84, az aradira 45, a csanádira 40, a torontálira 25, a krassóira 11, a sebesire 7 plébánia jutott.

A keleti egyház hivei csak a tatárjárás utáni időben kezdenek a Délvidéken tömegesebben fellépni, mikor a IV. Béla király által a Szörényi bánság megoltalmazására behivott Szent János lovagrend a kipusztult Krassó-Szörényi hegyvidéket oláh telepesekkel népesitette be. Majd két évszázaddal később Hunyady János kormányzósága s I. Mátyás uralkodása alatt oly nagyarányu szerb telepitések mentek végbe, hogy a keleti egyház hivei csakhamar többségre jutottak.

A reformatio korszaka még inkább átalakitotta a délvidék egyházi viszonyait. Az új hit ugyanis kedvező talajra talált itt s különösen a protestáns János Zsigmond uralkodása idejében a hivek tömegesen tértek át Luther és Kálvin vallására. Maga Petrovics Péter temesi gróf is kálvinistává lett s ő hivta Szegedi Kiss István hitszónokot Temesvárra. Kivüle a temesi grófok közül Perényi Péter és Török Bálint is protestánsok voltak. E két protestáns felekezeten kivül az unitárizmus is erősen terjedett s a mozgalommal szemben a katholikus egyház nem tudott erélyesebben fellépni. Csak akkor fordult rosszabbra a protestánsok ügye, mikor 1551-ben Ferdinánd Losonczy Istvánt nevezte ki temesi gróffá. Losonczy ugyanis a protestáns lelkészeket kiüzte s temesvári iskolájukat bezáratta.

Következő évben azonban Temesvár s a délvidék nagy része török fennhatóság alá kerülve, a 164 évig tartó önkényuralom alatt a katolikusok és protestánsok egyházai egyaránt pusztulásnak indúltak. Csanád vára 1551-ben elesvén, a csanádi püspökség kénytelen volt a Maroson túli területre tenni át székhelyét, a káptalani levéltár pedig Gyulafehérvárra szállittatott. Az egyházi intézmények idővel egészen megszüntek s a főesperességek és lelkészségek teendőit jobbára ferenczrendü és jezsuita atyák látták el. A katholikus egyházak

szomoru állapotára élénk világot vet a temesvári polgároknak 1582-ben a pápához intézett levele, melyben arról panaszkodnak, hogy egyházukat a protestantizmus végveszedelemmel fenyegeti, mert nincsenek tanitóik és papjaik, vagy azok nem tudnak magyarul. 1625-ben a pápa az elnéptelenedett csanádi egyházmegye csekély számu katholikusainak lelki gondozását a szendrői püspökre bizta, de eredménytelenül. Majd a református Bethlen Gábor erdélyi fejedelem küldött a temesi tartományba nehány jezsuita atyát, kik a ferenczrendiekkel együtt igyekeztek a legszükségesebb egyházi teendőket ellátni. Az 1690 táján Csernovics Arzen patriarka vezetése alatt betelepitett szerbek egyházi viszonyai némileg kedvezőbbek voltak, amennyiben az I. Lipóttól nyert kiváltságuk alapján Temesváron és Verseczen felállitott püspökségeik valahogyan gondoskodtak a papi állások betöltéséről.

Mikor a császári és királyi seregek 1716 körül a Délvidéket visszafoglalták, e területen csak Oraviczán állott még fenn katholikus lelkészség. A tartományi kormány s annak vezetője, gróf Mercy azonban a visszafoglalt terület egyházi ügyeinek rendezésére is nagy gondot forditott. Kieszközölte III. Károly királynál, hogy a csanádi püspökség székhelyét (1724-ben) Szegedről Temesvárra helyezze át. Temesváron és a környéken templomokat épittetett, a délvidékre jezsuitákat hivott s a megszünt egyházakat új életre támasztotta, hiveik számát gyarmatositás által növelte. De az új irányzat csak a katholiczizmusnak kedvezett, amennyiben felülről nyert utasitásuk értelmében Mercy és utódai csupán katholikus s szorványosan keleti vallásu gyarmatosokat telepithettek a temesi bánságba. Csak a vallási téren türelmes II. József engedte meg később, hogy protestánsok is betelepüljenek. 1791-ben a törvényhozás a görög keleti vallásuak részére is polgárjogot,

a következő évi országgyülés pedig a metropolitának és püspököknek országgyülési ülési és szavazati jogot adott. A görög keleti oláhok karánsebesi püspöksége 1864-ben alapittatott, mig a görög katholikusok lugosi püspökségét a király 1850-ben állittatta fel. Ezen idő előtt a görög katholikusok jobbára a csanádi püspök főpásztorsága alá tartoztak.

Délmagyarország jelenlegi vallási viszonyait, illetve a különböző hitfelekezetüek számarányát — százalékokban kifejezve — az alábbi kimutatás tünteti fel az 1900 évi népszámlálás alapján:

	Rom.-kath.	Gör.-kath.	Református	Evangelikus	Gör.-keleti	Izraelita	Egyéb
Krassó-Szörény megyében	19·1	4·1	1·7	0·4	73·7	1·	—
Temes megyében	39·6	2·9	1·5	2·6	52·5	0·8	0·1
Temesvár t. h. j. városban	71·5	1·	3·4	2·1	10·1	11·7	0·1
Versecz t. h. j. városban	59·	0·4	0·9	1·	35·2	3·5	—
Torontál megyében	47·	0·6	1·9	3·5	45·7	1·	0·3
Pancsova t. h. j. városban	38·6	0·2	4·4	9·2	43·3	4·	0·3
Országos átlagban	48·7	10·9	14·4	7·5	13·1	4·9	0·1

A tuloldali számadatokat az 1890 éviekkel összehasonlitva kiderül, hogy az utóbbi tiz év alatt a római katholikusok és reformátusok arányszáma minden törvényhatóságban jelentékenyen, az evangelikusoké pedig egyes helyeken növekedett, ellenben a görög katholikusok és görög keletiek arányszáma mindenhol csökkent, az izraelitáké pedig változatlan maradott. E jelenség abban leli magyarázatát, hogy a túlnyomóan kath. vallásu németek és magyarok természetes szaporodása nagyobb a görög keleti szerb és román népekénél, másfelől az állami telepitési actió folytán a délvidékre bevándorlók tulnyomó részben reformatusok és római katholikusok, kik aztán saját hitfelekezetük számarányát jelentékenyen növelik. Anyanyelvre nézve a görög katholikusok csaknem mindnyájan s a görög keletiek nagyobb részt oláhok, a görög keletiek többi része szerb. A katholikusok közé tartoznak a csehek, horvátok tótok s nagy részben a magyarok és németek is, a magyarok kisebb része reformatus s jobbára a németek közül kerülnek ki az evangelikusok. Az izraeliták többnyire magyar, kisebb számban német anyanyelvüek.

Egyházi szervezet tekintetében a Temesváron székelő római katholikus csanádi püspökség fennhatósága a délmagyarországi három megye területén kivül Arad, Csongrád, Csanád megyék róm. kath. egyházaira is kiterjed. A hat főesperesség közül a székesegyházi főesperességhez tartozik a temesi középső, a felsőtemesi, alsótemesi és billédi alesperesség, az aradi főesperességhez van beosztva többek között az újaradi és lippai alesperesség, a torontáli főesperesség alatt áll a zsombolyai, nagykikindai, torontáli közép alesperesség, a karánsebesi főesperesség alá tartozik a karánsebesi, fehértemplomi, pancsovai és oraviczai alesperesség, a krassói főesperességhez a krassói, verseczi és torontáli alsó alesperesség, mig a ma-

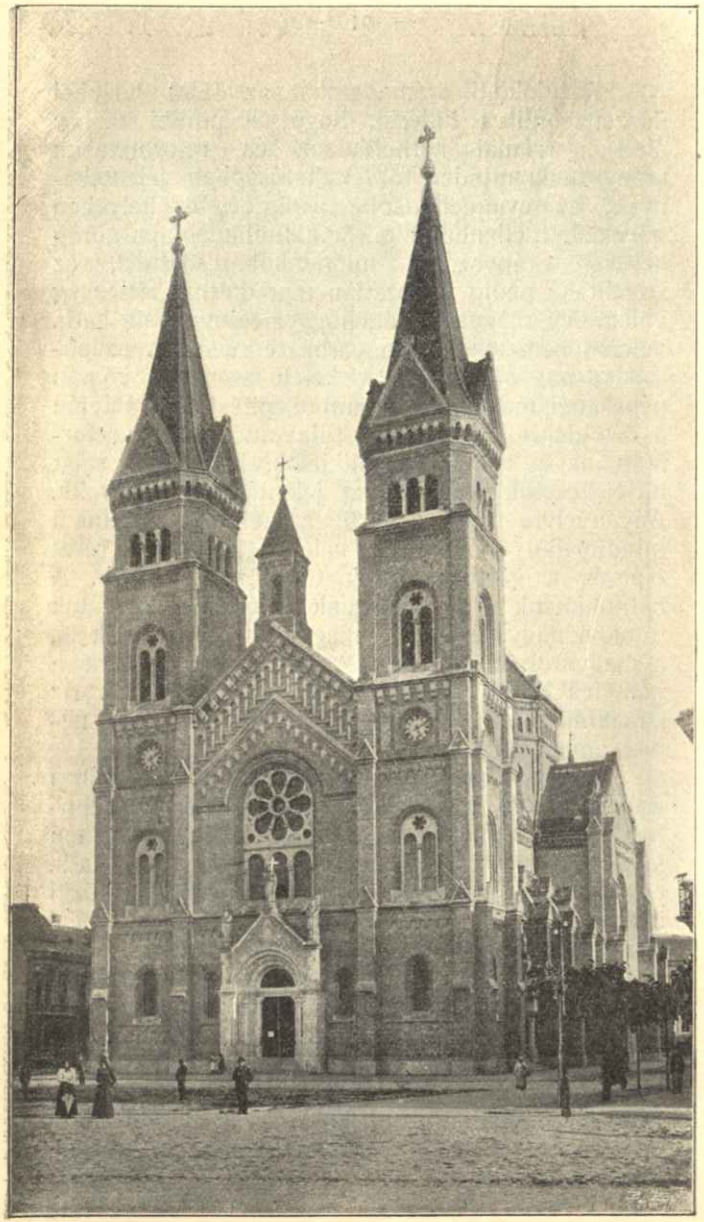

Rom.-kath. Millenniumi templom Temesvár-Gyárvárosban.

rosontúli alesperesség egészen Csongrád, Csanád és Arad megyék területén fekszik. A püspökség mellett egy káptalan áll 8 valóságos és 6 czimzetes kanonokkal. A czimzetes apátságok száma 8, a c. prépostságoké 3, a valóságosé 1. A 6 fő- és 24 alesperesség alá 237 anyaegyház, 228 nagy- és 1971 kis leányegyház tartozik.

A római katholikus szerzet rendek közül a Kegyes tanitórendnek Temesváron és Nagybecskereken, a Minoritáknak Lugoson és Pancsován, az Irgalmasrendnek Temesváron, a Salvatorianusoknak Mehalán van rendházuk. A Szent keresztről nevezett nővéreknek Temesváron, Zsombolyán és Németczernyán, az Irgalmas nővéreknek Resiczabányán, Aninán, Nagykomlóson, Pancsován és Nagybecskeren, a Szent ferenczrendi nővéreknek Nagyszentmiklóson van zárdájuk, a Miasszonyunkról nevezett iskolanővéreknek Temesváron van az anyaintézetük s fiókintézeteik Temesváron, Perjámoson, Lippán, Verseczen, Oraviczán, Lugoson, Nagybecskereken, Dettán, Csakován, Ujaradon, Nagyszentmiklóson s az Alföld több városában működnek.

A Lugoson székelő görög katholikus püspökség mellett egy káptalan működik 6 valóságos és 6 czimzetes kanonokkal. Van egy valóságos prépostsága, 5 főesperessége és 16 alesperessége (temesvári, lugosi, buziási, vermesi, csakovári, torontáli, oraviczai, bogsáni, váradiai, hátszegi, vajdahunyadi, ulpia trajanai, zsilvölgyi, bábolnai, kudzsiri, halmágyi járások) 163 anyaegyházzal s 49 nagyobb, 211 kis leányegyházzal.

A görög keleti szerbeknek a délvidéken két püspökségük van. A temesvári püspökségnek 4 főesperessége (temesvári, aradi, nagykikindai, nagybecskereki) 80 anya-, 3 leányegyháza s 1 férfiszerzete van, melynek 2 rendházában 17 szertes él. A verseczi püspökség 3 főesperességből (verseczi, fehértemplomi, pancsovai) s 75 anya-

egyházból áll. Egy férfiszerzete négy rendházában 6 szerzetes él.

A karánsebesi görög keleti oláh püspökség 11 főesperességből (fehértemplomi, németbogsáni, buziási, karánsebesi, csákovári, facseti, lugosi, mehádiai, oraviczabányai, pancsovai, és verseczi) s 320 anya- és 41 leányegyházból áll, melyeknek egy része Hunyad s a szomszédos megyékben fekszik. Egy szerzete van 4 rendtaggal.

A délmagyarországi reformátusok a tiszántúli egyházkerülethez és a békés-bánáti egyházmegyéhez taztoznak. Az ágostai evangelikusok a Pilisen székelő bányai ág. ev. egyházkerület kötelékében állanak s bánsági főesperességük Temesváron székel.

Az izraeliták a Temes- és Krassó-Szörény megyei XXIII-ik izraelita községkerülethez tartoznak, melynek központja Temesváron van, a Torontál megyeiek pedig a XXII-ik kerülethez.

Tanügy.

A Délvidék tanügyi viszonyaira vonatkozó legrégibb adataink Szent István király uralkodásának idejéből maradtak fenn, mikor Szent Gellért püspök Csanádon iskolát alapitott s annak vezetését szerzetesekre bizta. Idők folyamán a temesi tartomány többi nagyobb községeiben is keletkeztek iskolák s ezek közt különösen jó hirnévnek örvendett a ferenczrendü barátok temesvári intézete, melyben a XV-ik század közepén Temesvári Pelbárt barát, a kiváló iró és szónok is tanitott egy ideig. A délvidék súlypontja mind jobban Temesvár felé terelődve, idővel tanügyi téren is e város lett az országrész irányitó központja. A reformatió idejében a protestánsok itt állitották fel első délvidéki tanintézetüket, melynek Szegedi Kiss István reformatus prédikátor volt az igazgatója. Kevéssel ezután Lippán lutheránus gymnasium létesült s a török pusztitások idejében is hosszabb ideig fennállott. A temesvári református iskolát 1551-ben Losonczy István temesi gróf záratta be, de a kevéssel ezután a török uralom alá került délvidék többi iskolái is pusztulásnak indultak.

Az országrész visszafoglalása után a tartományi kormány a tanügyre is kiterjesztette figyelmét. Az ifjuság oktatására a franciskánus barátok s a temesi bánságba 1718-ban beköltözött jezsuiták vállalkoztak. Utóbbiak 1726-ban Temesváron gymnasiumot is nyitottak s ez intézet 1778-ig, a rendház feloszlatásáig működött, majd 1789-ben az arad-

megyei Szent-Annáról átjövő kegyesrendiek alapitottak Temesváron a ferenczrendüek által átadott kolostorban gymnasiumot, mely mai napig is fennáll.

Városi iskolaépület Temesvár-Belvárosban.

A temesi bánság korszakában a népnevelés ügye a délvidéken sok kivánni valót hagyott hátra. Sok községben hiányzott az iskola, másutt az ellenség és a ragályok által fenyegetett vidékekre nem vállalkoztak alkalmas tanerők. A szerb és román nép nyelvét nem értő német tanitók pedig az iskolát a germanizálás eszközévé tették. Csak 1774 után történt e téren jelentős változás, mikor Mária Terézia a szerb és román elemi oktatás rendezése czéljából az illyr deputatió meghallgatása után elrendelte, hogy 373 új iskola emeltessék s a szláv községekben a nép nyelvét is értő német tanitók alkalmaztassanak. Az 1724-ben Temesvárra áthelyezett csanádi püspökségnek jó ideig nem volt papnevelő intézete s világi papok hiányában az egyházakban hosszu ideig szerzeteseket kellett alkalmazni. A délvidéki papnövendékek a budai központi, majd ennek eltörlése után az egri, pozsonyi, nagyszombati intézetekben neveltettek, mignem az állandóan érzett papszükséglet kielégitése végett a csanádi püspökség 1806-ban Temesváron papnevelő intézetet alapitott, amely jelenleg is működik.

A múlt század negyvenes éveiben megindúlt nemzeti és culturális föllendülés a Délvidék életében is mélyebb nyomokat hagyott. Számos új iskola létesült s ez időre esik a temesvári jogakadémia megalapitása is. A Lonovits József csanádi püspök kezdeményezésére gyüjtött „lyceumi alap"-ból 1846-ban felállitott püspöki jellegü jogakadémia müködése azonban csak két évre terjedt s az 1848-iki események folytán megszünt. A csanádi káptalan által kezelt „lyceumi alap" ma több mint 200 ezer koronát tesz ki s kamatait a kath. gymnasium czéljaira fordítják. Ugyancsak az 1848-as események miatt kellett megszüntetni a bánáti ev. esperesség által 1846-ban Temesváron alapitott ág. ev. algymnasiumot is.

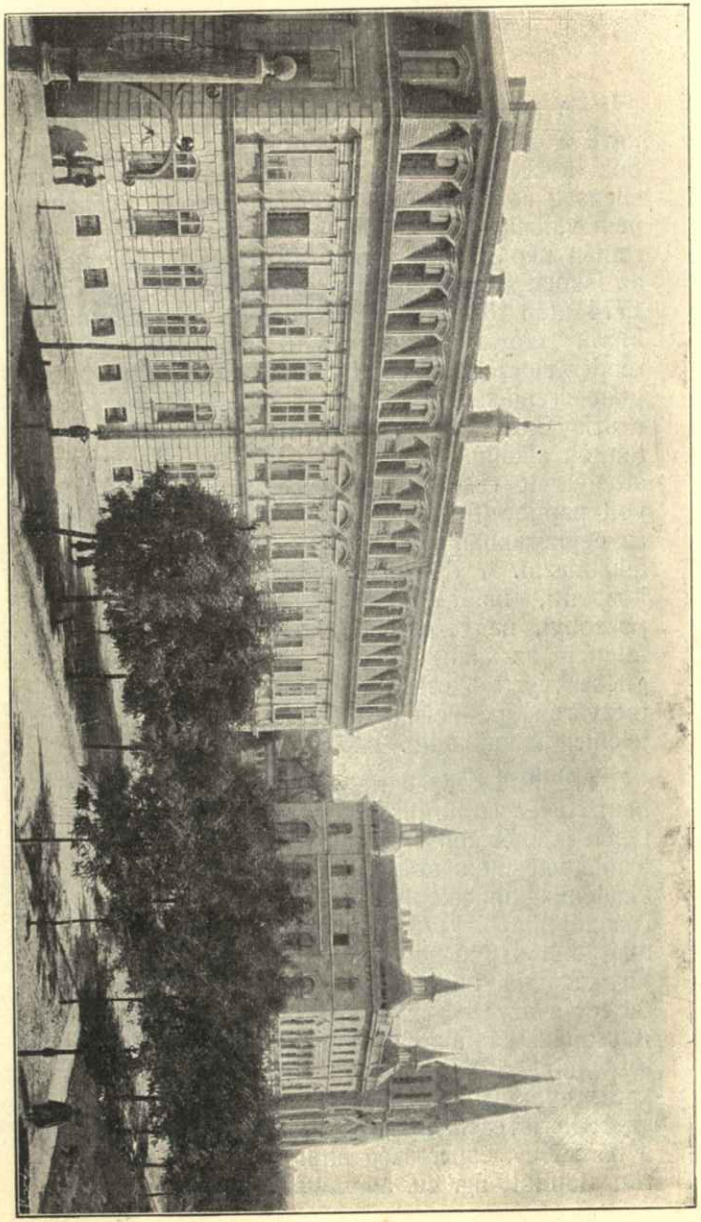

A „Miasszonyunk"-ról nevezett nővérek zárdája, temploma és iskolája Temesváron.

Az absolutismus korszakában a tartományi kormány „Landes-Schulbehörde"-t állitott fel, de ennek müködése alatt új iskolák nem igen keletkeztek, sőt a régebbiek közül is több megszünt. Ez időszak nevezetesebb tanügyi eseménye a „Miasszonyunk"-ról nevezett iskolanővéreknek Temesvárra települése. A nővérek 1858 óta müködnek a délvidéken s a leánynevelés czéljaira a legalacsonyabbtól a legmagasabb fokozatig mindennemü iskolát szerveztek, igy Temesváron tanitónő,- polgári iskolai tanitónő- és óvonőképző intézetet, felsőbb-, polgári és elemi leányiskolákat, óvodákat, Délmagyarország többi nagyobb városaiban és községeiben pedig többnyire polgári- és elemi leányiskolákat. Anyaintézetük Temesváron van, mig Lippán, Csakován, Verseczen, Oraviczán, Lugoson, Nagybecskereken, Dettán, Ujaradon, Nagyszentmiklóson, Perjámoson s több alföldi városban fiókintézeteik müködnek.

A mult század utolsó tizedeiben még nagyobb haladást tett Délmagyarország tanügye. A községek és városok, a felekezetek s legfőkép az állam egymás után állitotta fel az elemi-, közép- és szakiskolákat, melyek közül a magasabb rendü intézetek nagy része, minő a főreáliskola, állami főgymnasium, állami felsőbb leányiskola, cs. és kir. hadapródiskola, állami tanitóképző, fa- és fémipari szakiskola, kereskedelmi felső iskola Temesváron nyert elhelyezést, de a többi városok is jelentékeny áldozatok árán igyekeztek különféle tanintézetek felállitása, vagy támogatása által a magyar kultura terjesztése érdekében tevékenykedni.

A délmagyarországi tanintézetek müködését (a külön fejezetben méltatott temesvári intézetek kivételével) az 1905/6. évi adatok alapján következőkben ismertetjük:

Cs. és kir. hadapród iskola Temesváron

	Óvodák		Elemi iskolák				Ismétlő- és inasiskolák	
	száma	növendékeinek sz.	száma: állami	száma: községi	száma: felekezeti és egyéb	tanulóinak sz.	száma	tanulóinak száma
Krassó-Szörény megye	15	1.186	57	116	253	39.669	382	14.156
Temes megye	38	3775	67	63	224	43.169	341	16.323
Versecz t. h. város	4	339	—	2	3	2.722	4	991
Torontál megye	108	11.000	72	112	167	62.581	317	19.247
Pancsova t. h. város	4	370	9	—	-	1.711	3	341
Összesen	169	16.670	205	293	647	149.852	1.047	51.028

A tanköteles gyermekek közül iskolába járt Krassó-Szörény megyében 72·8%, Temesben 88·2%, Torontálban 77·1%, mig az országos átlag e tekintetben 79·5% volt.

Polgári fiuiskolák az alábbi községekben vannak u. m. Karánsebes, Lippa, Nagybecskerek, Orsova, Pancsova, Nagyszentmiklós, Temeskubin (államiak), Oraviczabánya, Resiczabánya, Zsombolya (községiek) polgári leányiskolák a következő helyeken u. m. Fehértemplom, Karánsebes, Nagykikinda, Pancsova (államiak), Csakova, Versecz (községiek), Lippa, Lugos, Nagybecskerek, Oraviczabánya, Perjámos, Nagyszentmiklós, Zsombolya (róm. kath.), Pancsova (szerb), Lugos, Nagybecskerek, Orsova, Versecz (magán jellegüek). A polgári fiu- és leányiskolák száma a 3 temesvári intézeten kivül 28, melyekbe 3517 növendék jár.

A temesvári tanitó- és tanitónő képzőn kivül Karánsebesen görög keleti oláh tanitóképző működik 46 növendékkel.

A temesvári szakiskolákon kivül kereskedelmi középiskola van Lippán, Nagybecskereken és Pancsován összesen 290 növendékkel, földmives iskola Csakován, Lugoson és Nagyszentmiklóson, gazdasági iskola Bavanistén összesen 163 tanulóval, községi tanfolyam Nagybecskereken 63 hallgatóval, erdőőri szakiskola Vadászerdőn 38 növendékkel.

A két temesvári felsőbb leányiskolán kivül több ily intézet nincs a délvidéki három megye területén. A három temesvári középiskola mellett az alábbi középiskolák müködnek:

	tanárok száma	tanulók száma év v.	tanulók közül magyar
állami főgymnasiumok:			
Fehértemplom . . .	23	252	41
Lugos	21	285	148
Nagykikinda . . .	22	211	129
Pancsova	22	202	72
községi főgymnasium;			
Nagybecskerek . . .	20	247	143
főreáliskola:			
Versecz	22	283	76
Összesen:	130	1477	609

A 3 temesvári középiskolát is számitásba véve, a délmagyarországi főgymnasiumokba és főreáliskolákba járó ifjuság 50%-a magyar anyanyelvü, ami annál örvendetesebb jelenség, mert a három megye összes lakosságának csak 12·7%-a magyar.

Állami főreáliskola Temesváron.

A temesvári róm. kath. papnevelő intézeten kivül csak egy felső tanintézet müködik a Délvidéken, u. m. a karánsebesi görög keleti papnövelde 37 növendékkel.

A tanintézetek hazánkban talán sehol sem töltenek be oly nagyfontosságu kulturális és nem-

zeti hivatást s nem érnek el oly szép eredményeket, mint épen a Délvidéken, hol a különböző nemzetiségek között a magyar szellem és kultura legfőbb s egyes vidékeken egyedüli terjesztői. Itt ahol a sokféle nemzetiség maga is érzi, hogy az egymással való érintkezés czéljából egy közös nyelvre van szükség, a magyar nyelv tanulását elősegitő iskolák első sorban arra vannak hivatva, hogy a különböző népfajok közötti összekötő kapcsokat erősitsék s az államnyelv terjedését elősegitsék.

A Délvidék ifjuságát még közelebb hozná egymáshoz és a magyar kulturához a Temesvárra tervezett harmadik egyetem, illetve a második műegyetem, melynek felállitása rég érzett hiányt pótolna. A Délvidék ugyanis hazánknak azon országrésze, hol a két hittani intézettől eltekintve, e fejlett culturáju, gazdag és nagykiterjedésű területen egyetlen egyetem, vagy jogakadémia sem müködik, mi miatt ifjainknak a távoli budapesti, vagy kolozsvári egyetemre kell járniok, vagy le kell mondaniok magasabb rendű kiképeztetésükről. Remélni lehet azonban, hogy a temesvári egyetem kérdése a közel jövőben megoldást nyer s akkor Délmagyarország culturális és tanügyi viszonyai még hatalmasabban fellendülnek.

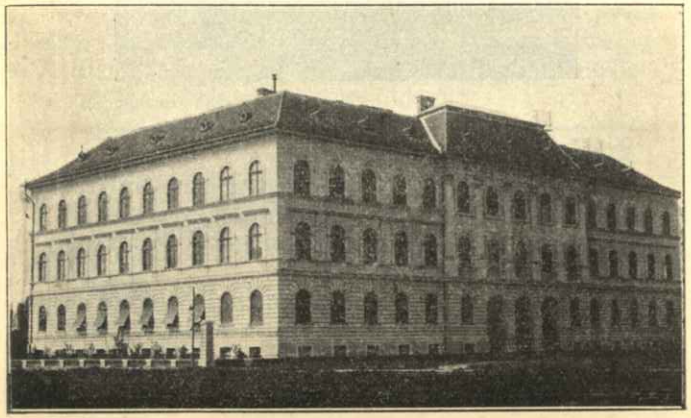

Közgazdaság.

Délmagyarország első századainak közgazdasági állapotairól csak töredékes adataink maradtak fenn. Anyit tudunk, hogy ipart a városi polgárság egy része üzött, kereskedést pedig nehány örmény, görög, vagy izmaelita folytatott, mig a lakosság túlnyomó többsége mezőgazdasággal foglalkozott. A földmivelés, mely a jobbágyi intézményen alapúlt, egyes korszakokban aszerint virágzott fel, vagy hanyatlott alá, amint a jobbágyság helyzete kedvezőbb, avagy rosszabb volt. Az ellenség pusztitásai, vagy a földesúr túlkapásai miatt elcsigázott, állataitól, forgó tőkéjétől megfosztott paraszt csak silányúl müvelte a maga és a földesúr földjét, mig a Szent László, Nagy Lajos és Mátyás király által megoltalmazott jobbágyság hiven teljesitette nemcsak ura, de az egyház és a haza iránti kötelességeit is. Általában Magyarországnak a mohácsi vész előtti története gazdasági téren is a bámulatos emelkedések és hanyatlások gyors váltakozásából áll. Alig néhány évvel az „igazságos“ Mátyás király halála után már oly kétségbeejtővé vált a földesurak által elnyomott jobbágyság helyzete, hogy a nép elégületlenségének az 1514-iki Dózsa féle pórlázadásban kellett kitörnie. Ez agrárlázadás kegyetlen leverése után, a szigoru rendszabályok miatt, a jobbágyság helyzete még türhetetlenebbé vált, ami aztán a mezőgazdaság rohamos hanyatlását vonta maga után. Az elcsigázott nép néhány évvel később egykedvüen nézte, hogy az ütközet-

ben elesett, vagy más vidékre menekült földesura helyébe a török lépett. Ezzel szemben történelmi adatokkal bizonyítható, hogy a török hódoltság idejében egyes parancsnokoló pasák messzemenő védelemben részesitették alattvaló jobbágyaikat, sőt a mezőgazdaság fejlesztése érdekében is buzgolkodtak. E törekvések azonban a nép tétlenségén hajótörést szenvedtek. Mert ahol két-három úrnak kellett adózni s hol minden vagyon, állat a török és a császári seregek állandó prédájául szolgált, ott kiveszett a jobbágyból minden takarékosság, előrelátás, munkakedv.

És igy volt ez az iparosokkal és kereskedőkkel is. Mialatt a többi európai államok a béke áldásait élvezve hatalmas iparuk s kereskedelmük segélyével vagyont gyűjtöttek s szakképzett munkás osztályt neveltek, addig Délmagyarország iparát néhány oláh háziiparos, kereskedelmét pedig egy pár örmény és görög házaló képviselte.

A visszafoglalás után az országrész ujjáteremtője, gróf Mercy tábornok a temesi bánság gazdasági fellenditésére is különös gondot forditott. Utak és csatornák épitése által a kereskedelem, gyárak felállitása s külföldi iparosok betelepitése által az ipar felvirágoztatására törekedett. A földmivelés érdekeit a mocsarak lecsapolása, szakértő külföldi földmives gyarmatosok behivása, gyümölcsfák, jó vetőmag és fajállatok szétosztása által igyekezett előmozditani. A selyembogár tenyésztés érdekében a településre eperfák ültetésére kötelezte s ez ültetvényeket halálbüntetéssel védelmezte. A mocsaras vidéket a rizstermelésre alkalmasnak találván, Milanó környékéről olaszokat telepitett Temesvár vidékére, különösen Girodára. (Utóda gróf Perlas elnök azonban betiltotta Temesvár környékén a rizstermelést, mert azt az egészségre ártalmasnak találta. Erre az olaszok Omorra költöztek, de ott pár évi kisérlet után felhagytak a rizstermeléssel. Később Bergavánál és Gattaján

találkozunk jelentékenyebb mérvü rizstermeléssel.) Mercy Temesváron, a mai Gyárkülvárosban a kormányhatóság költségén gyárakat létesitett, igy posztógyárat, papirmalmot, selyem-, sodrony- és téglagyárat, olajsajtókat, kovácsműhelyeket stb. E gyárak nagy része azonban egy-két évtized múlva, a háborus idők miatt megszünt. Ettől kezdve hosszu ideig nem találkozunk a délvidéken gyáralapitással, e helyett a czéhekben tömörült kézműiparosok kezdenek egyre élénkebb ipari tevékenységet kifejteni. A földmivelés terén fontos szerepet játszot az 1780-iki új urbéri törvény, majd II. Józsefnek a földesurak és jobbágyok közti viszonyt szabályozó 1785-iki rendelete, mely az 1514 óta földhöz kötött jobbágyok részére szabad költözési jogot s egyéb kedvezményeket biztositott. Részben e humánus intézkedések, másfelől a Délvidékre betelepitett külföldi lakosság szorgalma folytán a mult század első évtizedeiben a mezőgazdaság jelentékeny virágzásnak indult. Föllendült az állattenyésztés, főként a juhtenyésztés, továbbá a bortermelés, mely utóbbinak Versecz és Fehértemplom vált főhelyévé. A negyvenes évek reformtörekvései a mezőgazdaság terén szintén mély nyomokat hagytak s egyebek között siettették a belterjes gazdálkodást gátló jobbágyi intézmény eltörlését. A negyvenes évekre esik a délvidéki dohánytermelés fellendülése s a kincstári dohánytelepek létesitése is. A reformkorszakban az ipar szintén ujra virágzásnak indult, a védegyleti mozgalom hatása alatt a Délvidéken s főként Temesváron új gyárak keletkeztek u. m. bőrgyár, likör-, gyertya-, keményitő- és kártya-gyár stb., melyek azonban az 1848/9-es események folytán, vagy az absolutismus ideje alatt csakhamar megszüntek.

Az 1867-iki kiegyezés óta az ipar, kereskedelem és mezőgazdaság ujra fellendült. A kiépült vasútak, vizicsatornák az áruk szállitását könnyebbé,

olcsóbbá tették, minélfogva a földmüvelés terén az intensiv, okszerű gazdálkodás és állattenyésztés honosodott meg, a kereskedelem pedig a külföldi gyártmányok s a belföldi termények kicserélése által egyre élénkebb lendületet nyert. Igaz ugyan, hogy a külföld fejlett gyáriparának beözönlő, olcsó productumai egyre jobban háttérbe szoritották a kisipart, de a magyar államnak a legutóbbi években meginditott iparfejlesztő actiója folytán emelt nagyszabásu s modern berendezésü gyárak, máris sikerrel veszik fel a versenyt a külföld nagyiparával szemben.

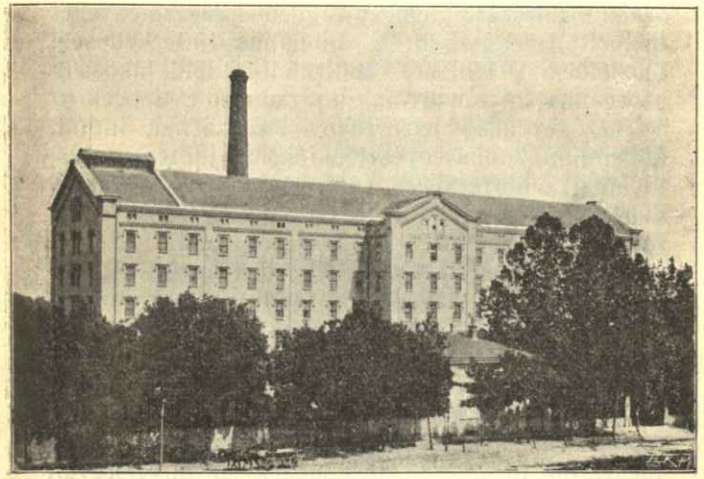

„Erzsébet“ gőzmalom Temesváron.

Mezőgazdaság.

A temes-torontáli sikvidék termékeny homokos talaja, mely az őskori tenger dilluviális üledékéből s a medrüket évezredek folyamán változtató folyók alluvialis áradmányaiból, valamint a növényzet és az erdők évezredes vegetatiója folytán képződött, e helyenkint 1—2 méter mélységü, kitünő minőségü fekete termőföld a mezőgazdálkodásra különösen alkalmas. Krassó-Szörény megyének a folyók mentén elterülő völgyes sikföldjei szintén igen termékenyek, de már a hegyes vidékeken humusban szegényebb, közép kötöttségü talajokkal találkozunk, melyek termékenység tekintetében a sikfölddel korántsem versenyezhetnek. A magasabb régiókban, a kristályos pala, jura és granit hegyeken képződött máladék földben pedig már csak az erdő fái diszlenek. Itt-ott kopasz hegyhátakat is látunk, melyeken a fű se tud gyökeret verni, de nemcsak a hegyvidéken, hanem a sikságon is akadunk terméketlen talajra, minő az alibunári mocsártól Pancsováig terjedő delibláti homokpuszta, melynek egyes részein a finom futóhomokot csak a legújabb időben kezdi megkötni s müvelés alá fogni az emberi szorgalom és leleményesség. E részeken most főleg szőlőt termelnek. A Délmagyarország három megyéjében fekvő ingatlanok müvelési ágak szerint való megoszlását százalékokban kifejezve, az 1895. évi mezőgazdasági statisztika alapján a túloldali táblázat tünteti fel.

Az összes ingatlanok területéből	Krassó-Szörény m. 1.919 ezer cat. holdból %	Temes megyében 1.277 ezer cat. holdból %	Torontál megyében 1.743 ezer cat. holdból %	Országos átlagban
Szántó . . .	19·	60·	71·	43·
Kert	3·	2·	1·	1·
Rét	8·	8·	5·	10·
Szőlő . . .	—	1·	1·	1·
Legelő . . .	15·	12·	14·	13·
Erdő . . .	51·	11·	1·	27·
Terméketlen .	4·	6·	7·	5·

Mig tehát Krassó-Szörény megyében a földterületnek több mint fele erdő s nem egészen egy ötöde szántó, addig Torontál megyének több, mint kétharmada szántó s csak egyszázadrésze erdő. Temes megye e tekintetben a középen áll, de az országos átlagnál itt is sokkal több a szántó s kevesebb az erdő.

A földbirtokok nagyság szerint való megoszlását vizsgálva, százalékokban kifejezve esett

az összes gazdaságok számából	gazdaságra %-okban	területéből törpe	kis	közép	nagy
		0—5 holdas törpe	5—100 holdas kis	100—1000 holdas közép	1000 holdan felüli nagy
Krassó-Szörény megyében	45'15	54'64	0'14	0'07	9'25	64'66	5'85	20'24
Temes megyében . . .	47'43	51'79	0'66	0'12	5'18	60'59	13'80	20'43
Torontál megyében . .	48'25	50'83	0 82	0'10	4'63	60'73	11'79	22'85
Országos átlagban . .	52'23	46'89	0'74	0'14	6'15	48'44	14'22	31'19

E számadatokat az országos átlaggal összehasonlitva szembetünik, hogy a délvidéki megyékben aránylag sokkal több a kisbirtokok száma és területe, mint az ország többi vidékén, a közép és nagybirtokoké pedig kevesebb. Különösen Krassó-Szörény megyében csaknem hiányzik a

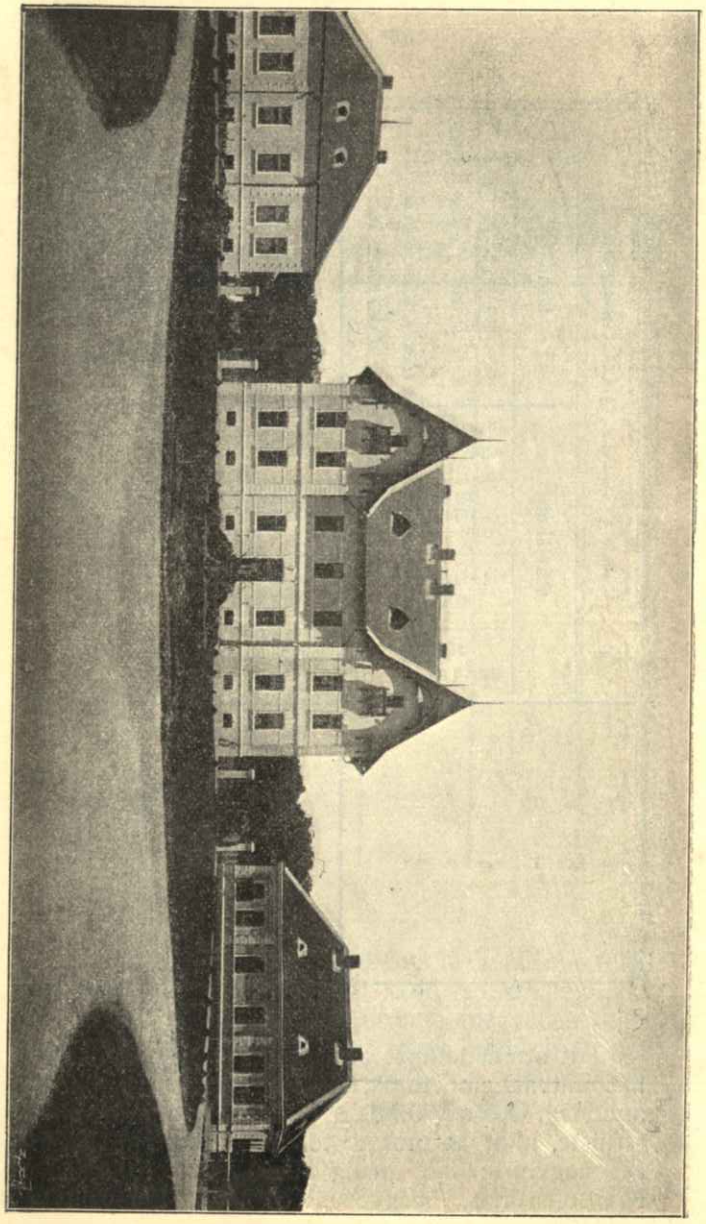

Állami erdőőri szakiskola Vadászerdőn (Temes megye).

birtokos középosztály s itt a nagybirtokok is kevés kézben vannak, amennyiben a megye összes területének több, mint egytized része, vagyis a nagybirtokokra eső ingatlanok fele az osztrák-magyar vasúttársaság tulajdona. Aránylag csekély a délvidéken a törpe birtokok száma és területe, ezzel szemben igen jelentékeny a nemzet zömét alkotó kisbirtokosok száma és anyagi ereje. A délvidéken már azért is csekély a közép- és nagybirtokosok száma, mert az ingatlanok s különösen a közép- és nagygazdaságok jelentékeny része korlátolt forgalmu, vagyis kincstári, alapitványi, községi vagy egyházi birtok. Igy Krassó-Szörény megyében az összes ingatlanok 63·5%-a, (ebből az erdő 85%-a,) Temesben 30%-a, (ebből az erdő 54·6%-a) és Torontálban a terület 21%-a korlátolt forgalmu birtok, tehát nem élő személy kezében van. Krassó-Szörény és Temes megyében a korlátolt forgalmu ingatlanoknak csaknem ⅓ része a kincstáré s ⅓-a községi birtok, (Torontál megyében ennél is több a községeké.) Aránylag csekély a délvidéken a közbirtokossági, egyházi és hitbizományi birtok. A fontosabb mezőgazdasági termények 1906 évi terméseredményeit a következő táblázat tünteti föl:

	Búza	Rozs	Árpa	Zab	Tengeri	Burgonya
	ezer métermázsákban					
Krassó-Szörény m.	939·	34·	26·	223·	1.514·	409·
Temes megye	3.333·	145·	179·	410·	2.746·	370·
Temesvár város	9·	—	4·	4·	12·	4·
Versecz város	82·	—	3·	3·	148·	8·
Torontál megye	5.859·	126·	365·	624·	4.406·	695·
Pancsova város	47·	—·	13·	3·	71·	8·
Összesen	10.269·	305·	590·	1.267·	8.897·	1.494·

	Búza	Rozs	Árpa	Zab	Tengeri	Burgonya
	átlagos termés cat. holdankint, métermázsákban					
Krassó-Szörény m.	7·5	7·3	7·6	6·4	10·	41·
Temes megye	9·	8·6	10·5	9·5	11·5	57·
Temesvár város	8·7	10·5	9·7	9·5	12·	56·5
Versecz város	10·	—	9·	9·5	14·5	71·7
Torontál megye	10·	8·8	10·5	10·	11·2	58·
Pancsova város	10·5	–	14·	10·5	12·5	50·5
Országos átlagban	8·8	7·5	8·6	7·4	11·1	50·5

Bár Délmagyarország három megyéjének szántóföldjei az egész országénak körülbelül egy tized részét teszik, mégis hazánk összes búzatermésének majdnem $^1/_5$ része, tengeri termésének pedig több, mint $^1/_5$ része innen kerül ki. Tehát csaknem kétszer nagyobb mértékben űzik a délvidéken a buza és a tengeri termelést, mint más vidékeken, ezzel szemben a rozs, árpa és burgonya háttérbe van szoritva. A takarmányok közül legkedveltebb a muhar, (18 ezer kat. holdon), mely főként Torontál megyében van elterjedve, a lóhere (39 ezer c. hold,) luczerna (22 ezer c. holdon,) a takarmányrépa (10 ezer c. holdon,) bükköny (32 ezer c. hold) A kereskedelmi növények és hüvelyesek kevésbbé termeltetnek, mint az ország többi részén, holott erre az éghajlat és a föld igen alkalmas. A czukorrépa termelés Torontál megyében kezd csak gyökeret verni, a más két megyében azonban még jelentéktelen. A dohány nem egészen két ezer holdon, kender Torontál és Krassó-Szörény megyében 5 ezer holdon fordúl elő. Ujabb időben a czirok termelés kezd élénken fellendülni s tekintve azt, hogy az olaszczirok már az alföld klimája mellett sem tud elkészülni, e jövedelmező kereskedelmi növény termelésének még nagyobb arányokat kellene öltenie a délvidéken.

A Mercy tábornok által meghonositott rizstermelés még mindig igen szűk keretek között mozog. Egykori telepei mind megszüntek s jelenleg csupán a Temes megyei Denta községben, a gróf Karácsonyi féle rizstelepen fordul elő, hol 160 holdon átlag 1600—1800 (holdankint 12—15) métermázsa terem. Ára csiszolva és fényezve métermázsánként 44 korona.

Délmagyarország gyümölcstermelése jelentékeny, bár a föld és az éghajlat előnyei e téren sincsenek még kellően kihasználva. Krassó-Szörény megyében az alma és a szilva fordul elő, melyből a külföldre is jelentékeny a kivitel. Főtelepe a Temes folyó jobb partja, a Porta Orientalistól Ruszkabányáig, vagyis Karánsebes vidéke. Lugos és Facset környékén jó cseresnye terem. Temes megyében a szilva és a szőlő a leggyakoribb. Előbbi különösen a megye keleti dombos részén, Lippától Verseczig, utóbbi főként Versecz és Fehértemplom vidékén. Ujabban a delibláti homokpusztán is nagy szőlőtelepek létesültek. Alma kisebb mennyiségben Verseczen fordul elő. Torontál megyében igen jelentékeny a meggy (főként Török-Becse körül), aztán az alma (különösen Nagykikinda vidékén) és a körte (Pancsova és Nagybecskerek körül) termelése. De számottevő a kivitel szőlőből, dinyéből és baraczkból is. Nagyobb faiskolák vannak Nagykomlóson, Nagykikindán, Temesváron, Lugoson (utóbbi állami faiskola). Jelentékeny külföldi kivitelre dolgozó gyümölcsészetek a gróf Csekonics-féle zsombolyai, a Rohonczy féle török-becsei s a gróf Nákó Sándor féle nagyszentmiklósi telep. A szőlőültetvények területe Krassó-Szörény megyében 1700 hold, Temesben 22 ezer, Torontálban 16 ezer cat. hold. Ebből 6 ezer hold immunis homoktalaju, 10 ezer hold amerikai szőlővel beültetett hegyi talaj, 7 ezer cat. hold amerikai alanyu siktalaj, 12 ezer hold siktalaj pedig európai vesszővel van beültetve. A

szőlőtermés jelentékeny része, mint csemegeszőlő kerül eladásra. A három megye bortermelése évenkint átlag 300 ezer hektoliter (ebből Versecz városra 52 ezer esik), az eladott szőlőmennyiség 13 ezer métermázsa s ezek értéke együttvéve 9 millió korona. Az átlagos bortermés cat. holdankint Krassó-Szörény megyében 4½, Temesben és Torontálban 7½, Versecz városban 12½ hektoliter, tehát az országos átlagnál (6½ hliternél) sokkal jobb.

A délmagyarországi megyék állattenyésztése magas szinvonalon áll. A szarvasmarha létszám legnagyobb Krassó-Szörény megyében, hol a lakosság a mezőgazdasági üzemben tulnyomólag ökör és tehén igát használ, mig Temes és Torontál megyében főleg az újabb időben kezd a szarvasmarha tenyésztés és ezzel együtt a tejgazdaság élénkebben fellendülni. Utóbbi két megyében az igavonó állatok tulnyomó részben lovak, különösen a magyar, szerb és német lakosságnál, az oláhok részben tehénnel dolgoztatnak. A juhtenyésztés főként Krassó-Szörény megyében, a sertéstenyésztés Torontál és Temes megyében jelentékeny.

Délmagyarország állatvásárai közül legforgalmasabbak a temesvári, hova 1906-ban 27 ezer szarvasmarha, 35 ezer ló, 3 ezer juh, 20 ezer sertés hajtatott fel s ennek körülbelül ⅓-része került eladásra, (állatvásárja Gyula után az egész országban legforgalmasabb) aztán a nagybecskereki (szarvasmarha 15, ló 12, juh 4, sertés 5 ezer) csakovai (szarvasmarha 13, ló 14, juh 2, sertés 3 ezer), a lugosi, verseczi, karánsebesi, facseti, nagykikindai, pancsovai, torontálvásárhelyi, zsombolyai. E piaczokra, 58 vásárra, összesen felhajtottak 123 ezer szarvasmarhát, 99 e. lovat, 49 e. juhot, 58 e. sertést, melyeknek mintegy 50 százaléka került eladásra. Délmagyarország lótenyésztését jelentékenyen fokozza az a körülmény, hogy több balkáni állam s főként Románia, lószükségletét a délvidékről vásárolt lovakkal fedezi, de

nagymérvü lókivitelünk van Franczia- és Németországba is. A délmagyarországi ménteleposztály Verseczen van elhelyezve s 84 állomásán 258 ménlő áll rendelkezésre.

A pirostarka fajtehenek fokozottabb mérvű tenyésztése folytán ujabb időben a délvidék tej- és vaj termelése is kezd fellendülni. E tekintetben elől járnak a tejtermelő szövetkezetek (Krassó-Szörény megyében 1, Temesben 23, Torontálban 27,) melyek 1906-ban 632 ezer korona értékű tejet termeltek. Még nagyobb lendületet fog adni az ügynek a gazdasági egyletek kezdeményezésére 1907-ben Temesvár székhelylyel alapitott „Délmagyarországi tejszövetkezetek szövetsége", amely a Hungária részvénytársaság temesvári vajgyárát is átveszi.

A selyemtenyésztés, melynek fejlesztésére egykor gróf Mercy tábornok kormányzó és utódai oly nagy gondot forditottak, a délvidéken ma is jelentékeny mellékkeresetet biztosit, főként a szegényebb lakósságnak. A termelt selyemgubók árában 1906-ban Krassó-Szörény megye 246 községe 211 ezer kor., Temes megye 220 községe 427 ezer kor., Torontál megye 208 községe 534 ezer kor., a 3 megye összesen 1.172.000 koronát szerzett, ami az egész ország évi termelésének (2.643 m. kor.) csaknem a fele. Délmagyarország méhészete már jelentéktelenebb, amennyiben a három megyében 42 ezer méhcsalád 165 ezer kor. értékü mézet produkált, (az ország termelésének 1/18-ad részét.)

Ujabb időben a baromfi tenyésztés, főként a földmivelésügyi ministerium s a gazdasági egyesületek tevékenysége folytán, fajbaromfiak és költető gépek szétosztása folytán jelentékenyen fellendült s hús és tojás kivitelünk egyre emelkedik. Haltenyésztésünk is fejlődik, igy Ecskán gróf Harnoncourt 1000 holdas tavat rendezett be tenyésztésre, Dragsinán a temesvizi halászati

társulat ivadéknevelő telepet állitott fel s a gróf Karácsonyi-féle dentai halastavak is 180 hold területet foglalnak el.

Délmagyarország három megyéjének erdőségei egy millió holdnál nagyobb területet foglalnak el, amiből Torontál megye 17 ezer, Temes megye 120 ezer c. holdnyi erdejét leszámitva, a többi Krassó-Szörény megyében fekszik. Fanemek szerint 30%-uk tölgy, 2%-uk fenyő, a további 68%-uk bükk- és más lomberdő. Tervszerü kezelés alatt van 80%-uk s ugyanakkora százalékuk áll feltétlen erdőtalajon, 5%-uk véderdő, 1%-uk pedig futóhomokon áll. A lugosi m. kir. erdőigazgatóság, a lippai főerdőhivatal és az orsovai erdőhivatal alá tartozó kincstári erdők területe 433 ezer cat. hold, melyből 1906-ban kihasználás alatt volt 27 ezer cat. hold s ezen termeltetett 69 ezer köbméter épületfa és 286 ezer köbméter tüzifa. Az állami és magánerdők felujitása s a kopár területek befásitása czéljából a temesvári erdőhivatal 6 csemete kertjéből 1906-ban két millió darab csemete osztatott ki. Jelentékeny csemetekertje van a vadászerdei erdőőri szakiskolának is.

A kir. kincstár után a legnagyobb erdőbirtokos a szab. Osztrák-Magyar államvasúttársaság, melynek Krassó-Szörény megye déli részén egy tömegben fekvő hatalmas erdőbirtokai 156 ezer cat. hold területet foglalnak el. A társulat erdőgazdasága két eltérően kezelt területre oszlik. A lankás területen főként tölgy erdők kerülnek 40—80 éves fordulókban vágásra, a hegyes vidéken pedig különösen vörös bükk és fenyő erdők vágatnak 80—120 éves fordulókban. A társaság erdőüzeme czéljaira nagyszerü müveket, kötélpályákat, utakat, csúsztatókat létesitett. A Berzava vizére s annak mellékágaira 14 km. hosszu csatornát telepitett, mely fausztatásra szolgál, emellett a Resicza melletti elektromos telep turbináit hajtja. A társulat évenkint 500 ezer köbméter fát

termel, melynek 30%-a tűzi-, 50%-a szenitő, 10%-a bányafa s 10%-a műfa. A tűzifát az uradalom részben elhasználja, a fennmaradó részt pedig eladja, a szenitőfát Resiczán és Szászkán szenesiti (évi termelés 1.500 ezer hectoliter,) a műfát a ferenczfalvi, románbogsáni, aninai, oraviczai, szászkai és moldovai fürésztelepei dolgozzák fel.

Temesvár-Gyárvárosi zsinagóga.

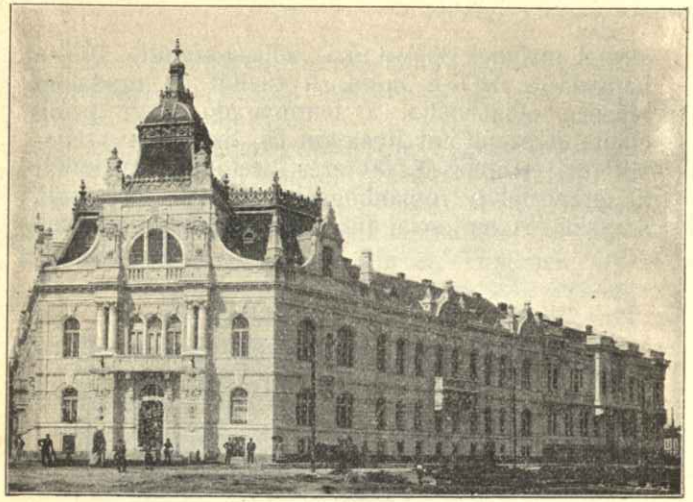

Temes-Bega vizszabályozási társulat palotája Temesváron.

Ármentesitő társulatok.

Amily megbecsülhetlen a Délmagyarországot körülfogó, vagy átszelő folyók vizi ereje, époly kiszámithatlanok ama károk, melyeket e folyók kiáradása okozhat. Épen ezért az érdekelteket rég idő óta foglalkoztatja a folyóparti vidékeknek az áradások ellen való megvédése s ez okból a munkálatokhoz szükséges szakértelem, egyöntetü eljárás és főként a tetemes költségek fedezése érdekében kisebb nagyobb vidékenkint már régebb idő óta ármentesitő társulatokban tömörültek. E törvényhozás által szabályozott társulatok a tagjaikra aránylagosan kivetett dijakból, az állami hozzájárulásokból és a felvett kölcsönökből fedezik ama költségeket, melyeket vidékük folyóinak szabályozása s a belvizek levezetése okoznak. A délvidék jelentékenyebb ármentesitő társulatainak tevékenységét a tuloldali kimutatás ismerteti.

A társulat neve, székhelye, alakulásának ideje	Az ártér ezer kataszteri holdakban	A töltések hossza kilométerekben	Az alakulástól 1905 végéig beruházott ezer kor.	1905 évi összes kiadások ezer koronákban	Átlagos vízszabályozási díj 1 holdra k. f.		Társulati kölcsönök ezer koronákban
Arankavidéki ármentesitő társulat (Nagyszentmiklós) 1898	141	39	2.478	123	1	52	2 850
Bács-Torontáli á. t. (Óbecse) 1907	10	17	—	—	12	—	4.660
Felsőtorontáli á. t. (Nagykikinda) 1904	558	180	20.572	432	—	47	10.240
Nagybecskereki tiszai t. (u. o.)	35	70	4.416	74	3	91	2 760
Óbecse-Aracs-Péterrévi társulat (Óbecse) 1905	3	7	510	39	3	—	—
Pancsova Kubini ármenesitő társulat (Pancsova) 1887	32	60	6 448	99	8	—	5.536
Rudolfsgnadi á. t. (u. o) 1895	14	26	1.935	198	9	60	2.040
Törökbecsei á. t. (Törökbecse) 1899	42	18	2.419	48	2	34	2.095
Temes Begavölgyi vizsz.-társaság (Temesvár) 1872	400	705	27.510	2.055	3	—	33 800
Tamisáczszabályozó társulat (Párdány) 1887	15	19	372	20	2	80	410
Temeskubin-Dubováczi társulat	15	—	—	—	—	—	—

Ipar.

Délmagyarország közgazdasági fejlődésének ismertetése során leirtuk, hogy a gróf Mercy kormányzó által, majd később a mult század negyvenes éveinek iparpártoló mozgalma folytán Temesváron s más városokban alapitott gyárakat mint semmisitették meg a háborus idők, a hetvenes évek pénzügyi válsága s a külföld fejlettebb gyáriparának növekvő versenye. De a délvidék szorgalmas, értelmes lakosságának ipari rátermettsége s a magyar kormány legujabban meginditott iparfejlesztési actiója országrészünk iparát ujolag jelentékenyen fellenditette. Kézmüiparunk ugyan, a megfelelő tőke és szervezettség hiányában, még mindig válsággal küzd, de az egymásután létesülő hatalmas gyári vállalatok ipari termelésünket máris jelentékenyen fokozták s ma már legtöbb gyárunk nemcsak a belföldi fogyasztásra, de számottevő külföldi kivitelre is dolgozik.

Mint minden téren, ugy az iparban is Temesvár város ragadta magához a délvidéken a vezető szerepet. Itt létesültek a legnagyobb gyárak, melyek közül egyik másik az ország elsőrangu vállalatai közt foglal helyet, de kivüle Versecz, Pancsova, Nagybecskerek, Nagykikinda, Lugos stb. városok s a krassó-szörényi bányavidék szintén jelentékeny ipari góczpontokká fejlődtek.

Délmagyarország nagy-, illetve gyáriparának jelen helyzetét vizsgálva, a vasipar terén az Osztrák-magyar államvasuttársaság tulajdonában levő s a

Kohászat czimü fejezetben részletesen ismertetett resiczai, bogsáni és aninai nagyszabásu vas- és aczélöntődék, gép- és egyéb vasgyárak viszik a vezető szerepet. Kivülök említésre méltó Schramm N. János topleczi mezőgazdasági gépgyára, továbbá jelentékeny külföldi kivitelre dolgozik a temesvári „Első magyar pénzszekrény- és gépgyár Anheuer J." vállalat. A kisipar körét csak részben haladják túl az egyes városokban működő épület- és műlakatosok, bádogosok, harangöntők, rézmüvesek és gépjavitó mühelyek, az öt reszelővágó mühely, a temesvári vasbutor- és gyermekkocsigyár, a temesvári czimbalom-, orgona és zongoragyár stb.

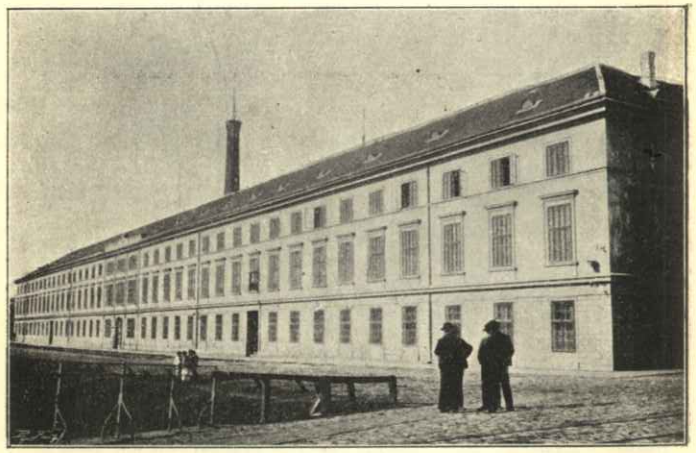

M. kir. dohánygyár Temesvár-Józsefvárosban.

A villamossági ipar terén jelentékenyek a temesvári, pancsovai, verseczi, nagybecskereki, dettai, nagykikindai, karánsebesi és lugosi stb. villamos művek, melyek a világitáshoz és motorhajtáshoz szükséges áram előállitásával foglalkoz-

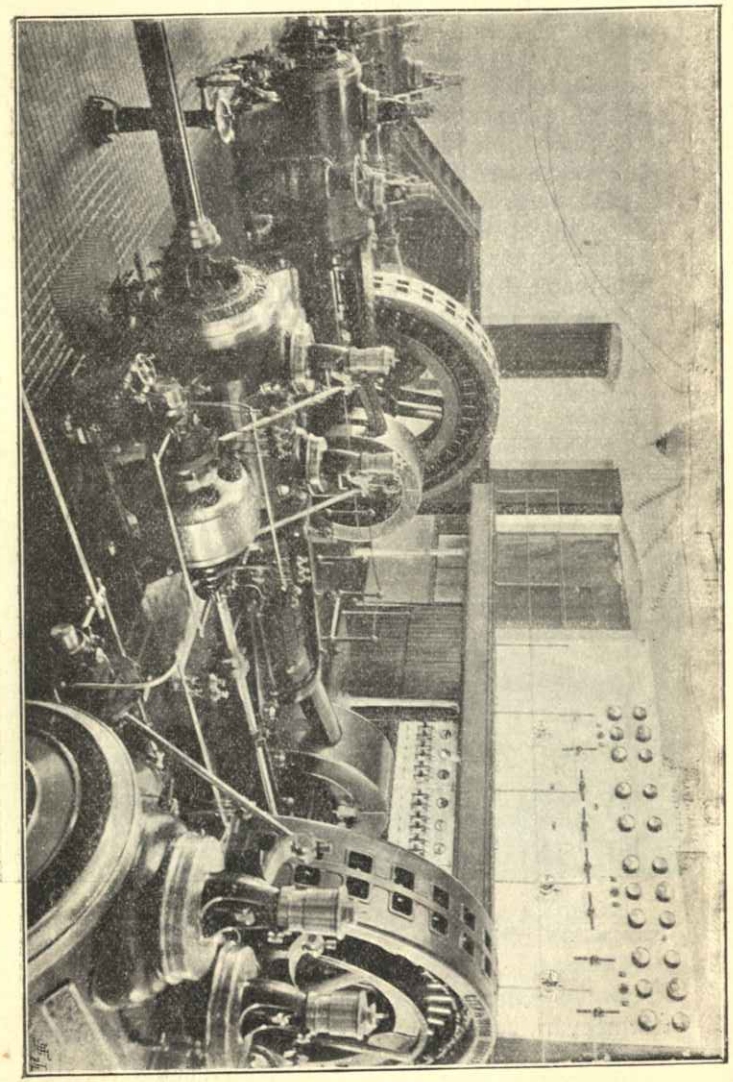

A városi villanytelep gépháza Temesváron.

nak, továbbá az Osztrák-Magyar államvasuttársaság bánya- és kohóműveit hajtóerővel ellátó resiczabányai és aninai áramfejlesztő telepek. Temesváron a villamos erő a város tulajdonában levő közuti vasut kocsijainak hajtására is szolgál.

Czementgyártással az Osztrák-Magyar államvasuttársaság oraviczai gyára foglalkozik s évenkint 2000—2500 tonnányit állit elő. Czementárukat az Első temesvári czement- mozaikárugyár és betonépitkezési vállalat, továbbá Arnoul Károly temesvári gyára s az Első lugosi magyar czementárugyár és betonépitkezési vállalat produkál nagyobb mennyiségben. Köszörükőgyártással és palatáblakészitéssel Guttman Jakabné és fiai nagybecskereki műkőgyára foglalkozik, ugyanez nagy mennyiségü agyag játékgolyócskát állit elő. Délmagyarország egyetlen üveggyára a Losch József tulajdonát képező tomesti üveggyár, mely készitményeinek jelentékeny részét a balkáni államokba exportálja. Az egyes nagyobb városokban és községekben szép sikerrel müködő téglagyárak közt különösen jó hirnévnek örvendenek a zsombolyai gőztéglagyár, a Hungária gőztéglagyár Zsombolyán, a Bohn M. és társai zsombolyai, lugosi és nagykikindai gyárai, Temesvár sz. kir. város téglagyára, Tégla és czementáruk gyári r.-t. Temesvárott, az Osztrák-Magyar államvasuttársaság román-bogsáni és resiczai gyárai, (utóbbi tüzálló téglák készitésére berendezve) továbbá az Első gyertyámosi, a temes-rékási, nagyszentmiklósi, temes-sághi, karánsebesi, verseczi stb. téglagyár részvénytársaságok.

A faipar terén az Osztrák-Magyar államvasuttársaság Krassó-Szörény megyei hatalmas fürészmalmai jelentékeny külföldi kivitelre dolgoznak. Ugyancsak számottevő a parketta- és hordógyártás, valamint a butorgyártás, mely utóbbinak főhelye Temesvár és Versecz. A keztyüipar terén jelentékeny külföldi kivitelre dolgozik a Hinterseer

Ulrich-féle temesvári Első délmagyarországi keztyügyár, a nemezgyártás terén hasonlóképen a Hungária nemezgyár Temesváron. Általában a hazánkban legujabban élénk fellendülésnek induló fonó-, szövő- és ruházati ipar számos elsőrendü vállalata Temesváron nyert elhelyezést. Igy többek között a Magyar gyapjufonalgyár r.-t. az első Gyulai kötött és szövött iparárugyár r.-t. temesvári gyártelepe a Turul czipőgyár r.-t., az Első délmagyarországi kalapgyár r.-t., az Első délmagyarországi mechanikai szövőgyár Weisz József, az Első temesvári textilipar részvénytársaság, a Ladstätter testvérek szalmakalapgyára stb. Ez iparágak jelentékeny képviselői továbbá a lugosi szövőgyár, a lugosi m. kir. selyemfonóda, s a pancsovai állami selyemfonógyár, valamint az Első magyar torontáli szőnyeg- és butorszövetgyár Nagybecskereken.

Délmagyarország malomipara igen magas szinvonalon áll s az országrész búzatermésének legnagyobb része az itteni gőzmalmokban kerül feldolgozásra. Mig Krassó-Szörény megyében tulnyomólag vizi erő által hajtott malmok, addig Temes és Torontálban gőzmalmok állanak üzemben. Jelentékenyebbek közülök Temesváron az Első t. műmalom r.-t., Temesvár sz. kir. város két malma, az Erzsébet gőzmalomtársaság, temesvári Pannonia gőzmalomtársaság, Verseczen a délmagyarországi kiviteli gőzmalom r.-t. s az Adler Vilmos es fia-féle, továbbá az Első pancsovai hengermalom r.-t. s ugyanott még 3 malom, a nagykikindai gőzmalom r.-t. s ugyanott még 3 malom, az Első nagybecskereki gőzmalom r.-t., az Első nagybecskereki hengermalom r.-t. Ezeken kivül van Lugoson 4, Karánsebesen 1, Zsombolyán 2, Fehértemplomon 2, Oraviczabányán 2, Németbogsánban 1, (utóbbi két helyen egy-egy az Osztrák-Magyar államvasuttársaság tulajdona) Lovrinban, Módoson, Nagyőszön, Oscsanádon, Pancsován, Rudolfsgnadon, Temesságon, Zsombolyán és még

számos helyen részvénytársulati, vagy magán műmalom.

A délvidéken két nagyobb czukorkagyár működik, az egyik a Latter M.-féle temesvári, másik az első nagybecskereki jegeczes czukor- és czukorkagyár.

Sörgyáraink száma 12, u. m. Hackl és Hild fehértemplomi, Bondy és társa lippai, Gyártelep sörfőzde r.-t. temesvári, gróf Zselénszky Róbert újaradi, Zoffmann Sándor verseczi, Panajoth Mihály németbogsáni, Fischer M. G. utódai csiklovabányai, Reichl Sándor orsovai, Dungyerszky Lázár nagybecskereki, Sörfőzde és malátagyár r.-t. nagyszentmiklósi, Weifert J. M. pancsovai, Herp Adolf aracsi sörfőzdéje, melyek 1906-ban összesen 128 ezer hectoliter sört termeltek. E mennyiség $^1/_3$ részét a temesvári Gyártelep sörfőzde r.-t. állitotta elő. A négy legnagyobb budapesti sörgyár termelésének leszámitásával az ország többi gyárai által előállitott sör $^1/_5$ része a délmagyarországi sörfőzdékre esik.

Délmagyarország 16 szeszgyára 1906-ban 6.380 ezer hectoliter fokot termelt, melynek 77%-át a három ipari szeszgyár u. m. az Első temesvári szeszégető és finomitó r.-t. (3.420 ezer hl. fok) a Blau Testvérek (1.087 ezer hl. fok) temesvári és Frisch Gyula verseczi főzdéje állitotta elő. Mezőgazdasági szeszgyárak Rósa Béla aranyági, Brück Simon temesvári, Gyárfás és társa, Hiller József és fia nagybecskereki, Rónay Ernő és Jenő kiszombori, gróf Karácsonyi Jenő bánlaki, Friedmann M. és Kohn M. pészaki, Lederer Arthur és Károly csókai 4, Keil Viktor és Mautner Mária nagyszurduki, Hatieg Titusz zoldi szeszfőzdéje. Cognac gyártással Lengauer testvérek első délmagyarországi cognacfőzdéje (Versecz), mustárgyártással Reinfeld S. verseczi czég foglalkozik, ezzel szemben vidékünk szilvórium és eczetgyártása legtöbb esetben a kisipar keretei között mozog.

A vegyészeti ipar terén kiváló helyet foglal el az Osztrák-magyar államvasuttársaság oraviczabányai s az Orsovai petroleumgyári r.-t. orsovai kőolajfinomitó- és kenőolaj gyára s utóbbinak benzingyára. Az oraviczabányai gyár termékeinek nagy részét a belföldön értékesiti, mig az orsovai vállalatnak Francziaországba és a Balkánra jelentékeny kivitele van. Országrészünk egyetlen gyujtógyára a Temesvári első gyufa-, kocsikenőcs- és vegytechnikai gyár, mely hazánk legnagyobb ilynemű vállalatai közé tartozik s melynek a Balkán államokba és Kisázsiába is jelentékeny kivitele

Első délmagyarországi kalapgyár Temesváron.

van. Említésre méltó Mayer Viktor verseczi fénymáz- és vegytechnikai czikk gyártó, ki külföldi kivitelre is dolgozik. Sósborszeszgyártással egy lugosi gyógyszerész foglalkozik szép eredménynyel. Országrészünk szappangyárai alig haladják

fölül a kisipar körét. Délmagyarország egyetlen műjéggyára Temesvár szab. kir. város tulajdonában van.

A nyomdaipar terén első helyen állanak a temesvári nyomdák, melyek közül nem egy sikerrel versenyez ár és kiállitás tekintetében az elsőrangu fővárosi vállalatokkal. Ezeken kivül modern berendezésü nyomdákat találunk Versecz, Lugos, Pancsova és Nagybecskerek városokban is. A nyomdák száma összesen 74. Dohány és szivar gyártással a temesvári állami dohánygyár foglalkozik, mely hazánk legrégibb ilynemü ipartelepe.

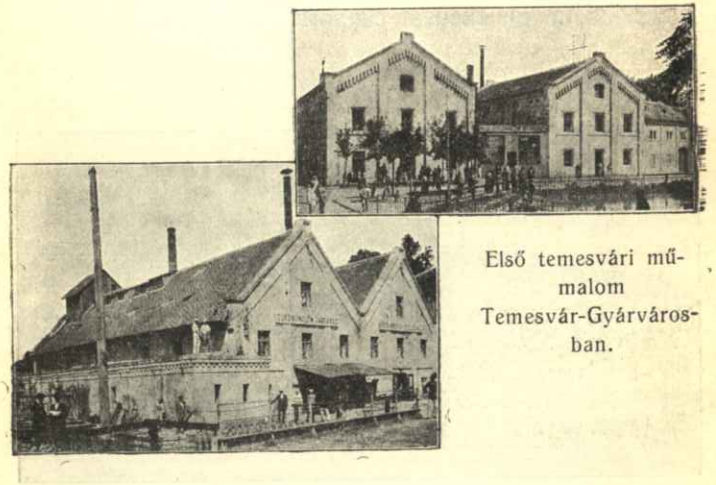

Első temesvári műmalom Temesvár-Gyárvárosban.

Délmagyarország kis- és kézműiparosainak száma meghaladja a 30 ezeret. A 4600 vas- és fémiparos tulnyomó része kovács (3450), lakatos (461), bádogos (371). A 2464 fa- és csontiparos közül csaknem 2000 asztalos, 350 hordógyáros, 109 esztergályos. A kocsigyártók száma kétezer,

az órásoké 167. Téglagyártó van 214 s valamivel több fazekas, bőrgyártó 300, szijgyártó ugyanannyi, len-, kenderkikészitő s kötélgyáros 248, lenkenderszövő 150, kékfestő 200, kárpitos 100, gyapjuiparos 66, harisnyakötő 53, szabó 2000, szűcs 936, kalapos 188, csizmadia és czipész 2722, borbély 2282, könyvkötő 50, malomiparos 1653, sütő 610, czukrász, czukorkakészitő 300, mézeskalácsos 146, hentes 1365, mészáros 900, szikviz gyártó 200, olajgyártó 200, épitész 85, kőmüves 1536, ács 1113, szobafestő 237, kéményseprő 135, fényképész 81, vendéglős, szállodás, korcsmáros 3544, és kávés 145.

Az összes délmagyarországi kereskedők száma 12.433, a közlekedési csoportba tartozóké 1904.

Városi nyúgdijalap bérpalotája Temesvár-Józsefvárosban.

Háziipar.

A háziipar egyes ágai a délvidéken igen magas fokon állanak s annyira el vannak terjedve, hogy a téli munkahiány idejében a földmives lakosság jelentékeny részét tisztességes mellékkeresethez juttatják. Különösen a szerb és oláh nép foglalkozik előszeretettel a háziiparral. A Krassó-Szörény megyei oláhság s kisebb mérvben a németség a fafaragást, szerszámkészitést s ujabban a kosárfonást üzi, a női lakosság pedig mindhárom megyében a szövés, fonás, himzés és szőnyeg készités terén tünik ki. A szerb, oláh és bolgár nő nemcsak maga készíti az egész család ruházatát, de népiparának sajátos motivumu, gazdag szinpompáju productumaiból az ország távolibb vidékeire s külföldre is egyre nagyobb mennyiség kerül. A délvidék háziiparának felvirágzása részben annak köszönhető, hogy az intelligentia köréből egyes vidékeken vezetőik akadtak, kik a népies motivumok felhasználásával a vásárló nagyközönség izlésének megfelelő mintákat terveztek s a készitmények tömeges értékesitéséről gondoskodtak.

A szőnyegszövés főként Torontál megyében áll magas fokon s a törökbecsei, németeleméri s a nagybecskereki nagyobb telepek készitményei az u. n. „torontáli szőnyegek“ nemcsak hazánkban, de Ausztriában, Német-, Franczia- és Angolországban is keresettek. Mintegy 4—500 szerb nő foglalkozik e telepeken s a szomszédos falvakban szőnyeg készitéssel. Himzőmunkákkal a Zsebely,

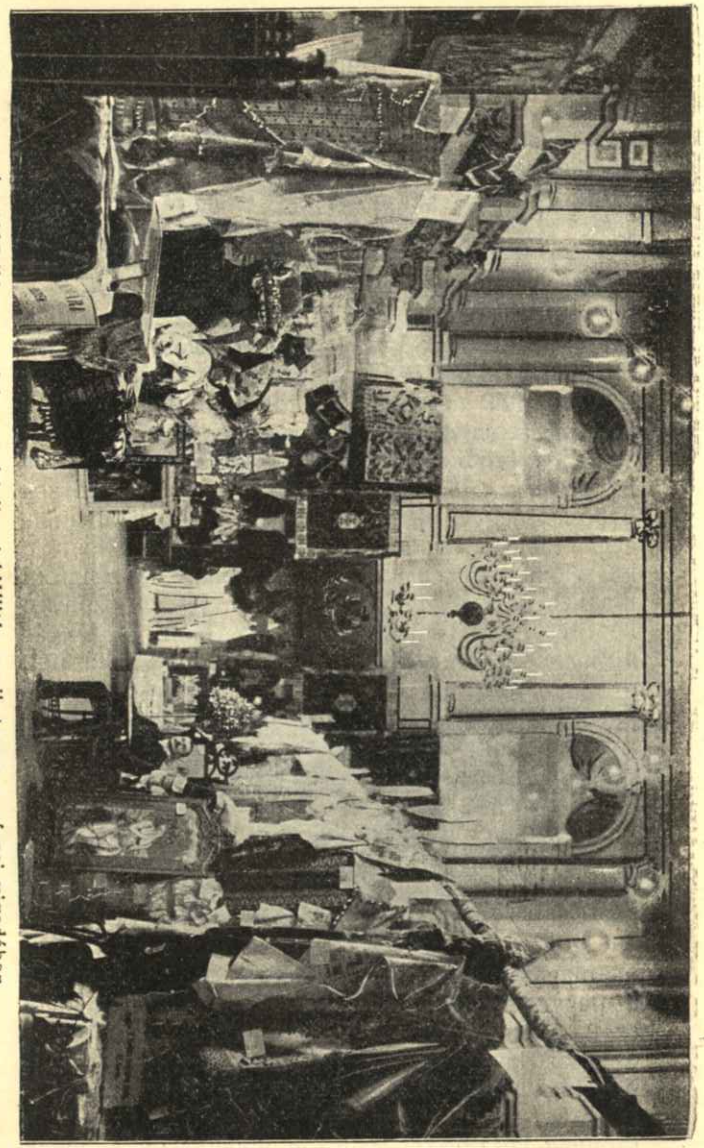

Az 1907-iki temesvári orsz. háziipari kiállítás egyik terme a városi vigadóban.

Temesvár és Nagytopolovecz vidéki telepek oláh munkásnői, mintegy 4—500-an foglalkoznak nagyobb mérvben. Itt is egyes vállalkozók részére s azok vezetése mellett dolgoznak s az innen kikerülő himzett ruhák, zubbonyok, ágynemüek, függönyök, zsebkendők az ország határain kivül is kelendők. Az u. n. „szerb csipke“ főtelepe Nagykikinda, a legszebb bolgár kivarrott kötények a Temes megyei Brestye s Vinga községből kerülnek ki, a hertelendyfalvi csángók pedig erős, csinos szőtteseikről hiresek. A kosárfonás különösen Szépfalu községben virágzik, hol évenkint sok ezer korona hasznot hajt. A faipar fő helye pedig a Krassó-Szörény megyei Weidenthal nevü községben van.

Az állam újabb időben egyik-másik háziipari telepet jelentékeny támogatásban részesiti, de még mindig csak a kezdetnél van az a mozgalom, mely arra van hivatva, hogy délmagyarország sokoldalu s mély gyökerekkel biró háziiparát a lakosság jelentékeny részének biztos keresetforrásává tegye. Az 1907. évi temesvári országos háziipari kiállitás csak rövid időre tárta fel azt a mérhetetlen kincset, mely a délvidéki népek szin- és formaérzékében s a háziiparra való hajlamában rejlik, de a nép izlésének fejlesztése, munkásságának irányitása, s háziiparosainknak értékesitő szövetkezetekben való tömöritése még mindig a jövő nagy feladatai közé tartozik.

Bányászat, kohászat.

A gazdag ércztartalmu krassó-szörényi hegyek között már a rómaiak idejében is voltak müvelés alatt álló bányák, sziklák között nyitott tárnák, melyeknek maradványai Ujmoldovánál, Oraviczán, Eibenthalon, Tinkován és Szászkabányánál napjainkban is láthatók. Később, a magyar királyok alatt, e tárnákat külföldről betelepitett német bányász családok müvelték, de a török pusztitások idejében, a XVI—XVII. században, az egykor virágzó vas-, réz- és ólombányászat szintén aláhanyatlott.

A délvidék visszafoglalása után gróf Merczy kormányzó a bánsági hegyvidék bányászatának fellenditése érdekében is nagy buzgóságot fejtett ki s több vas-, réz- és ólomkohót állittatva, az elhanyagolt tárnákat müvelés alá vette. De a kormány a kezelése alatt álló bányákra állandóan reáfizetett, miért is azokat 1734-ben magán vállalkozóknak adta el. A moldovai, szászkai, csiklovai, oraviczai, dognácskai, bogsáni és resiczai bányák eként magánosok kezébe kerültek, kik azokat külön-külön müvelték, de közös érdekeik megvédése czéljából községenkint „bánya-társulatok"-ban egyesültek s az egész bányakerület egy „általános bánsági bányatársulatot" alkotott. Közigazgatásilag az egész bányavidék az oraviczai, dognácskai, szászkai és moldovai bányahivatalok alá volt rendelve, ezek felett állott az oraviczai bányanagy s a temesvári bányabizottság. Az állam teljesen dijtalanul adta át a tárnákat a magánosoknak,

csupán a termelt réz 7½%-át, mint bányavámot és azt kötötte ki, hogy az összes rezet tartoztak a forgalmi értéknél valamivel olcsóbb áron, az állam részére eladni. Ez intézkedés következtében a magánosok által termelt rézmennyiség rövid idő alatt évi 5000 mázsára emelkedett s e réven a vidék lakossága jóléthez, az állam pedig a réz árkülönbségén évenkint 60.000 ezüst forint haszonhoz jutott. Eleinte csak a vas- és rézbányászat karoltatott fel, 1790-ben azonban egy stájerlaki szénégető „fekete kőre" bukkanva, nemsokára hozzá kezdtek a stájerlak-aninai medencze kőszéntelepeinek kiaknázásához is.

Amint a könnyen hozzáférhető gazdagabb ércz-erek kimerültek, a bányászat jövedelmezősége is csökkenni kezdett. Emiatt az 1800-as évek elején egyre sűrübben érkeztek a krassó-szörényi magán bányatársulatoktól a császári kormányhoz panaszok, melyek arról szóltak, hogy a réznek kedvezményes áron való átengedése mellett a bányaüzemekre reá kell fizetniök. I. Ferencz király a panaszok és az állapotok megvizsgálására 1802-ben bizottságot küldött ki, mely aztán mérlegelve a helyzetet, az itteni társulatokkal szerződést kötött. A Reichenstein-féle szerződés feltételeinek megállapitásánál a kincstár arra az álláspontra helyezkedett, hogy a bányaüzemek fenntartása állami érdek, s ha a költségek a bányák összes jövedelmét fel is emésztik, a kitermelt ércznek értéke ez esetben is jelentősen gyarapitja a nemzetvagyont s a nép e réven munkához jut. Ennélfogva a bányatársulatok részére szerződésileg bizonyos kedvezményeket s a kitermelés alatt álló érczre adandó kamatnélküli előlegeket biztositott, s mert ezen előlegezések a bányaüzemek állami ellenőrzését tették szükségessé, ennélfogva e bányák a királyi bányahivatalok vezetése alá rendeltettek.

E rendszer azonban nem vált be s az ellenőrzést gyakorló állami bányahivatalnokok vissza-

élései s a kezelés nehézségei miatt a magántársulatok s a hatóságok között mindegyre surlódások támadtak. Amikor a kincstár 1846-ban Resiczán, Steierdorfon és Oraviczán maga is hatalmas bányamüveket létesitett, az ezeket kezelő s a magántársulatok bányáit ellenőrző királyi hivatalok s a magánbányák tulajdonosai között az érdekellentétek, surlódások még jobban kiélesedtek. A bányaigazgatóság végül is azt a javaslatot tette a kormánynak, hogy az állam az érczbányákat váltsa meg a magántársulatoktól és saját költségén maga müveltesse. Ez 1851-ben meg is történt, de a korábban haszonnal dolgozó bányák az állami kezelés alatt jelentékeny veszteséget okoztak a kincstárnak. Az állam végül is ugy oldotta meg a kérdést, hogy a tulajdonába került összes érczés szénbányákat s azok nagyszerü berendezéseit, épitményeit, kohóit, továbbá a Krassó és Szörénymegyében fekvő 156.604 hold erdőt és 56.861 hold földesuri földet 1855-ben 22 millió koronáért eladta a szab. osztrák-magyar államvasuttársaságnak (egykori neve Franczia-osztrák v. társ.) mely azokat mai napig is birja és müveli.

Az oraviczai bányakapitányság alá tartozó délvidéken 1906-ban a magán zárkutatmányok száma 5021-et tett ki s ez 115 magánkutató között oszlott meg. A magánkutatók részére arany-, ezüst- és réz kiaknázására admányozott vájnatelkek nagysága 495 hectárt, vasérczre 1.550 hectárt, kőszénre 7.356 hectárt, egyébb ásványok kiaknázására 947 hectárt tett ki, mig a kincstár a kőszén bányászatra 77 hectárnyi vájnatelket kapott. Az összes magánbányákban 1906-ban 6.138 férfi, 230 nő és 1.021 gyermek, összesen tehát 7.389 munkás nyert alkalmazást és pedig a férfiak átlagos 160—330 fillér, a nők 80—140, a gyermekek 80—160 fillér napi bér mellett.

Az üzemben levő délmagyarországi bányák tulnyomó részben a szab. osztrák magyar állam-

vasúttársaság tulajdonában vannak. A társaság jelenleg Vakő Dognácska vidékén a Vatopege és az Erzsébet csúcs közötti ca. 9 kilométer hosszuságu területen űzi a vasérczbányászatot. A vasércz itt tömzsökben és telepekben, trachit- és csillámpala rétegek közé ágyazva fordúl elő s fekvésének mélysége szerint részben kül- részben bányafejtés útján kerül elő. A feltárásnál nagy szerepe van a villamos erőnek, melyet a Berzava folyóra épitett vizmű állit elő s melynek 300 lóerejű elektromos árama 25 fúrógépet hajt. A villamos erő által hajtott osztályozó telep és zúzómű nemrégiben készült el Vaskőn. A bányafejtésnél nyert érczet fékaknák emelik ki a tárnákból s iparvasút viszi Resiczára, vagy Német-Bogsánon keresztül az államvasútak szállitják a másik feldolgozó helyre: Aninára. Az évi vasérctermelés ca. 200.000 tonna. A nyersvas előállitásánál használt magánérczet Delinyesten termeli a vállalat s jórészben külfejtéssel. Évi termelés ca. 10.000 tonna. A Dognácskai hegyvidék déli részén kénkovand telepek, Csiklova vidékén pedig rézérczbányák müveltetnek. A krassó-szörényi hegyvidék gazdag kőszénrétegeit a társaság ezidő szerint Resicza és Anina vidékén tárja fel. A resiczavidéki medenczében kristályos pala kőzeten s dyas vöröshomokkővel boritva feküsznek a széntelepek 0·9—3 méter vastagságu rétegekben. Kölnik, Klokodics, Nermet, Szekul és Domán községek határán müveltetnek a tárnák, melyek közül a két utóbbi helyen 500 méteres szállitó akna emeli fel a kifejtett kőszenet. E vidék évi széntermelése 100—120 ezer tonna. Az aninai szénbányák még régebb idő óta állanak müvelés alatt. Itt 4—500 méter mélységben feküsznek a tárnák, melyek közül jelenleg Kübek, Gusztáv, Thinfeld II, Ronna, Frigyes és Kolowrat vannak üzemben. A rétegek vastagsága 1·5—6 méter között váltakozik. A kitermelt szén a fejtőhelyen, részben pedig a Thinfeld és Ronna aknák nagyobb-

szabású separáló telepein kerül osztályozás alá. Az Anina vidéki Lyas szén fő előnye, hogy kokszolható. A 300 ezer tonna évi széntermés nagy részét a vállalat kohói használják el, a fennmaradó mennyiség eladásra kerül. A szekuli carbon- és az aninai lyas-szén kokszolására Resiczán 60, Aninán 84 kokszkemencze szolgál, továbbá mindkét helyen szénmosó s a mellékterményeket feldolgozó telep működik. Resiczán évenkint 30 ezer, Aninán 80 ezer tonna kokszot termelnek. A dognácskai bányákból Resiczára szállitott vasérczet egy faszén- és két kokszolvasztó dolgozza fel, melyek évenként 100 ezer tonna vasérczet állitanak elő. Aninán két olvasztó évi 30—35 ezer tonna nyersvasat termel. A resiczai olvasztók hevitésére 4 Withwell és 4 Cowper, Aninán pedig 6 Withwell készülék szolgál. A hajtó erő nagy részét villamos erő szolgáltatja. Igy Resiczán a Berzava folyó turbinái ca. 10—12 ezer lóerejű áramot fejlesztenek. A resiczai kohók szürke bessemer, feles és fehér martin nyersvasat, az aninaiak szürke öntődei és fehér kavaró nyersvasat állitanak elő, melynek egy részét a resiczai bessemer-, martin- és tégelykohó s az aninai kavarómű finomitják meg. A bessemer mű évenkint 20—25 ezer tonna sinnek való aczélt termel, a martinmű nyersvas tuskókat állit elő, melyek az öntés utáni meleg állapotban kerülnek a hengerlőműbe. A tégelykohó évi 800—1000 tonna, kerékabroncs, pánczéllemez stb. készitésére való tégelyaczélt termel. Az aninai kavaróműnél 8 kavarókemencze dolgozik két bocskalapácscsal és egy nyers sinsorral. A resiczai aczélöntődében az éjjel-nappal működésben levő három martinkemencze évenkint ca. 6000 tonna aczélöntvényt állit elő. Ezzel kapcsolatosan vasöntőde is működik egy kúpolókemenczével s évi 3000 tonna termeléssel. Az eladásra kerülő vasöntvények fő gyártóhelye azonban Anina, hol három kúpolókemencze, egy

lángpest s egy elektromos darukkal ellátott öntőmühely dolgozik évi 12—15 ezer tonna eredménynyel. Ezen öntőde működése a legfinomabb diszöntvénytől kezdve a legnehezebb gépöntésig, a vasöntészet majdnem minden ágára kiterjed s egy emaillirozó műhelylyel van kapcsolatban. Az aninai hengerlőművek nagyobbrészt nyerssint, a resiczaiak folytvasat és aczélt állitanak elő és pedig évenkint ca. 80—100 ezer tonnányit, melynek 25%-a vasúti sin. Az aninai kavaró és hengerlő művek egyébként közelebbről Resiczára telepittetnek át.

A mechanikai üzemek évi termése kovácsolt árukban, vasúti kerekekben, hid- és vasszerkezetekben, aczélöntvényekben, lövedékekben és gépekben ca. 15—20 ezer tonna. Az egyes osztályok közül Resiczán működik a kovácsműhely, a gépgyár, a lövedékgyár és a hidgyár, Aninán a szeg- és csavargyár, végül Román-Bogsánban a mezőgazdasági gépgyár, melyek a szakba vágó legtökéletesebb gyártmányokat állitják elő. Az osztrák magyar államvasúttársaság bánya-, kohó és mechanikai üzemeinek termékei általában minden téren annyira kiválnak s oly jó hirnévnek örvendenek, hogy gyármányaik a Monarchia határain túl, Angol-, Olasz- és Oroszországban is igen keresettek.

A Krassó-Szörény megyei bánya és kohó művek közül emlitésre méltók még a Nadrági vasipar társaság nadrági bányái és a Kaláni bánya- és kohó részvénytársaság ruszkabányai, ruszkiczai és nándorhegyi üzemei.

Ruszkiczán fehérmárványbánya és csiszoló gyár is van (Bibel János czég tulajdona), melynek termékei külföldön is keresettek s a carrarai márványnyal versenyeznek. Ugyanezen czégnek Oraviczán nagyobb arányu kőbányái is vannak.

Közlekedés.

A Duna-Tisza-Maros közötti vidéknek, kedvező fekvésénél fogva, már az ókor történelmében jelentékeny szerep jutott. Különös jelentőségre a római uralom idejében emelkedett, mikor a birodalom és annak északi tartományai között összekötő kapcsul szolgált. A rómaiak igen nagy gondot forditottak e meghóditott vidékre, melyen coloniákat alapitottak s azokat kitünően épitett, jó karban tartott műutakkal kapcsolták egymáshoz és a birodalomhoz. E téglából és kőből épitett utak a római uralom megszünése után még hosszu ideig fennállottak, sőt maradványaikban itt-ott ma is láthatók, igy többek között a Duna mellett, a Kazán szorosba vágott sziklaút is. A római világ emlékei közé tartozik továbbá az a romjaiban is nagyszerű kőhid, melyet Traján császár a mai Turn-Severin táján a Dunán keresztül emeltetett.

Az Árpádház kihalása után, a vegyes házbeli királyok alatt a Délvidék ujra nagy jelentőségre emelkedett. Az egyre fenyegetőbben előrenyomuló törökség ellen vezetett királyi seregek többnyire erre felé vették utjokat, a temesi grófok már ezért is különös gondot forditottak a főbb utak fenntartására. A török uralom alatt azonban ezen utak is elpusztultak s a kiöntött folyók mocsarai helyüket is felismerhetlenné tették, ugyhogy a szomszédos községekbe is csak életveszélyek között, ingoványokon keresztül lehetett átjutni.

Az országrész visszafoglalása után a tartományi kormányzóság a közlekedési viszonyok javitása érdekében is sokat tett s a mocsarak kiszáritása, a vadvizek lecsapolása által a bajokon részben segitett is. De az utak épitése kő hiányában nagy nehézségekbe ütközött s az országutak legtöbb esetben a két oldalon kiásott árok földjével töltettek fel, ami miatt nyáron porfelhőben, esős időben sártengerben jártak a kocsik. II. József császár még 1768-iki bánsági utazása után is azt irja az itteni utakról, hogy azokat maga a természet alkotta. A határőrvidéki utak némileg kivételt képeztek, amennyiben a katonai parancsnokok a határőrök ingyen munkaerejét s a közelben található kőanyagot az utak jó karban tartására fordithatták.

A XVIII. században s a mult század első felében, mig a vasutak kiépültek, a közlekedés a Dunán és Tiszán hajókon, a szárazföldön pedig különféle társaskocsikon történt. A nagyurak saját fogatukon jártak, s ki ilyennel nem birt, de kényelmesen akart utazni, postakocsira ült. Ennek segélyével 4—5 nap alatt Budapestről Temesvárra lehetett jutni, de utközben mindegyre lovakat kellett váltani, miért az utazás 30—40 forintba is belekerült. A fontosabb utvonalakon havonkint 1—2-szer gyorskocsik is közlekedtek, melyek váltott lovakkal éjjel-nappal uton voltak. A társaskocsikon 7—8 ember foglalt helyet s ezen már több ideig tartott az utazás. Legolcsóbb járműt volt a cambiatur, vagyis a hivatalos előfogat, a melyen való utazásra a hatóságtól kellett utalványt kérni.

A mult század harminczas negyvenes éveiben culturális és gazdasági téren mutatkozó hatalmas fellendülés a Délvidék közlekedési viszonyaira is előnyös hatást gyakorolt. A gróf Széchényi István kezdeményezésére szabályozás alá vett Duna, Tisza s a megelőző évszázadban kiépitett Bega csatorna,

valamint az ujabban épitett, avagy megfelelő gondozásba vett országutak és megyei közútak a vizen és a szárazon való közlekedést, személy és teherszállitást egyaránt jelentékenyen megkönnyitették.

De forgalmi viszonyaink gyors fellendülése és gyökeres átalakulása csak a vasúti hálózat kiépülése után következett be. Délmagyarország első vasúti vonalát 1846—47-ben kezdte az állam Oraviczától Rakasdián, Jaszenován és Fehértemplomon keresztül Báziásig kiépittetni oly czélból, hogy azon az aninai és steierdorfi bányák kőszenét Báziásra, a dunai hajók rakodó helyére lehessen szállitani. Az épitkezés, melyet az 1848—49-iki szabadságharcz félbeszakitott, 1850-ben ujra megkezdetett s 1854-ben nyert befejezést. Az osztrák-magyar államvasút társaság a Krassószörényi bányákat, uradalmakat s az Oraviczától Báziásig terjedő vasútvonalat az államtól 1855-ben megvásárolva, hozzá kezdett a többi vasútvonalak kiépitéséhez. 1857-ben nyitotta meg a Szeged-Temesvári vonalat, mely a Délvidéket Budapesttel és Bécscsel kapcsolta össze. Temesvár ekként rövid ideig végállomásul szolgált, de már 1858-ban kiépült a Temesvár-Jaszenovai vonal s ez a már fennálló Jaszenova-Báziási vonalszakaszba kapcsolódva Temesvárt a Dunaparttal kötötte össze. Ugyancsak az osztrák-magyar államvasúttársaság készittette 1863-ban az Oraviczától Aináig terjedő hegyi pályát, mely a 4½ mértföldnyi útat sziklák közé vágott alagútakon keresztül, számos kanyarulaton át, 1080 lábnyi emelkedéssel teszi meg.

1871-ben a Temesvár-Aradi vonal épült ki, 1876-ban a Temesvár-Karánsebesi s 1878-ban a Karánsebes-Orsovai. A romániai vasútakhoz csatlakozó Orsovai vonal jelentőségét növelte az a körülmény, hogy a báziási vonalnak a szerb oldalon folytatása nem épittetett s igy az orsovai vonal szolgált a kelet és nyugat összekötő kapcsául. E vonalakat, az Arad-Temesvár kivételével, (mely egy

más magántársu laté volt) az osztrák-magyar államvasúttársaság épittette.

Baross Gábor, a vaskezü kereskedelmi miniszter czéltudatos, erélyes vasúti politikájának köszönhető a Budapest-Szeged, Temesvár-Orsovai, Temesvár-Aradi s a Temesvár-Báziási vonal államositása (1891-ben,) valamint a zónatarifa életbeléptetése folytán a személyforgalom rohamos emelkedése. Politikájának további következménye volt az is, hogy a helyiérdekü vasútak hálózata rövid idő alatt kiépült. Ezek közül 1883-ban nyilt meg a nagykikinda-nagybecskereki, 1889-ben a nagybecskerek-verseczi, 1895-ben a Temesvár-Nagyszentmiklós, 1896-ban a Temesvár-Buziási, 1897-ben a Temesvár-Lippai s a Temesvár-Módosi vasútvonal s gyors egymásutánban követték őket a többi helyiérdekű vasútak, melyek ma már Temes- és Torontál megyéket sűrűen hálózzák be.

A délmagyarországi vasútvonalak közül a M. Á. V. tulajdonában vannak a szeged-orsovai (307 km.), a temesvár-aradi (58 km.), a temesvár-báziási (120 km.), jaszenova-aninai (70 km.), vojtek-németbogsáni (47 km.) és valkány-varjasi (50 km.) vonalak. Az államvasútak kezelése alatt állanak az alábbi helyiérdekü vasútak:

(Hódmezővásárhely) Apátfalva-nagyszentmiklósi vonalrész	18	km.
Magyar délkeleti vasút	188	„
Pancsova-petrovoszellói	34	„
Szeged-nagykikinda-nagybecskereki	140	„
Temesvár-buziási	31	„
„ -lippa-radnai	64	„
„ -módosi	52	„
„ -nagyszentmiklósi	63	„
Torontáli	347	„
Versecz-kubini	78	„
Zsebely-csákova-bókai	48	„
Zsebely-lieblingi	9	„
Osszesen	1072	km

vagyis a Máv. kezelése alatt levő összes helyérdekü vasútak 1/7 része. A magánvasutak közül csak az osztrák-magyar államvasúttársaság tulajdonában levő németbogsán-resiczabányai 21 km. hosszu keskenyvágányu vasút áll saját kezelés alatt. Gőzüzemű, keskenyvágányu iparvasútak a gavosdia-nadrági, nándorhegy-ohabai, Zséna-Zgribesti, valisorai és marzsinai stb.

Épités alatt állanak s közelebbről megnyilnak a temesvár-varjasi, karánsebes-hátszegi, nagykikinda-aradi, oravicza-zsidovini h. é. vasutvonalak, továbbá a resicza-németbogsáni vonalnak rendes nyomtávu állami vasutvonallá való átalakitása munkában van. Délmagyarország vasuti hálózata a közel jövőben még jelentékenyebb mérvben ki fog bővülni, ha ama helyiérdekü vasutak is megépülnek, melyek részére az előmunkálati engedélyek már kiadattak, vagy a melyek tárgyában a közigazgatási bejárást már megtartották. Ilyenek a a nagybecskerek-titeli, fehértemplom-szászkabányai, fehértemplom-bozovics-jablaniczai, bogáros-zsombolyai, fehértemplom-kákovai, varjas-vinga-németszentpéteri, niczkyfalva-nagyzorlenczi, nagykikinda-pészkai, nagykikinda-nagyteremia-nyerői, zsombolya-lovrini, gyertyámos-nagyjécsai, pancsova-titeli, antalfalva-perlaszi, perlasz-torontálvásárhelyi, pancsova-temeskubini vonalak.

A vizi utak közül legkorábbi a Bega csatorna, melynek Facsettől Temesváron át Nagybecskerekig terjedő vonalát gróf Merczy tábornok, tartományi kormányzó 1728-ban kezdte épittetni. A csatorna részére a Bega folyótól délre uj medret ástak, Klektől kezdve azonban a régi medret használták fel. 1768-ban Kostély községnél egy zsilip és tápcsatorna épittetett oly czélból, hogy alacsony vizállás idejében a Temes folyó vizét a Bega csatornába lehessen szoritani, Topolovecznél pedig árapasztó csatorna létesült avégből, hogy azon a csatorna felesleges vize a Temes folyóba vezethető

legyen. Az ekként kiépitett csatorna Temesvár alatti vonala, a nyári vizhiány idejét leszámitva, állandóan hajózhatóvá vált, a Temesvár feletti szakaszát azonban csak fausztatásra lehetett használni. Ez az állapot 1907-ig tartott, amikor a magyar kormány által Titelnél és Écskánál nagy költséggel emelt két kamara zsilip elkészült s e duzzasztó müvek segélyével a csatorna Nagybecskerek alatti szakasza alacsony vizállás idején is hajózhatóvá tétetett. A közel jövő feladata, hogy a kormány által már elkészitett tervek alapján Klek, Szerbitebe, Ujvár és Románszentmihály községek mellett

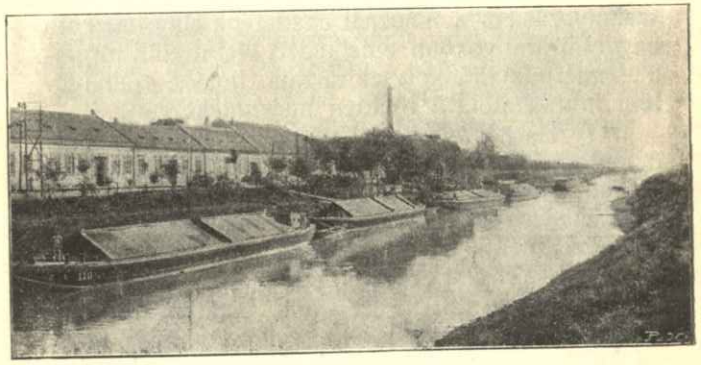

Begapart Temesváron.

is felépittessenek a kamara zsilipek, melyek a csatornát egészen Temesvárig s e város által tervezett vizmüvek segélyével ezen fölül is állandóan hajózhatóvá fogják tenni. A Bega csatornán jelenleg a gőzhajók Nagybecskerekig alacsony vizállás mellett is, Nagybecskereken fölül Temesvárig csak magas vizálláskor járhatnak, Temesváron fölül a csatorna még nem hajózható s csak fausztatásra szolgál. A csatornának Temesvártól a Tiszáig terjedő hajózható része 115 kméter. Fenntartása az államnak

évenkint 100 ezer koronába kerül. A Bega csatornán 1906-ban feladatott 2·2 millió mm., leadatott 642 ezer mm. gabona és liszt, s feladatott 592 ezer, leadatott 404 ezer mm. egyéb szállitmány. A forgalomnak több, mint fele a nagybecskereki kikötőre esett, de jelentékeny volt a temesvári kikötő forgalma is.

Délmagyarország további nagyfontosságu viziutjai a Maros, Tisza és Duna, melyek közül az első tutajozásra, a két utóbbi hajózásra szolgál s az országrész személy- és főként teherforgalmának jelentékeny része e viziutakon bonyolittatik le. Különösen az utóbbi időben, a Tisza és Duna szabályozása s a hajózási akadályok elháritása óta nagyobb arányokban emelkedett vizi utaink forgalma, miért is indokoltnak tartjuk, hogy e szabályozási munkálatokról röviden megemlékezzünk.

A Tisza folyónak hatalmas kanyarulatai és mocsaras kiöntései miatt elszélesült medre a mult század közepén alacsonyabb, avagy rendes vizállás mellett csak tutajokkal és dereglyékkel volt megközelithető, de a nagyszámu kanyarulatok és örvények az útat ezek részére is hosszuvá és veszedelmessé tették. A Duna délmagyarországi vonalának egyes szakaszai ugyan a legrégibb időktől kezdve hajózhatók voltak, de e nagyfontosságu viziutunkat nagyobb távolságokban, főként a balkáni államokkal való forgalmunk lebonyolitásánál csak a magas vizállásu időszakokban használhatták s akkor is ezer veszély fenyegette a hajókat a Vaskapu sziklazátonyai, a Kazán szoros sellői s a Greben vizbenyuló sziklái között.

A Tisza szabályozása érdekében már a XVIII-ik században tétettek lépések, de a kérdés komolyabb jelleget csak akkor öltött, mikor a helytartótanács intézkedésére az 1833-tól 1844-ig terjedő idő alatt elkészitették a folyó szabályozására vonatkozó terveket. Mikor Széchényi 1845-ben a helytartótanács közlekedési osztályának főnöke lett,

teljes buzgósággal fogott hozzá a terv keresztülviteléhez, s intézkedésére Vásárhelyi Pál mérnök még ugyanazon évben hozzákezdett a munkálatokhoz. Következő évben megalapitotta Széchényi a Tiszavölgyi társulatot, mely aztán a tiszavidéki ármentesitő társulatok központi vezetőjévé vált. Vásárhelyinek nemsokára bekövetkezett halála csak hátráltatta, de meg nem akadályozta a szabályozási munkálatokat, melyek 1849-ig szakadatlanul folytak s ezen időig 1,370.000 koronát emésztettek fel. Az elnyomatás korszaka alatt szünetelő munkát 1867-ben az e czélra kirendelt Tiszaszabályozási kormánybiztosság folytatta egészen 1875-ig, mikor a közlekedésügyi miniszterium vette kezébe a szabályozás ügyét. Az 1879-iki szegedi árviz után az állam most már teljes erővel látott hozzá a munkához s a Tisza és mellékfolyóinak szabályozásáról 1884-ben alkotott törvény alapján végre keresztülvitettek azok a szabályozási munkálatok, melyek folyamán a Tiszának Szegedtől Titelig terjedő vonala 11 átvágással rövidittetett meg s a töltések és gátak által szükebb mederbe szoritott folyó nagyobb gőzhajók részére is hajózhatóvá vált.

A Duna folyó első szabályozási tervei gróf Széchényi István kezdeményezésére készültek el. Mikor ugyanis a négy férfiu 1830-ban először utazta be az Alduna vidékét, utjáról visszatérve Vásárhelyi Pál mérnököt megbizta az Alduna szabályozási tervének elkészitésével. Maga pedig másfél évtizeden keresztül agitált s igyekezett a közfigyelmet a kérdés felé terelni, de hasztalanúl. Fáradozásának eredménye csak az a nagyszerü út volt, melyet a Duna partján, helyenkint sziklák repesztése által épittetett. Az ötvenes években két mérnök újból terveket készitett a Duna szabályozásáról, 1871-ben pedig a Dunagőzhajozási társaság megbizásából Mac Alpin amerikai mérnök dolgozott azon, de Széchényi és Vásárhelyi nagyszabásu

tervét félszáz év mulva Baross Gábor, a vaskezű kereskedelemügyi miniszter hajtotta végre. A miniszter 1883-ban Wallandt Ernő középitkezési felügyelőt bizta meg a vaskapuszabályozási tervek részletes kidolgozásával s később a munkálatok felügyeletével. Az állam a Magyarország, Szerbia és Románia határait érintő Alduna szabályozásának végrehajtásánál az 1878-iki berlini kongresszus határozatainak értelmében járt el. Ugyane kongressus mondta ki, hogy bár a Duna nemzetközi folyó s igy azon a szabad hajózás meg nem akadályozható, mégis Magyarországnak joga van arra, hogy a Vaskapun át haladó hajók után, a szabályozási költségek részbeni fedezése végett vámot szedhessen.

A szabályozási munkálatok tizenhárom évnél hosszabb ideig tartottak s a magyar államnak 20 milliónál többe kerültek. A hajózást akadályozó, vagy lehetetlenné tevő zuhatagok, sziklazátonyok, a mederbe nyúló sziklaormok eltávolitása czéljából a feneken s a parton robbantások, repesztések eszköltettek s a kotrógépek segélyével is mélyitett folyómeder szoritógátak által keskenyebbé és mélyebbé tétetett. Különösen nagyszabásu munkálatokat hajtottak végre a Sztenka zuhatagnál, a Kozla és Dojke sziklapadnál, az Izlas-Tachtalia és Greben csúcsnál s a vaskapu sziklazátonyainál. A szabályozási munkák egy része 1896-ra készült el s a vaskapu csatorna ugyanazon év márczius havában, a magyar, román és a szerb király jelenlétében nagy ünnepélyek között nyittatott meg, az aldunai vaskapu munkálatai azonban csak 1898-ban fejeződtek be. A vaskapu csatorna hajó forgalmát a következő számok tüntetik fel: 1906-ban a csatornán 1540 gőzhajó haladt keresztül s ezek közül 701 hajó uszálylyal. Az ezek által fizetett csatornailleték 584 ezer koronára rugott. A hajók 37%-a a Dunagőzhajózási, 30% a Magyar Folyam- és Tengerhajózási társaság tulajdona volt, 16% esett az oláh, 15% a szerb és 2% egyéb hajókra. A csatornán felfelé szállitott áruk súlya 1.656.000 mm. a lefelé szállitottaké 1.410.000 métermázsa.

A múlt századokban a Duna és Tisza folyó hajózható részein evezős, vagy lovak által vontatott hajók és bárkák jártak, melyeket lefelé rendszerint a viz sodra hajtott. Az első gőzhajó 1830-ban jelent meg a Dunán, amikor két angol hajóépitő a kormánytól az osztrák és magyar birodalom területére kizárólagossági joggal szabadalmat kapott arra, hogy új, angol rendszerü gőzhajókkal hajójáratokat létesitsen. Az általuk alapitott első cs. kir. sz. Dunagőzhajózási társaság a Dunán 1830-ban inditotta útnak első hajóját, mely a következő évben Moldováig az Aldunára is lement. 1833-ban a hajók a Tiszán Szegedig mentek fel, másik évben pedig a vaskapun keresztül is kisérletet tettek s egészen Galaczig haladtak. Nemsokára tengeren járó gőzöst is szereztek be s 1835-ben ezen kivül 5 folyamgőzösük volt. Tiz évvel később a társulat megkezdte a teherszállitó hajók épitését is s csakhamar 32 gőzöse és 47 uszályhajója bonyolitotta le a forgalmat. Kizárólagossági jogát 1857-ben elvesztette ugyan, de hosszu ideig ugyszólván versenytárs nélkül működött a Duna és Tisza délmagyarországi szakaszán. A társaságnak 1906-ban 140 gőzhajója volt 59 ezer indicált lóerővel és 796 vasuszályhajója 400 ezer tonna befogadó képességgel. A Zimony-Belgrád-Pancsovai vonalán 230 ezer személyt szállitott.

A mult század nyolczvanas éveinek végén a magyar kir. államvasutak vezetősége a vasuti hálózatnak hajójáratokkal való kiegészitése czéljából két gőzöst és három uszályt kezdett járatni a Dunán s a kisérlet oly jól bevált, hogy öt év mulva már 12 gőzöst és 40 uszályt tartott üzemben. Az állam azonban e hajózási vállalatát csak ideiglenes jellegünek tekintette s oda törekedett, hogy a folyamhajózást s annak fejlesztését egy ujonnan

alapitandó önálló, magyar hajózási vállalatra bizzally körülmények között létesült az 1894. évi XXXVI. t.-cz. alapján a Magyar Folyam- és Tengerhajózási Részvénytársaság, melyet az állam évi 800 ezer koronával segélyez s amely az Aldunán ez idő szerint Zimony-Belgrád-Orsova-Galacz között tart fenn személy- és teherszállitásra szolgáló rendes hajójáratokat, ezenkivül menetrendszerü rendes teherjáratai vannak Budapest-Zimony-Belgrád-Orsova-Galacz között. E hajójáratok részben a vidék gazdasági és forgalmi érdekeit szolgálják, részben pedig az államvasútakkal közös átrakodási szolgálattal a kiviteli forgalomban jelentékeny szerepet játszanak. Ugyanis a keletre, nevezetesen a balkáni államokba s a feketetengeri, valamint a levantei kikötőkbe rendkivül mérsékelt dijtétel mellett szállitják a magyar iparczikkeket s ezáltal a hazai ipar részére ujabb piaczokat szereztek. A társaság, mely megalakulásakor átvette az államvasútak gőzöseit is, jelenleg 18 ezer indicált lóerővel biró s 20 millió korona értékű hajóraj felett rendelkezik, melyből 48 hajó gőzös, 291 uszályhajó, 70 ponton és egy mentődereglye. A társaság Komáromban és Orsován egy-egy hajómühelyet tart fenn, melyek uszályhajók épitésére és hajók javitására vannak berendezve.

Említésre méltó kisebb hajózási vállalatok még a Pancsovai II. csavargőzös szövetkezet egy csavargőzössel, a Palánka-illoki gőzkomp r.-t. egy kerekes és egy csavargőzössel, Guttmann Testvérek (Pancsova) egy kerekesgőzössel, Aldunai m. kir. hajózási hatóság (Orsován) két csavargőzössel, Krcselics Márkó (Nagybecskerek) egy és Freund N. (u. ott) négy vasuszályhajóval.

A vasúti hálózat s a viziútak kiépülése óta a forgalom legnagyobb része azokon bonyolittatik le, de a közútak, különösen a szomszédos forgalomban ma is jelentékeny szerepet töltenek be,

miért is fenntartásukra s hálózatuk kiegészitésére a hatóságok különös gondot forditanak.

Délmagyarország legfontosabb állami közútai a Szeged-Nagyszentmiklós-Temesvár-Lugos-Karánsebes-Orsovai, mely az egész délvidéket keleti és déli irányban keresztülszelve, évszázadokon keresztül a kelettel való kereskedelmünk legfőbb útvonaláúl szolgált. Az ebből Lugosnál kiágazó s Facseten, Marosilyén keresztül Nagyszebenbe vonuló állami út az Erdélylyel és a Kelettel való forgalmat közvetitette. Jelentékenyek továbbá az Orsovától Báziásig a Duna partja mellett, valamint az Aradtól Temesváron, Verseczen át Fehértemplomig s Versecztől Alibunáron át Pancsováig vonuló állami közútak.

Délmagyarország úthálózata egyébként, a fenntartó hatóságok szerint, megyénkint következőleg oszlik meg.

	Krassó-Szörény m.	Temes megye	Torontál megye	Összesen
	kilométerekben			
Állami közút	333	240	128	701
Törvényhatósági közút	1.114	722	675	2.511
Községi közlekedési közút	1.033	1.038	1.328	3.399
Községi közdülő út	2 914	2.177	1.226	6.317
Összesen . .	5.394	4.177	3.357	12.928

Temesvári első takarékpénztár palotája Temesváron.

Pénz- és hitelügy.

A pénzintézetek oly helyen is elsőrangu gazdasági tényezők, hol a fejlett gazdasági viszonyok között a termelők megfelelő saját tőkével rendelkeznek s hitel igénybevételére csak kivételesen vannak reáutalva. Annál fontosabb szerep jut ez intézetekre tőkeszegény hazánkban, hol századokon keresztül mesterségesen megbénitott gazdasági életünk, az utóbbi évtizedekben elért rohamos fejlődés daczára is csak abban a kezdetleges stádiumban van, hogy egész termelési osztályok állandó jellegü tőkehiányának pótlásáról kell gondoskodnia.

A délmagyarország közgazdasági életét és fejlődését irányitólag befolyásoló pénzintézetek anyagi erejét és müködését vizsgálva, bizonyos tekintetben ezeknél is észlelhetők ama beteges állapotok, melyek a megfelelő pénzintézeti törvény hiánya miatt országszerte mutatkoznak. Az intézetek

alapitása csak jelentéktelen feltételekhez lévén kötve, azok száma évről-évre aggasztóbb mértékben szaporodik s e jelenségnek csekély előnyei mellett hátrányos oldalai szemmel láthatóan mutatkoznak. A tőkék megoszlanak a fejlődésre képtelen számos törpe intézet között, melyeknek egymással való versengése és zárkózottsága miatt a túlhitelezés s ennek nyomában az intézetek károsodása gyakori. Az osztalék politikát folytató intézetek tőkéiket nem ipari vállalatokba, hanem olykor az értéket meghaladó jelzálog kölcsönökbe s parczellázási ügyletekbe fektetik, mi által a földbirtokok árát s az azok iránti vételkedvet jelentékenyen fokozzák ugyan, de nem mindig a birtokos osztály javára.

Örvendetesen constatálható azonban, hogy e jelenségek a délvidék elsőrendü és régibb intézeteinél alig mutatkoznak s ezen országos hirű, szilárd alapokon nyugvó pénzintézetek az országrész gyorsan fejlődő iparának és kereskedelmének biztos támaszául szolgálnak. A délmagyarországi pénzintézetek közül 1906-ban volt

	Krassó-Szörény m.	Temes megye	Torontál megye
Részvénytársaság	32	79	88
Önálló szövetkezet	14	63	58
A központi kötelékébe tart. szövetkezet	42	90	118
Összesen	88	232	262

Mig a lakosságból 10.000 keresőre országos átlagban 5·3, addig Délmagyarországon 8·3 pénzintézet jutott.

Az 1906. évi vagyoni állapot volt ezer koronákban

	Krassó-Szörény m.	Temes megye	Torontál megye
Részvénytársaságoknál			
Részvénytőke	6.318.	12.501.	12.102.
Tartalékok	2.899.	9.707.	6.767.
Önálló szövetkezeteknél			
Üzletrészek	1.262.	6.782.	1.718.
Tartalékok	254.	834.	217.
Központi kötelékébe tartozó szövetkezeteknél			
Befizetett üzletrészek . . .	477.	1.298.	2.562.
Tartalékok	46.	247.	289.

Ezek közül a részvénytársaságoknál volt ezer koronákban

	Krassó-Szörény m.	Temes megye	Torontál megye	Összesen
Takarékbetét .	28.263.	79.728.	54.031.	162.022.
Záloglevél . .	32.	15.086.	4.	15.122.
Váltó . . .	32.061.	77.807.	88.982.	198.850.
Kölcsön . .	1.445.	10.461.	2.709.	14.615.
Jelzálogkölcsön	14.171.	56.441.	18.597.	89.209.
Tiszta nyereség	1.134.	2.384.	1.581.	5.099.

Az összes részvénytársaságok 5 millió koronányi évi tiszta nyeresége a 31 millió korona részvénytőke 16%-os kamatozásának felel meg. A

takarékbetétek átlaga a három megye összes pénzintézeteinél 182 millió korona, melyből az országrész egy-egy lakosára átlag 121 korona esik.

A délvidéki megyékben fekvő ingatlanokra azonban nemcsak a helybeli, hanem a budapesti és más pénzintézetek is jelentékeny összegü jelzálogos kölcsönöket engedélyeztek, ugyhogy az összes hazai hitelintézetek jelzálogos kölcsöneinek álladéka kitett 1906-ban, ezer koronákban

	földbirtokra	házra
Krassó-Szörény megyében	22.932.	6.407.
Temes megyében	64.802.	24.686.
Torontál megyében . . .	133.050.	8.305.

Összes jelzálogkölcsön 260 millió korona. Ezen kivül több külföldi pénzintézet is jelentékeny összegeket helyezett itt el.

A délmagyarországi pénzintézetek üzleti tőkéjének legnagyobb része takarékbetétekből áll, de a fővárosi s egyéb intézetektől visszleszámitolás mellett igénybe vett hitelek is jelentékeny összeget képviselnek. Az Osztrák-Magyar bank három fiókintézeténél a pénzintézetek s csekélyebb mérvben magánosok részére kihiteleztetett

	Mellék-helyek száma	Váltókölcsön 1906. végén	Kézizálog-kölcsön
		ezer koronákban	
Nagybecskereken . . .	2	4.925.	18.
Pancsován	—	3.378.	35.
Temesváron	10	14.101.	1.359.
Összesen .	12	22.404.	1.412.

Az elsőrangu budapesti pénzintézetek közül a délvidéken csak a Magyar általános hitelbanknak van fiókja Temesváron s a Kisbirtokosok Országos Földhitelintézete ugyanott kirendeltséget tart fenn. A temesvári nagyobb pénzintézetek azonban egyikmásik fővárosi bankkal filiális viszonyban állanak. Az országrész legelső pénzintézete az 1845-ben alapitott Temesvári első takarékpénztár r.-t., mely adómentes záloglevelek kibocsátására is jogositva van. Temesvár általában pénzügyi téren is az országrész vezető központja lévén, itt müködnek a többi elsőrendü intézetek is, igy az 1869-ben alakult Temesi Agrár takarékpénztár r.-t., a Délmagyarországi Gazdasági bank, a Délmagyarországi leszámitoló bank, a Temesvári kereskedelmi részvénytársaság stb. stb.

Állami tanitóképző Temesváron.

Törvényhatósági élet.

A törökök kiüzése után, mikor a vármegyék ujra életre keltek, a délmagyarországi megyék még hosszu ideig nem nyerték vissza önkormányzati jogukat, hanem Temesi Bánság név alatt egyesitve katonai kormányzat alá kerültek. De a török önkényuralmat felváltó absolutizmus nem tudta kiölni e vármegyék lakosságának szabadságszeretetét s az önkormányzat utáni vágyát. A kormányhatóság erőszakos németesitő törekvései a bentlakó s ujabban betelepitett különböző népfajok között egyaránt ellenszenvre találtak s még a német lakosságra is terhessé vált az egyéni szabadságot kevésre becsülő katonai kormányzat, majd később a polgári hatóságok bürokratikus, hosszadalmas ügyvitele. Ez okok következtében a lakosság minden rétegében örömmel fogadták Mária Terézia királynő intézkedését, melylyel 1779-ben, a magyar országgyülés többszöri sürgetésére Temes, Torontál és Krassó megyék önkormányzati jogát s a megyei rendszert visszaállitotta. Az új vármegyék szervezése nagy nehézségekbe ütközött ugyan, mert a megyei közigazgatáshoz szükséges nemesség a délvidékről jórészben hiányzott, de ez akadályok csakhamar megszüntek, mikor a nemesség Magyarországból és Erdélyből tömegesen költözött át a Délvidékre. Majd a törvényhozás is nemességet biztositott ama polgárok részére, kik a kincstártól a délvidéken nagyobb birtokokat vásároltak.

Temes, Torontál s az 1881-ben egyesitett Krassó-Szörény megyén kivül törvényhatósági joggal birnak Pancsova, Temesvár és Versecz városok is. Temes megyének Temesvár th. várossal,

Pancsovának Versecz th. várossal közös főispánja van, mig Krassó-Szörény és Torontál megyék külön főispánok alatt állanak.

Rendezett tanácsu városok Krassó-Szörény megyében Lugos és Karánsebes, Temes megyében Fehértemplom, Torontál megyében Nagykikinda és Nagybecskerek.

Krassó-Szörény megye székhelye Lugos, közigazgatási járásainak száma 14 u. m. a bégai (székhelye Bálincz), bogsáni, bozovicsi, facseti, jámi, karánsebesi, lugosi, marosi, (székhelye Birkis), moldovai, oraviczai, orsovai, resiczai, temesi (székhelye Szákul) és teregovai főszolgabirói járások. A megye területén a két rendezett tanácsu városon kivül van 24 nagyközség, 337 kisközség, 173 puszta és telep s 89 körjegyzőség.

Temes megye székhelye Temesvár th. város, közigazgatási járásainak száma 11, u. m. a buziásfürdői, csakovai, dettai, fehértemplomi, központi, lippai, temeskubini, temesrékási, újaradi, verseczi és vingai főszolgabirói járások. A megye területén Temesvár és Versecz törvényhatósági jogu s Fehértemplom rendezett tanácsu városon kivül van 97 nagy-, 126 kisközség, 548 puszta és telep s 50 körjegyzőség.

Torontál megye székhelye Nagybecskerek rendezett tanácsu város, közigazgatási járásainak száma 14, u. m. az alibunári, antalfalvai, bánlaki, csenei, módosi, nagybecskereki, nagykikindai, nagyszentmiklósi, párdányi, perjámosi, pancsovai, törökkanizsai, törökbecsei és zsombolyai főszolgabirói járások. Pancsova th. jogu városon s Nagybecskerek, Nagykikinda rendezett tanácsu városokon kivül a megye területén van 163 nagyközség, 46 kisközség, 708 puszta, vagy telep és 18 körjegyzőség.

Torontál megye helységeinek tulnyomó része nagyközség, Krassó-Szörényben van a legtöbb

kisközség, mig Temes megye e tekintetben középhelyen áll.

Az országgyülési képviselő választói jogosúltságot tekintve Krassó-Szörény megye 7 választó kerületében van 26.338 választó, tehát egy képviselőre 3763 szavazó esik. Temes megye 9, Temesvár és Versecz th. város 1-1 választó kerületében van 22.874 szavazó, kik közül egy képviselőre jut a megyében 2.928, Temesvár városban 4.103, Verseczen 2.421 választó. Torontál megye 13 választó kerületében 40.658 közül egy-egy képviselőre 3.128 szavazó jut. A három megye területén összesen 31 választó-kerület van.

Tüzoltó laktanya Temesvár-Belvárosban.

Hatóságok.

Bár hazánk politikai földrajzi felosztása szerint Krassó-Szörény, Temes és Torontál megyék nem tekintetnek külön országrésznek, hanem Arad és Csanád megyékkel együtt a „Tisza-Maros szögéhez“ tartoznak, mégis a közös múltra s egységes rendeltetésre való tekintettel e három délmagyarországi megye a főbb hivatalok elhelyezése alkalmával számos esetben egy különálló, egységes kerületnek tekintetett. Innen van az, hogy Temes-, Torontál- és Krassó-Szörény megyék többnyire közös felsőbb hatóságok alatt állanak. Ezeknek székhelye aztán rendszerint Temesváron, a vidék góczpontján van.

A külön fejezetekben ismertetett egyházi és törvényhatóságokon, továbbá tanintézeteken kivül a Délvidéken az alábbi főbb hatóságok müködnek: Törvénykezés tekintetében a temesvári kir. itélőtábla alá tartoznak a temesvári, fehértemplomi, karánsebesi, lugosi és pancsovai kir. törvényszékek, a temesvári kir. törvényszék alá a temesvári, buziásfürdői, csákovai, lippai, temesrékási, ujaradi és vingai járásbiróságok, a fehértemplomi törvényszék alá a fehértemplomi, dettai, károlyfalvai, temeskubini, oraviczabányai, szászkabányai, verseczi járásbiróságok, a karánsebesi törvényszék alá a karánsebesi, bozovicsi, orsovai, teregovai járásbiróságok, a lugosi törvényszék alá a lugosi, németbogsáni, facseti járásbiróságok, a pancsovai törvényszék alá a pancsovai, alibunári, antalfalvai és perlaszi járásbiróságok. Ellenben a szegedi kir. itélőtábla alá tartoznak a nagykikindai kir. törvényszék s ez alá a nagykikindai, billédi, nagy-

szentmiklósi, törökkanizsai, zsombolyai járásbiróságok, továbbá a nagybecskereki törvényszék s a nagybecskereki, módosi és törökbecsei kir. járásbiróságok. Bányabiróság van Fehértemplomon és Karánsebesen, sajtó- és pénzügyi biróság Temesváron, sajtóbiróság Karánsebesen és Fehértemplomon. A Temesvári ügyvédi kamara hatásköre a temesvári, fehértemplomi, lugosi, pancsovai törvényszékek területére terjed, mig a nagybecskereki és nagykikindai kerületek a szegedi kamara alá tartoznak. A temesvári közjegyzői kamara hatásköre Krassó-Szörény, Temes és Torontál megyék egész területére terjed.

Pénzügyi hatóságok a lugosi m. kir. pénzügyigazgatóság s az alája tartozó bozovicsi, facseti, karánsebesi, lugosi, németbogsáni, oraviczai, orsovai m. kir. adóhivatalok, az orsovai, báziási s a belobreskai, ómoldovai mellékvámhivatalok, valamint a karánsebesi sóhivatal. A temesvári m. kir. pénzügyigazgatóság alatt állanak a buziási, csakovai, dettai, fehértemplomi, lippai, temeskubini, temesrékási, temesvári, újaradi, verseczi, vingai kir. adóhivatalok, a temesvári fő- és temeskubini mellékvámhivatal, a temesvári dohány és bélyegraktár, a temesvári és fehértemplomi sóhivatalok. A nagybecskereki m. kir. pénzügyigazgatóság alá tartoznak az antalfalvai, módosi, nagybecskereki, nagykikindai, pancsovai, nagyszentmiklósi, törökbecsei, törökkanizsai, zsombolyai kir. adóhivatalok, a pancsovai fővámhivatal és sóhivatal.

Kincstári ügyészség van Lugoson, Nagybecskereken és Temesváron. Közalapitványi kerületi ügyészség van Buziásfürdőn, kerületi gazdászati főtisztség Buziásfürdőn, ispánság Csakován, Nagyköveresen, Zsidovinban, erdőgondnokság Köveresen és Jerszegen. Dohánybeváltó hivatalok vannak Nagybecskereken és Zsombolyán, de az aradi, csókai és szegedi beváltó hivatalok hatásköre részben a délvidékre is kiterjed. Az oraviczai

bányakapitányság Oraviczabányán székel. Az ország négy térképtára közül egy Temesváron van elhelyezve, ugyanitt működik a 4-ik számú catasteri felmérési felügyelőség is.

A közlekedésügyi hatóságok közül Temesváron székel a közúti kerületi felügyelőség, mely alá tartoznak Temes-, Torontál-, Arad- és Csanád megyék államépitészeti hivatalai. A torontálmegyei államépitészeti hivatal kerületi felügyelősége Szegeden van. Az aldunai m. kir. hajózási hatóság székhelye Orsova. A délvidéki megyék vasutai a szegedi üzletvezetőség alá tartoznak. Forgalmi főnökség van Temesváron és Nagybecskereken, osztálymérnökségek Temesváron, Orsován, Verseczen, Oraviczán, Nagykikindán, Lugoson, Nagybecskereken.

A temesvári postaigazgatóság alá tartoznak a Krassó-Szörény, Temes és Torontál megyei postahivatalokon felül a Bács-Bodrog megyeiek is.

A kereskedelmi és iparkamara Temesváron székel s hatásköre Temes, Torontál és Krassó-Szörény megyékre terjed. Iparfelügyelőség van mindhárom megye székhelyén, vagyis Temesváron, Nagybecskereken és Lugoson.

Az erdészeti hatóságok közül Temesváron van elhelyezve a XXXIV-ik m. kir. állami erdőhivatal, melynek hatásköre Krassó-Szörény és Temes megyékre terjed. Alája tartoznak a fehértemplomi, ujmoldovai és verseczi erdőgondnokságok, mig a nagybecskereki járási erdőgondnokság felettes erdőhivatala Ujvidéken van. A temesvári erdőfelügyelőség hatásköre Krassó-Szörény és Temes megyékre terjed, mig Torontál megye a szegedi felügyelőséghez tartozik. A lugosi erdőigazgatóság hatásköre Krassó-Szörény, Temes és Torontál megyékre terjed. Főerdőhivatal van Lippán, erdőhivatal Orsován, kincstári erdőrendezőség Lugoson, Lippán és Orsován.

A temesvári m. kir. állattenyésztési kerületi

felügyelőség hatásköre Temes, Torontál és Krassó-Szörény megyékre terjed, hasonlóképen a temesvári kerületi m. kir. kulturmérnökségé is. A m. kir. folyammérnöki hivatal szintén Temesváron van elhelyezve. Selyemtenyésztési főfelügyelőségek vannak Temesváron és Verseczen.

A cs. és kir. közös katonai hatóságok közül Temesváron székel a hetedik hadtest parancsnoksága a vezérkari főnökséggel, továbbá, a 34. sz. közös gy. hadosztály, a 67. sz. gy. dandár, a 7. sz. közös lovas dandár, a 7. sz. tüzér dandár parancsnoksága s a 61. sz. hadkiegészitő parancsnokság Temesváron van a 29. és 61. számu gyalogezred, a 7. sz. hadtest tüzérezred s a 20. sz. hadosztály tüzérezred törzshelye, a 21. számu helyőrségi kórház és egészségügyi csapat, a 4. számu gyalogsági hadapródiskola és az első folyamodásu hadbiróság, valamint a 2. sz. vonatezred osztályparancsnoksága stb. A 68. sz. gy. dandár parancsnoksága Fehértemplomon, a 29. sz. hadkiegészitő parancsnokság és a 29. gy. ezred első zászlóalja Nagybecskereken, a 43. sz. hadkiegészitő parancsnokság, továbbá a 43. sz. gy. ezred 2-ik zászlóalja Karánsebesen, a 43. sz. gy. ezred törzshelye s a 33. sz. gy. ezred 2-ik zászlóalja Fehértemplomon, a 46. sz. gy. ezred 2-ik zászlóalja Pancsován, a 12. sz. huszárezred első osztálya Nagykikindán, a 21. sz. hadosztály tüzérezred törzse Lugoson van.

A honvéd katonai hatóságok közül a 7-ik gyalogezred törzshelye Verseczen, ugyanezen ezred második zászlóalja Oraviczán, a harmadik Pancsován, a 8-ik gy. ezred törzshelye Lugoson, 4-ik zászlóalja Orsován van. Nagybecskereken állomásozik az 5-ik szegedi gy. ezred 3-ik zászlóalja.

A délmagyarországi megyék a második számu szegedi csendőrkerülethez tartoznak, melynek 4-ik szárnya Nagybecskereken (2-ik szakasz Nagykikindán), 5-ik szárnya Pancsován (2-ik szakasz Fehér-

templomon) 6-ik szárnya Temesváron, 7-ik szárnya Lugoson (3-ik szakasz Karánsebesen), 8-ik szárnya Orsován (2-ik szakasza Oraviczabányán, 3-ik szakasza Ujmoldován) állomásozik.

Határszéli rendőrkapitányság van Pancsován és Orsován. Utóbbi kapitányságnak kirendeltsége van Báziáson.

Begapart a temesvári városligetben.

Egyleti élet.

Ha az egyesületek számát, müködésük irányát és eredményeit valamely vidék kulturális és társadalmi fejlettségének fokmérőjéül tekintjük, úgy Délmagyarország e téren is bátran kiállja az összehasonlitást bármely országrészünkkel. Az egyesületek számát vizsgálva, egymagában Temesvár városban 120-nál, Krassó-Szörény megyében 300-nál több, különféle egyletet találunk. Temes és Torontál megyékben pedig, különösen a német és magyar lakosság körében még élénkebb az egyesületi élet, úgyhogy a különféle gazdakörök hozzászámitásával az országrész egyleteinek számát másfél ezerre tehetjük. E csaknem túltengő szaporodásnak részben az az oka, hogy a nemzetiségenkint csoportosuló lakosság olykor ugyanazon községben két-három hasonló czélu egyletet alkot.

Az egyesületi élet terén is Temesvár várost illeti meg a vezérszerep, amennyiben nagyszámu egyleteinek jó része müködését az egész Délvidékre kiterjeszti. Igy többek között az Arany János irodalmi társaság, a Délmagyarországi történelmi és régészeti muzeum társulat, a Délmagyarországi természettudományi társulat, a Délvidéki Kárpát egyesület, az Országos középiskolai tanáregyesület Temesvár kerületi köre, a Délvidéki nemzeti szövetség, a Délvidéki tüdővész ellenes szövetség, a Temesvári magyar nyelvterjesztő egylet, a Temesvári rabsegélyző egylet, a Fehér kereszt délvidéki gyermekvédő egylet, a Délvidéki Széchényi szövetség, a Tulipán szövetség- magyar védőegyesület temesvári fiókja stb. A müködésüket egész Délmagyarországra kiterjesztő egyesületek egy-kettő kivételé-

vel Temesváron székelnek. Ily kivételek a Szeged székhelylyel 1903-ban alapitott Délmagyarországi Magyar közmüvelődési egyesület, (D. M. K. E.) melynek az alföldi fiókokon kivül Temesváron, Dettán, Fehértemplomon, Nagykikindán, Nagyszentmiklóson, Oraviczán, Resiczán, Végváron, Óbesenyőn, Orsován, Pancsován, Perjámoson stb. vannak fiókjai. A délmagyarországi tanitóegyesület elnöksége Fehértemplomon székel, de konviktusa szintén Temesváron van elhelyezve. A vidéki kulturális egyletek között jelentékeny szerepet tölt be a Torontál megyei magyar közmüvelődési egyesület (Nagybecskerek székhelylyel), a Verseczi magyar közmüvelődési egyesület s a Gromon Dezső magyar nyelvterjesztő egyesület, mely utóbbi a D. M. K. E. pancsovai fiók egyletévé alakúlt át. A sport egyletek közt legkiválóbb a Temesvári csónakázó egylet s az u. o. korcsolya egylet, továbbá a „Torontál“ korcsolyázó és hajós egylet Nagybecskereken.

A másfélezernyi egyesület jórészben azokból a falusi, vagy városi olvasó-, dal- és zene-egyletekből, tüzoltó-, jótékonysági-, temetkezési- és betegsegitő, vagy különféle szakegyletekből, casinókból áll, melyeknek müködése csak szűk körre, legfenebb egy-egy község területére terjed ki. Ez egyletek többnyire önállóan, egymástól elszigetelten, sőt egymással versengve müködnek. Szorosabb contactus csak a gazdasági egyesületek által szervezett s azok kötelékéhez tartozó falusi gazdakörök között áll fenn. A fontosabb jelentőségű, különféle egyesületek müködését Temesvár és a többi városok leirása során fogjuk ismertetni, a nagyobb területen müködő gazdasági egyletekről s azok falusi köreiről azonban e helyen emlékezünk meg.

Országrészünk gazdasági és kulturális életében egyaránt nagyfontosságu szerepet tölt be a Temesváron székelő Délvidéki földmivelők gazdasági egyesülete, melynek 148 falusi gazdakörközül 44 Temes, 60 Torontál, 7 Krassó-Szörény megyében (a többi Bácsbodrog és Arad megyében) müködik. A tiz ezernél, illetve a délvidéki három megyében hétezernél több tagot számláló hatalmas egyesület főként a délvidéki német kisbirtokos osztály gazdasági vezetését, szakismereteinek gyarapitását tüzte feladatául, de hazafias szellemben vezetett német nyelvü hetilapja (Der Freimütige) s a délvidéki idegen anyanyelvű tanuló ifjuság részére Szegeden fenntartott convictusa által a cultura, a hazafias szellem s a magyar nyelv terjesztése terén is nagyfontosságu hivatást tölt be. A birtokos osztály gazdasági ismereteinek fejlesztése érdekében a falusi gazdakörökben évről évre 2—300 népszerű előadást rendez, több községben háziipari-, szőlőszeti- és borászati-tanfolyamot szervez, állandóan 50—60 téli gazdasági továbbképző iskolát tart fenn, számos helyen vándorgyülést, mezőgazdasági kiállitást, bor- vagy állat dijazást s tanulmányi kirándulásokat rendez. Az egyesület továbbá széleskörü mozgalmat fejt ki az országrész állatállományának javitása és szaporitása, fajállatok beszerzése, tejszövetkezetek felállitása, továbbá a kender-, czirok- és gyümölcstermelés fejlesztése érdekében.

Kisebb körben, de époly nagyfontosságu tevékenységet fejtenek ki a Temes, Torontál és Krassó-Szörény megyei, továbbá a verseczi, pancsovai s más gazdasági egyesületek.

A Temesvármegyei gazdasági egyesület 642 rendes tagja jórészt a vármegye közép- és nagybirtokosai közül kerül ki, mig a 62 községben 1200 taggal müködő falusi gazdakörei főként a kisbirtokos osztályt tömöritik és vezetik az egységes, czéltudatos gazdasági munkásságra. Az egyesület a gazdasági ismeretek terjesztése érdekében falusi köreiben évről-évre kétszáznál több népies előadás tartat, az állattenyésztés fejlesztése czéljából évenkint 3-4 állatdijazást, baromfi kiálli-

tást rendez, állatbiztositó- és tejszövetkezeteket szervez, állami segitséggel előmozditja a fajállatok beszerzését és szaporitását, igy a bonyhádi fajállatokból a megye területén több, mint 250 drbot helyezett el. A délvidék nagyjelentőségü lótenyésztésének fejlesztése érdekében egy középnehéz, igás és katonai célokra alkalmas félvér tájfajta kitenyésztésére törekszik s a legelőügy törvényhozás utján való rendezése érdekében is nagyobbszabásu actiót inditott. Az egyesület a Temesvár határában fekvő 32 cat. holdas mintatelepén a bánáti búza és kukoricza vetőmag nemesitésével s szőlő- és gyümölcskertészettel foglalkozik szép sikerrel. A Krassó-Szörény, valamint a Torontál vármegyei gazdasági egyesületek ugyanily irányban működnek. Utóbbi egyesület a megye aránylag csekély szarvasmarha állományának szaporitása s fajállatok elhelyezése, valamint tejszövetkezetek szervezése érdekében fejt ki nagyobb tevékenységet. A lótenyésztést lóversenyek és dijazások, a baromfitenyésztést kiállitások rendezése és fajbaromfiak kiosztása által fejleszti.

Báró Fejérváry laktanya Temesvár-Belvárosban.

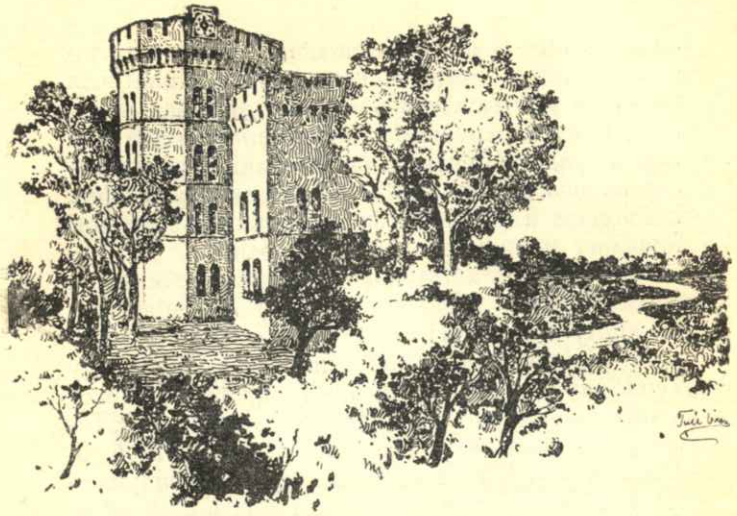

Temesvár rövid története.*

Történelmi adataink hiányossága miatt Temesvár alapitásának idejét és körülményeit nem lehet pontosan megállapitani. Annyit tudunk, hogy amikor Kr. u. 105 körül Trajanus császár Deczebal dák királyt legyőzte s annak a Tisza-Maros szögén és Erdélyben fekvő országát római provinciává tette, a rómaiak a meghóditott területen, több gyarmatot alapitottak. Egyik ily gyarmat, mely Zambará-nak neveztetett, a mai Temesvár helyén, vagy annak közelében feküdött s a birodalmat az északkeleti tartományokkal összekötő katonai útvonal egyik jelentékeny állomása volt. Mikor Aurelianus császár a dácziai legiókat visszahivta, a római uralom és kultura csakhamar megsemmisült s e vidéken, mely a népvándorlás fő útvonalába esett, egymást váltotta fel, egymást

*Egyes részleteket lásd elől Délmagyarország történelme cz. fejezetben.

döntötte meg a gótok, húnok, longobardok, gepidák, avarok és bolgárok uralma. Ez idő alatt nem tudni, mi lett Zambara sorsa, de alaposan föltehető, hogy a népvándorlás korában szereplő s a Beg (Bega) folyó nevére emlékeztető Beguey község az avar uralom idejében Zambara helyén állott. E föltevést a Temesvár környékén talált avarkori földsáncz maradványok is megerősitik.

A magyar korszakban Temesvár neve sem a fejedelmek, sem az első árpádházi királyok alatt nem fordúl elő, de ennek oka inkább történeti adataink hiányosságában keresendő. Valószinü, hogy Temesvárat Szent István király alapitotta, mikor a megyei- és várszervezetet megalkotta. A „Temesvár“ (Castrum Temesiense) név első izben II. Endre király 1212-ben kiadott egyik adománylevelében fordúl elő, de aztán megint hosszabb ideig nem igen emlittetik, talán azért sem, mert ebben az időben még nem Temesvár, hanem Csanád vára, mint püspöki székhely, volt az országrész góczpontja. Annyit tudunk még, hogy IV. Béla a tatárdúlás után e várat is megerősittette.

Temesvár csak az Árpádházi királyok kihalása után, különösen Róbert Károly uralkodása alatt emelkedett nagyobb jelentőségre. A pártvillongások s a hatalmaskodó főurak túlkapásai elől biztonságot kereső király 1316-ban Temesvárra költözött, itt fényes palotát épittetett, melyben családjával és királyi udvartartásával több izben húzamosabb ideig tartózkodott. Itt halt meg a király első és második felesége s a harmadik is itt töltötte házas életének első éveit. Mig Temesvár királyi székhely volt, falai között egymást érték a fényes udvari ünnepélyek, vadászatok, lovagjátékok. Ezeknek csak akkor szakadt vége, mikor az országnagyok erélyes sürgetésére a király Budára tette át székhelyét, de még innen hivta össze az 1318. évi rákosi országgyülést. 1330-ban ismét viszontlátták Temesvár falai a királyt, ki innen

indúlt seregével Bazarád oláh vajda megfélemlitésére. A hadjárat szerencsétlenül végződött, mert a futást szinlelő Bazarád oláhjai a magyar sereget hazatérése közben egy hegyszakadékban megtámadták s egy részét a hegyről ledobott szikladarabokkal agyonzuzták, a menekülőket pedig felkonczolták. A király is csak Dezső nevü vitéze

Róbert Károly havasalföldi hadjárata.

önfeláldozásának köszönhette életben maradását s álruhában menekült Temesvárra, hol a nép nagy szomorúsággal fogadta.

Nagy Lajos hosszu uralkodása alatt csak két izben jött Temesvárra, utoljára 1368-ban, mikor Vlajko oláh vajda ellen indúlt. Halála után azonban özvegye, Erzsébet királyné huzamosabb ideig lakott a temesvári királyi palotában. Zsigmond idejében Temesvár megint nagyobb jelentőségre emelkedett. 1389-ben innen indúltak a királyi seregek a török ellen. Hét évvel később ugyancsak Temesváron keresztül vonúlt Zsigmond a szerencsétlen kimenetelü nikápolyi ütközetbe, melyből csak halálos veszedelmek között tudott menekülni.

Minthogy a törökök egyre gyakrabban bebetörtek a délvidékre, az 1397-iki országgyülést Zsigmond a fenyegetett országrész központjába, Temesvárra hivta össze s arra a főpapságon, fő- és köznemességen kivül a városok képviselőit is meghivta. Említést érdemel, hogy a városok ez alkalommal képviseltették magukat első izben az országgyüléseken. Az egybegyült rendek a törökök részéről fenyegető veszély nagyságát felfogva, kimondották, hogy ha az ország határait külellenség fenyegeti s az illető vidék bandériuma a veszély elháritására s a határok megvédésére nem elegendő, akkor minden zászlósúr és birtokos nemes köteles fegyveresen a király, vagy a nádor vezetése alatt hadba menni. A jobbágyos nemesek kötelesek továbbá minden húsz jobbágy után egy-egy ijászt kiállitani. Háborus időben az egyházi vagyon jövedelmének fele hadi célokra forditható. Talán azzal a szándékkal hivta Zsigmond az országgyülést épen Temesvárra, hogy innen mindjárt a török ellen indulhasson, de mert a török Európából időközben összes haderejét kivonta s Ázsiában a mongolok elleni hadjáratban foglalkoztatta, igy a terv meghiusult.

A törökök, kik Magyarországot most két évtizedig békében hagyták, később megint bebetörtek a délvidékre s egy alkalommal egészen

Temesvárig hatoltak. Kevéssel ezután Zsigmond Galambócz várának visszafoglalására indult, de az ostromló sereg visszaveretett s a király is csak Szentgyörgyi Czeczilia hősiességének köszönhette életben maradását. Galambócz ostroma után Zsigmond megint hosszabb ideig tartózkodott a temesvári királyi palotában.

I. Ulászló király a török veszedelem elleni védekezés czéljából különös gondot forditott a temesi kerületre. 1441-ben Hunyadi Jánost tette temesi gróffá, aki Temesvárat hatalmas védmüvekkel erősitette meg s a Róbert Károly által épitett királyi palotát kijavittatva, állandó lakhelyéül választotta.

A Hunyadyak alatt ujra fény és dicsőség sugárzott Temesvárra. A gazdag és hatalmas Hunyady János, a kereszténység legnagyobb hőse nemcsak temesi grófsága idejében, de később az ország főkapitányává történt megválasztatása után is huzamosabban lakott a városban s fényes hadi müveletei után itt pihente ki fáradalmait. Mikor Erdély vajdája lett, Kolozsvárra költözött át, de családját nemsokára Temesvárra hozta vissza. Innen indult 1456-ban utolsó diadalutjára, Belgrád felmentésére is, mely fényes haditette után örökre lehunyta szemeit. Özvegye, Szilágyi Erzsébet itt töltötte gyászidejét s itt vendégelte meg V. László királyt, mikor az Belgrádból visszatérve az özvegyet Temesváron meglátogatta. Gyászruhában s fényes kisérettel a vár kapuja elé menve fogadta Szilágyi Erzsébet az ifju királyt, kinek rossz tanácsadóját, az álnok Czilleyt kevéssel azelőtt ölték meg Belgrád várában. Az özvegy térdre borulva kért bocsánatot a királytól fia számára. V. László felemelte a térdelőt s meghatottan, őszinte szivből biztositotta az özvegyet, hogy Czilley halálát méltó bünhödésnek tekinti. Az aggódó özvegy megnyugtatására a király ez alkalommal oltár előtt tett ünnepélyes esküvel s okiratban is megfogadta,

hogy a Hunyadyakon nem fog boszut állani, egyszersmint Szilágyi Erzsébetet anyjává, fiait testvéreivé fogadta.

A király itt időzése alkalmával tiszteletére fényes ünnepségek, vadászatok tartattak. Ki hitte volna akkor, hogy pár hónap mulva gyász és sirás fogja betölteni a Hunyady kastély termeit! A Budavárba visszatérő ifju király ujra cselszövő tanácsosainak befolyása alá kerülve, Lászlót az eskü daczára lefejeztette, testvérét, Mátyást pedig fogságba küldte. Mikor Szilágyi Erzsébet meghallotta, hogy egyik fia bakó keze alatt halt meg, Mátyás fogságban van s hős férje emlékét a király környezete hamis gyanusitásokkal mocskolja be, hiveit Temesvárra hivta tanácskozásra. Az esküszegő király iránti boszu s a fogoly Mátyás sorsa feletti aggodalom arra birta az özvegyet, hogy hadat gyüjtve, fegyverrel induljon gyermeke kiszabaditására. A megijedt király Mátyást a fogságból kibocsátva, Podjebrád cseh királyhoz küldte s maga is Prágába ment, hol kevéssel ezután, épen az eskü első évforduló napján hirtelen elhunyt.

Halála után a rendek Mátyást választották királylyá, ki még ugyanazon évben Temesvárra látogatott s innen hivta össze a szegedi országgyülést. Mátyás uralkodása alatt Temesvár eddigi jelentőségéből mit sem veszitett s a Hunyady várkastély, melyben a király is többször megfordult, az országrész főurainak találkozó helyéül szolgált. Pompától ragyogtak a fényes termek, melyekben a komoly tanácskozásokat vig lakomák, ünnepélyek, lovag- és tornajátékok követték. A temesi grófok, kiknek a kastély lakhelyül szolgált, magas állásukhoz s nagy jövedelmeikhez méltó fényt fejtettek ki. Emlitésre érdemes, hogy a temesi grófok ez időben évi fizetés fejében 1000 arany forint ára són kivül 7000 aranyat kaptak készpénzben, ami az akkori viszonyokhoz képest igen nagy összeg volt.

II. Ulászló a várat szintén megerősittette s a munkálatok megtekintése végett személyesen jött Temesvárra. A fényes kisérettel érkező király fogadására seregével a megye határáig ment Kinizsi Pál temesi gróf s az öreg törökverő hős, ki bénulás következtében beszélő képességét már elvesztette s a sir szélén állott, jelekkel fejezte ki a király előtt hódolatát és azt, hogy a hazáért s királyért a török ellen kész életét is bármikor feláldozni.

Röviddel ezután két nagy veszedelem fenyegette a várost. Egyik a pestis, másik a Dózsa-féle lázadás volt. A 70.000 főnyi pórsereg Csanád feldulása után Temesvárt vette ostrom alá. Hozzá is kezdett az ostromló had a Bega vizének elvezetéséhez, de Báthory István temesi gróf, ki a várat védte, kicsapásai által ezt megakadályozta. Végül is a segitségül sietö Zápolya János erdélyi vajda Dózsa György hadát kemény ellenállás után szétverte s a vezért Temesváron vérlázitó kegyetlenséggel kivégeztette. Állitólag izzó vasszékre ültették Dózsát, fejére tüzesitett vaskoronát raktak, azután kiéheztetett hiveit arra kényszeritették, hogy vezérük testét fogaikkal marczangolják szét. A hagyomány szerint a kivégzés azon a helyen történt, hol most a Dózsa téren a Mária szobor áll.

A jobbágyság kegyetlen elnyomásával végződött parasztlázadás csak egyik kórtünete volt az Ulászló és II. Lajos uralkodása alatt minden téren mutatkozó züllött, anarchikus állapotoknak, melyek lehetővé tették, hogy 12 év mulva (1526-ban) mikor a magyar seregek Mohácsnál szétverettek, a törökök minden ellenállás nélkül, egy csapásra foglalták el Budát s az ország nagy részét. A mohácsi ütközet után Temesvár és a délvidék egy ideig annak köszönhette épségben maradását, hogy a török szultán által támogatott Zápolya János ellenkirály fennhatósága alá került. Mikor Zápolya özvegye, Izabella királyné, a kiskoru János Zsigmond gyámjának, Martinuzzi Györgynek reábeszélésére

Erdélyt s a délvidéket országa többi részeivel együtt 1551-ben Ferdinándnak átadta, Temesvár is urat cserélt. A király Losonczy Istvánt tette temesi gróffá s Temesvár parancsnokává.

A szultán igen megharagudott, mikor hirét vette, hogy Izabella királyné országát Ferdinánd király kezébe játszotta át. Emiatt még ugyanazon évben 80.000 embert küldött Mohamed Sokoli ruméliai beglerbég vezérlete alatt Magyarországba. A sereg több délvidéki vár elfoglalása után Temesvár ostromlására indúlt, de azt Losonczy hősies ellentállása folytán nem tudta bevenni s kudarczczal tért vissza Belgrádba. Következő évben, 1552-ben Achmed pasa már 160.000 emberrel jött Temesvár ellen, melynek mindössze 2210 főnyi őrsége volt. Bár Temesvár dicső megvédéséért Losonczyt a pozsonyi országgyülésen hálás szavakkal magasztalták s a rendek és a király segélyt és támogatást igértek a vár további védelméhez, mégis a második ostrom alatt hasztalanúl várta Losonczy a segélyt. Igy is egy hónapon keresztül tudta hősies önfeláldozással tartani a várat, de mikor már az erősség össze volt rombolva, lőszere elfogyott s őrsége nagyrésze elesett, vagy megsebesült, az idegen zsoldosok és a várbeli lakosság hosszas unszolására, szabad elvonulás feltétele mellett feladta a várat. A török azonban nem tartotta meg a szavát, hanem a kivonuló őrséget fosztogatni kezdte. Mikor kedves apródját, a mohácsi ütközetben elesett Tomori unokáját, a janicsárok a lóról lerántották, Losonczy haragjában fegyverre szóllitotta hiveit, kik vezérük példáját követve drágán adták oda életüket. Az őrséget végül is felkonczolta a százszorta nagyobb török sereg és segitség hiányában igy esett el az országrész legjelentékenyebb erőssége.

A török uralom alá került Temesvár élete most már 164 éven keresztül csak tengődés volt. Falai közül egymás után tünt el a jólét, a lakosság

munkakedve, a város külső csinja s lassanként maga a magyar lakosság is, melynek helyét románok, görögök s más nemzetségüek foglalták el. A város jelentőségét már csak annyiban tartotta meg, hogy a török által a délvidéken szervezett helytartóság beglerbégjének székhelyéül szolgált. Itt lakott a mufti (a főbiró) is s több fontosabb pénzügyi főhivatalnok. A török hódoltság ideje alatt a város külső képe is nagyon megváltozott. Az egykori csinos emeletes kőházak, templomok s más középületek az ostromló ágyugolyók, vagy az idő vasfoga által elpusztulva, helyükbe alacsony kunyhók kerültek. A barbár önkény és esztelenség ugyanis megtiltotta a keresztényeknek, hogy a törökökénél magasabb házakat épitsenek, a törökök pedig inkább viskókban, mint házakban laktak. A lebontott épület helyébe se szélesebbet, se magasabbat nem volt szabad épiteni s a templomokra tilos volt tornyot emelni. A törökök alacsony épületei közül csak az imaházak emelkedtek ki, melyeknek karcsu minaretjeiről a muesinok kiáltották melancholikus hangjukon az egyhangu ezant.

A török uralom alatt Temesvár jelentékeny szerepet játszott Erdély történetében. Az egymással, vagy a császári helytartókkal viszálykodó erdélyi főurak közül egyik másik Temesváron keresett s talált oltalmat, igy többek között Székely Mózes és Bethlen Gábor, kik a Basta császári tábornok ellen szervezett lázadás leverése után ide menekültek s kiket aztán a rendek innen hivtak meg Erdély fejedelmi trónjára.

Temesvár visszafoglalását több izben megkisérelte a magyarság. Első alkalommal 1596-ban a császár felé húzó Báthori Zsigmond erdélyi fejedelem ostromolta a várat negyven napon keresztül, majd a következő évben kanczellárját, Jósika Istvánt bizta meg a hadvezetéssel, de ezen újabb ostrom is sikertelen maradt. Száz évvel később, amikor a törökök hatalma és szerencse-

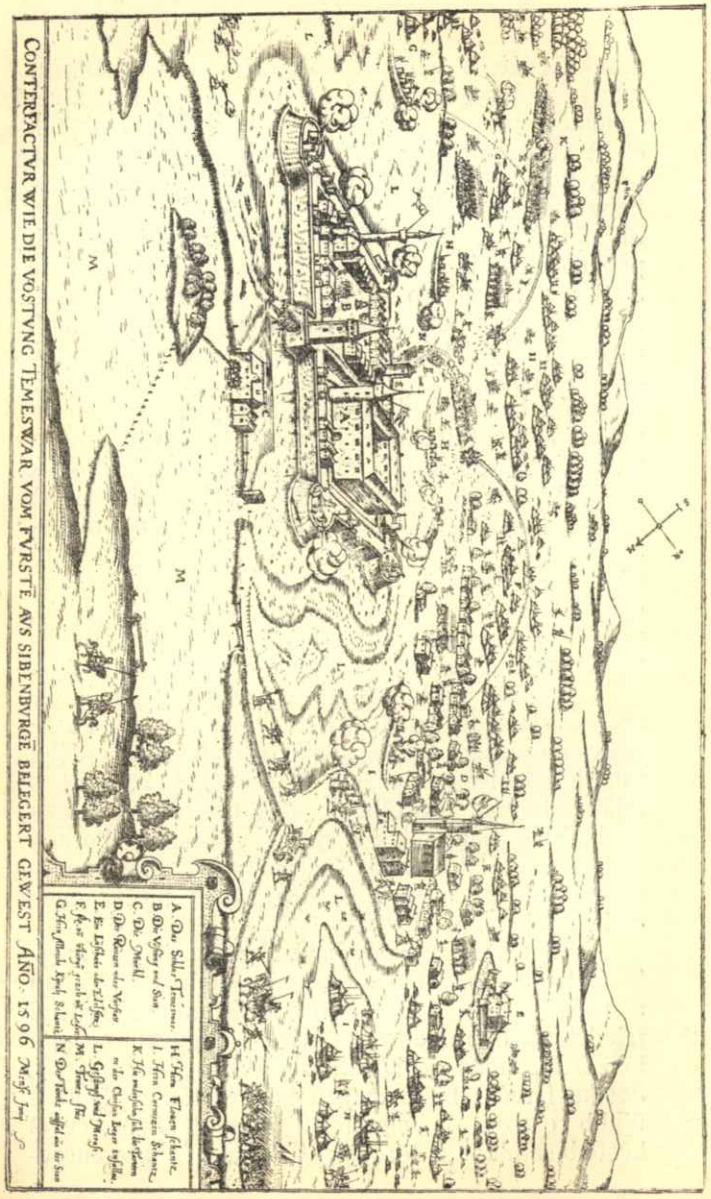

Temesvár ostroma 1596-ban. B. az ősi vár, A. a Kastélyerőd, ezek között a vizitorony, jobbra a nagypalánk.

csillaga már tünedezni kezdett s amikor a trónvillongások miatt a török hadseregben a fegyelem annyira meglazúlt, hogy a zsold miatt fellázadt őrség 1688-ban a temesvári pasát is agyonverte, a Bécs felszabaditása után diadalmasan előrenyomuló császári seregek könnyüszerrel bevehették volna Temesvárat is. Késedelmeskedésüknek következménye az volt, hogy amikor Ágost szász választó fejedelem 1696-ban végre Temesvár ellen indúlt, az időközben megerősitett s az új szultán által Temesvár alá vezetett török seregek a vár ostromát meghiusitották.

Húsz évvel ezután, 1716-ban végre elérkezett a várva-várt szabadulás. Savoyai Jenő herczeg a pétervárad diadal után gróf Pálffy Jánost 16 ezred lovas hadosztálylyal, Würtemberg herczeget pedig 10 zászlóalj gyalogsággal Temesvár alá küldte, melyet aztán a császári seregek 1716. augusztus havában körül zártak. Ugyanezen hó végén Jenő herczeg maga is a vár alá vezette seregét, melyet az Erdélyből jövő gróf Steinwille granátosokkal s két ezred vértessel egészitett ki. A fővezér három heti ostrom után a 18.000 főnyi őrséggel rendelkező Mehemet pasát a vár feladására szólitotta fel, de az a fölmentő sereg érkezésének reményében visszautasitotta az ajánlatot. Kurd pasa vezetése alatt csakugyan 20.000 lovas jött a vár felszabaditására, de a török sereg nagy vereséggel visszaüzetett.

Október 12-én végre a megadás jeléül fehér zászlót pillantottak meg a vár egyik bástyáján s a törökök szabad elvonulás feltétele mellett átadták a várat, melybe diadalmasan vonúlt be a győztes fővezér. Temesvár visszafoglalásának hire egész Európában nagy örömet okozott s a pápa a diadal emlékjeléül drága kövekkel kirakot kalapot s szentelt kardot küldött Jenő herczegnek. Kevéssel ezután az egész délvidék visszakerült III. Károly birtokába, ki azt „temesi bánság“ néven katonai jellegű külön osztrák koronatartománynyá alakitotta.

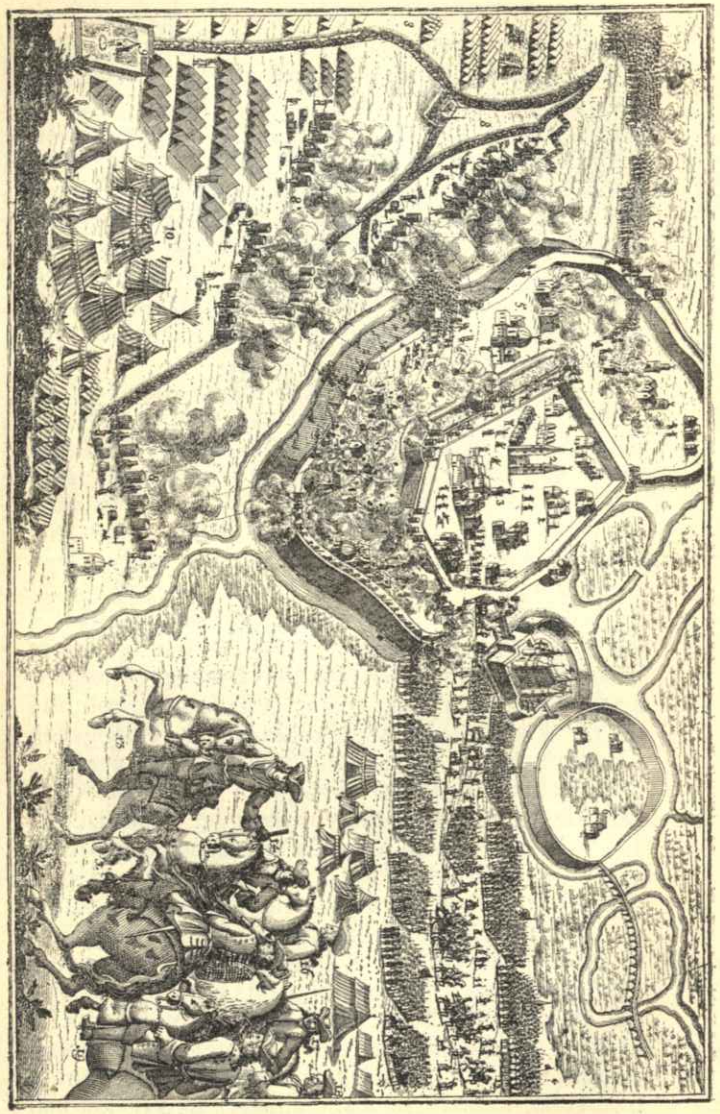

Temesvár visszafoglalása 1716-ban. 5. Nagy-Palánk, 2. a Vár. Ettől jobbra a Kastélyerőd, tovább a Kisyalánk, vagy Szigetváros.

A temesi bánság első katonai kormányzója gróf Mercy Claudius Florimund tábornok lett, aki nagy és nehéz feladatát, a tartomány ujjászervezését páratlan buzgósággal és szakértelemmel hajtotta végre. Munkássága közben különös gondot forditott a tartomány fővárosának, Temesvárnak fejlesztésére s célul tűzte, hogy azt a birodalom legszebb városai közé emeli. Monumentális középületeket, kaszárnyákat emeltetett, melyeknek nagy része majdnem kétszáz év után ma is áll, köztük a városháza, a kormányzósági épület, az erdélyi kaszárnya és több templom. Az ipar fellenditése céljából a Gyárvárosban selyem-, papir-, posztó- stb. gyárat, olajsajtót s téglagyárakat alapitott. A lakosság valláserkölcsi nevelésének elősegitése végett iskolákat állitott s kieszközölte, hogy a csanádi püspökség székhelye Szegedről Temesvárra helyeztessék. A város közigazgatása ez időben az 1718-ban megalakult német magistratus hatáskörébe tartozott, melynek élén a városbiró állott. Következő évben a szerb lakosok külön városi tanácsot és városbirót kaptak s ettől kezdve két városi tanács és biró müködött mindaddig, mig Temesvár szabad királyi város lett.

Gróf Mercy után gyors egymásutánban öten váltották fel egymást a temesi bánság kormányzói székében, mig 1753-ban a tartományi kormányrendszer lépett életbe s a katonai igazgatás a polgáritól elválasztatott. Utóbbi élére egy polgári elnök került. Gróf Perlas Rialph volt az első polgári kormányzó, ki 16 évig viselte hivatalát. Utóda gróf Clary, majd 1774-ben báró Brigido József lett s utóbbi két és fél évig tartó kormányzása alatt oly sokat tett Temesvár és az egész tartomány felvirágoztatása érdekében, hogy gróf Mercy után méltán sorolható a Bánság legkiválóbb kormányzói közé. Halála után tisztét fivére, Brigido Pompejus vette át, kinek működése 1779-ig, a Temesi Bánság eltörléséig s a vármegyei rendszer vissza-

állitásáig tartott. Azon 63 év, mely alatt a bánsági megyék az anyaországtól külön kormányoztattak, tagadhatlanúl maradandó emléket hagyott a Délvidék s főként Temesvár fejlődése történetében. Erre az időre esik Temesvár belvárosának kiépitése, az utczák szabályozása, ezenkivül a jelenleg is fennálló köz- és magánépületek legnagyobb része s az új várerőd (1724—1765) szintén ezen időszak alatt épült fel. A külföldről nagy számban betelepitett új lakosság elhelyezése végett ekkor alapittattak a mai külvárosok. E nagyarányu gyarmatositásnak köszönhető a városi lakosság számának gyors növekedése, mert a természetes szaporodás a mocsaras vidéken gyakori járványos betegségek miatt jelentéktelen volt. Az áldozatait évről évre szedő váltólázon s más ragályos betegségeken kivül a pestis két izben is nagy pusztitást tett a lakosságban. Először 1738. február havában tünt fel, mikor az Erdélyből jövő gyalogzászlóalj hurczolta be a vészt. Bár a hatóságok minden lehetőt megtettek a betegség elfojtása érdekében, az több hónapon keresztül állandóan emelkedőben volt. Juniusban már oly sokan haltak el, hogy a holttesteket el se temethették, hanem megégették. Deczemberben már csökkenni kezdett a betegek száma s márcziusban temették el az utolsó pestis beteget. De a város lakosságára egyéb csapások is nehezedtek: földrengés és nagy tüzvész, mely utóbbi a Nagy-Palánk külvárost egészen elhamvasztotta. A város 6000 lakója közül ezeren pusztultak el pestisben s az iszonyu csapás leirhatlan félelmet támasztott. Mikor a ragály megszünt, a tanács és a polgárság ünnepélyes fogadalmat tett, hogy annak emlékére kápolnát épit (a mai Rozália kápolnát) s ahoz minden év május 15-én körmenetet rendez. Arra is fogadalmat tettek, hogy vasárnapokon nem mulatnak s zenét nem hallgatnak. Ugyancsak ekkor emeltetett a pestis vész megszüntének emlékére a Losonczy

téri Szent Háromság szobor is. Huszonnégy évvel később, 1762/3-ban a pestis ujra fellépett a vidéken és a városban, de most már kevesebb áldozatot követelt.

A lakosság egy másik, állandó réme a malária volt, mely a város közelében fekvő mocsarak következtében mindegyre fellépett s a tiszta ivóviz hiánya miatt gyorsan harapódzott el. A lakosságnak a láztól való félelmét az a rossz szokás is fokozta, hogy az elhaltakért a város minden templomában egy-egy óra hosszat s napjában 3-4-szer is harangoztak, a szerbek, oláhok és zsidók pedig nyitott koporsóban vitték halottaikat a népes, szük utczákon a temetőbe. A hatóság végre 1770-ben e szokást eltiltotta s a harangozást is korlátozta. Mikor II. József császár 1770-ben a várost meglátogatta, megdöbbenéssel szerzett tudomást a lakosság nagymérvű halandóságáról s intézkedéseket tett a város egészségügyi viszonyainak javitása érdekében. Ennek következtében a hatóság a város körüli mocsarak lecsapolásához kezdett s 1774-ben új vizmüvet épittetett, mely a Gyárváros egyik mély furásu kútjának tiszta és bő vizét csöveken a várba vezette. E vizvezeték egészen 1849-ig fennállott, mikor azt az ostromló magyar csapatok szétrombolták.

Mikor Mária Terézia királynő a magyar rendek hosszas sürgetéseire a Temesi Bánságot az anyaországhoz visszacsatolta, a visszakeblezés foganatositása 1778 junius 6-án fényes ünnepség keretében ment végbe Temesvárott, a mai vármegyeház disztermében. A királynő képviseletében gróf Nitzky Kristóf királyi biztos jelent meg, ki ily minőségben egy éven keresztül még felosztatlanúl igazgatta a tartományt s a mellé rendelt bizottsággal egyetértően és a királynő jóváhagyása mellett megállapitotta az ujonnan visszaállitandó megyék határait, székvárosait s kijelölte tisztviselőit. Következő évben, 1779 junius 22-én folyt le Temes-

megye tisztikarának ünnepélyes beiktatása. A megye székhelye Temesvár s első főispánja gróf Nitzky Kristóf lett.

Kevéssel ezután Temesvár városát is nagy kitüntetés érte, amennyiben a német és szerb magistratus egyesitése alkalmával szabad királyi várossá emeltetett. Az erre vonatkozó szabadságlevelet 1781 deczember 21-én adta ki II. József s a következő év szeptember 16-án nagy ünnepségek között szabad királyi várossá avattatott, de a város mindezek daczára 1790-ig Temesmegye fennhatósága alatt maradt, amikor az 1790/1-iki országgyülés a megyei rendek heves tiltakozása daczára a megye joghatósága alól kivonva, a többi szabad királyi városok közé iktatta be s részére országgyülési szavazati jogot adott.

I. Ferencz király két izben is meglátogatta Temesvárt, először a bánsági szerb lázadás elfojtása után 1807-ben Károly főherczeg társaságában jött, másodszor 1817-ben nejével együtt utazta be a Bánságot. Mikor a rendek a szerb zendülés elfojtásánál hasznos szolgálatokat tett fehértemplomi polgárőrség mintájára a városokat ily őrségek szervezésére kötelezték, a temesvári polgárőrség is megalakúlt s már a következő évben, 1809-ben, mikor a Bécsbe bevonuló Napoleon elől a császári kincstár Temesvárra szállittatott — a kincstár őrizete reá bizatott. Ugyancsak I. Ferencz uralkodása alatt 1831/2-ben Temesváron kolera járvány lépett fel, mely több száz áldozatot ragadott el.

A mult század harminczas-negyvenes éveinek szabadabb szelleme a város lakóira is átalakitó hatást gyakorolt s mikor az 1848 márczius 15-iki események hire ide érkezett, a polgárság lelkesedése inpozáns módon nyert kifejezést. Márczius 18-án délután a mai Jenő herczeg téren nagy népgyülést tartottak, melyen a nagyszámmal egybegyült közönség lelkesedve fogadta el a 12 pontot. A középületekre kitűzték a nemzeti lobogót s estve

kivilágitást rendeztek. Másnap a városház udvarán tartottak népgyülést, majd a város utczáit és tereit új nevekkel látták el, igy a Jenő herczeg teret „szabadság térnek“ nevezték el, 21-én pedig az első magyar miniszterium kinevezésének hirére, a Jenő téren négy diszoltárt állitottak fel s nagy és lelkes közönség jelenlétében a különböző vallásfelekezetek papjai hálaadó istentiszteleteket tartottak.

Azonban a nagy nemzeti vivmányok áldásos hatását a temesváriak sem soká élvezhették. A kitört horvát és szerb lázadás s az udvari párt aknamunkája a korona és a nemzeti miniszterium közötti ellentéteket mind jobban kiélesitették. Az október 3-iki manifesztum, az országgyülés feloszlatása s a polgári és katonai hatóságoknak a a bán alá helyezése pedig már nyilt hadüzenet volt a nemzet ellen. Ily előzmények után jelent meg 1848 október 10-én báró Rukavina altábornagy, temesvári főparancsnok hirdetménye, melylyel a várost ostromállapotba helyezte s a haditörvényszék alá rendelte. A várőrség erre kinyilatkoztatta, hogy a honvédelmi bizottság intézkedéseit figyelembe nem veszi. Rukavina rendelkezésére két nap mulva, a városi közgyülés határozata folytán a nemzetőrség is lefegyvereztetett. Mialatt a honvéd seregek változó szerencsével hadakoztak a császáriak által támogatott szerb és horvát csapatokkal, addig a temesvári várparancsnokság a tél folyamán messzemenő előkészületeket tett a városnak ostrom esetére való megvédése érdekében. Az erődítéseket kijavittatta, a várőrséget, mintegy 9000 főre kiegészittette s a lakosságnak meghagyta, hogy minden egyes polgár legalább három hónapra való eleséget szerezzen be. A városi tanács is abban fáradott, hogy a várost kellő mennyiségű élelmi szerrel lássa el s minthogy erre pénze nem volt, 100.000 korona erejéig öt és tiz forintos utalványokat bocsátott ki.

A veszély csakhamar bekövetkezett, mikor

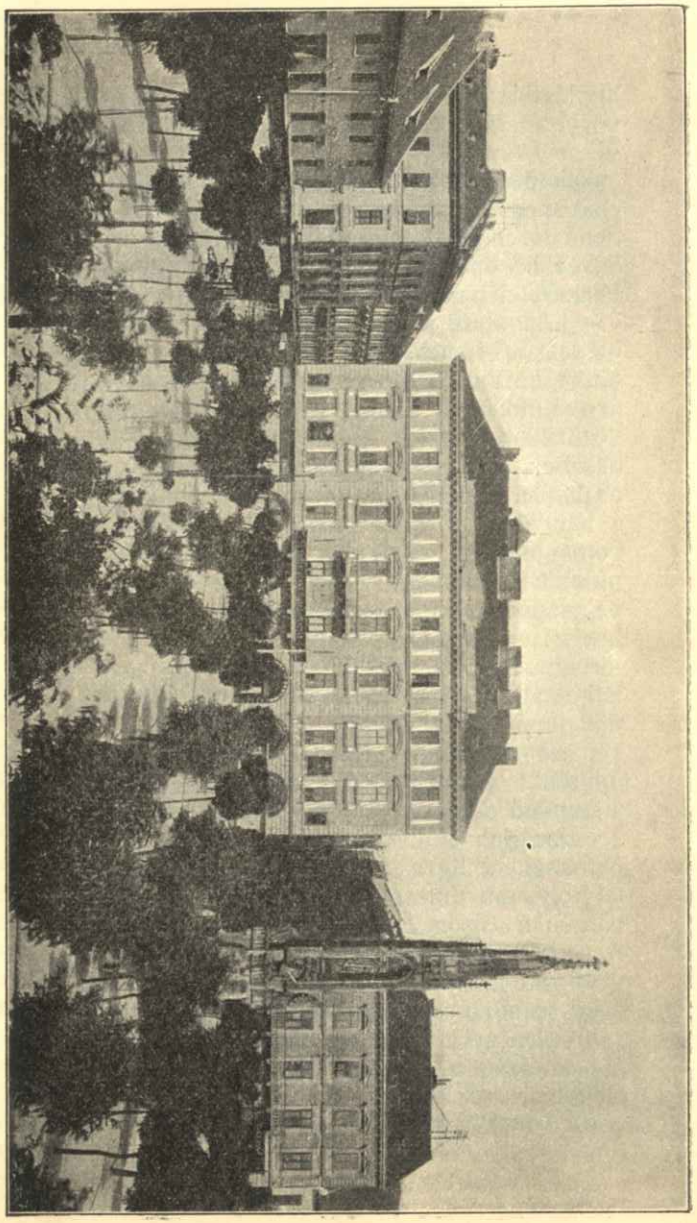

Kereskedelmi és iparkamara. Agrár takarékpénztár. Katonai emlék.

Jenő herczeg-tér Temesváron.

Bem tábornok az 1849. márczius 15-iki nagyszebeni diadal után hadtestét Erdélyből a délvidékre vezette s annak keleti részét rövid idő alatt megszállva, Temesvár ostromára indúlt. Április 26-án a magyar honvéd seregek gróf Vécsey vezetése alatt a József-külvárosba vonultak, de a polgárság kérelmére elhagyták azt s a város és Szabadfalu közötti mezőn ütöttek tábort. Május 14-én a honvédek a Gyárvárost is megszállták, majd pár nap múlva hozzákezdtek a vár bombázásához s különösen junius 11-től 17-ig majd julius 6-tól 20-ig éjjel nappal szakadatlanúl tüzeltek. Mig a várból kilőtt ágyugolyók a jól elsánczolt magyar seregekben kevés kárt tettek, addig az ostromlók lövegei oly nagy pusztitást okoztak a várban, hogy alig maradt épület sértetlenül A lakosság a házakban nem érezve magát kellő biztonságban, a kazamatákban, pinczékben s templomokban keresett menedéket. A sűrűn hulló bombák a városban rendkivüli hőséget okoztak s több izben tüzet támasztottak, melyet azonban sikerült mindannyiszor idejekorán eloltani.

Az ostrom kezdetekor mintegy 3000 polgár maradt a várban, de mikor a sürü bombázás miatt állapotuk már tarthatatlanná vált s mikor az éhség, a sebesülések s a kiütött ragályos betegségek következtében csupán a katonai kórházban 1000-nél több beteg feküdött, julius 2-án a két ellenfél kölcsönös megegyezése alapján a várból mintegy 800 lakos kivonúlt. A várőrség az ostrom alatt több izben ki-ki tört s sikerült is a honvédek ágyutelepei közül nehányat megsemmisiteni, ellenben a magyaroknak a körülsánczolt várfalakra intézett rohamai eredménytelenek maradtak.

Mikor már alig volt a várban nehány napra való eleség s a kolera jelei mutatkoztak, Rukavina a vár feladásáról kezdett tanácskozi, de az utolsó órában megérkezett Haynau felmentő serege, mely a gyászos emlékü temesvári csatában az ostromló

magyar sereget szétverve, augusztus 9-én vonúlt be a városba.

A 107 napi ostrom, mely alatt 40.000-nél több bomba repült a várba, emberben és épületekben egyaránt nagy pusztitást okozott. A császáriak közül 24 tiszt, 540 közember esett el, 2000-nél többen haltak el járványokban s 2000-en betegen feküdtek. Az épületek nagy része jelentékenyen megsérült, más részük pedig egészen romokban hevert. Elpusztult a vizvezeték is, mely a Gyárvárosból jó ivóvizzel látta volt el a Belvárost.

A szabadságharcz leverése után, mikor a délmagyarországi megyék az ország testéből újra kiszakitva „Szerb vajdaság és Temesi Bánság“ néven külön császári koronatartománynyá alakittattak, a tartomány fővárosa Temesvár lett. Itt székelt a Woiwodina kormányzója s számos hivatal, melyeknek elhelyezése végett a hatalmas dicasteriális palotát épittették. De mire az épület elkészült, a szerb vajdaság már megszünt. Őfelsége ugyanis 1860 deczember 27-én kelt kéziratával elrendelte a temesi bánságnak az anyaországba való visszakeblezését s a megyei rendszer helyreállitását.

A kiegyezés óta Temesvár beléletében előforduló események tárgyalása már a város és az országrész kulturális, közgazdasági és szocziális viszonyainak ismertetése körébe tartozik s ott méltatjuk azt a kitartó, czéltudatos és sikeres munkásságot, melyet a város vezetősége és polgársága Temesvár fejlesztése érdekében az utóbbi évtizedekben kifejtett.

Itt még csak azt emlitjük meg, hogy a fényes erkölcsi és anyagi sikerrel végződött 1891 évi temesvári országos ipar- és mezőgazdasági kiállitás alkalmával 1891 szeptember 16-án I. Ferencz József király a várost személyesen is meglátogatta. E magas látogatás egyik maradandó emlékéül tekinthető Őfelségének a következő évben tett

intézkedése, melylyel Temesvár váreröd jellegét megszüntette. Pár év múlva a város és a katonai kincstár között megállapodás jött létre a Belvárost körülfogó várterület megváltása tárgyában s ennek folytán a városi hatóság hozzá kezdett a várépitmények eltávolitásához. A belvárost gyürü alakban körülfogó falak és sánczok lebontása után most már szabaddá válik a tér, melyen a belvárosnak kifelé s külvárosoknak a központ felé való kiépitése által Temesvár rövid idő mulva területileg is egységes, hatalmas várossá fejlődik.

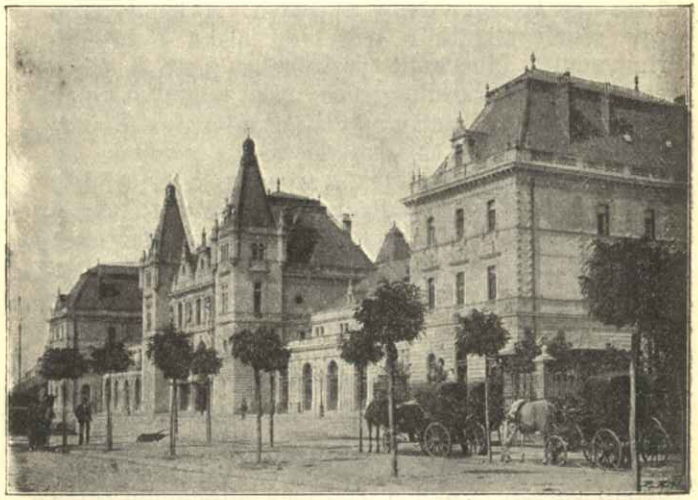

A temesvár-józsefvárosi vasúti állomás.

A régi Temesvár.

Temesvár legrégibb városrésze a Belváros, mely jórészben az ősrégi vár helyén áll s területe a lebontás alatt álló újabb várerődével azonos.

Az Árpádházi királyok idejében épült s minden oldalról vizzel körülvett *ősi vár* a szinházépület és a Jenő-tér helyén feküdött s ez volt a tulajdonképeni város. Ettől keletre, a Bega folyó által körülfogott szigeten állott a *kastélyerőd*, melyet 1316-ban Róbert Károly épittetett. A kastélyerőd egy részét alkotta a négyszög alaku s később Hunyadyról elnevezett várkastély, mely a Bega egyik ágának körülvezetése által külön is meg volt erősitve. E kastélyban lakott udvarával Róbert Károly s későbbi királyaink is ide szálltak, ha Temesvárat meglátogatták. A vártól keletre feküdött a *Kis-Palánk*, vagy Szigetváros, melyet a vártól három árok s a Temes folyó ma már kiszáradt árka választott el. E városrész későbbi keletü s mintegy elővédül szolgált. A Kastélyerőd és a vár között, viztől körülvéve állott a vizi torony, egy szintén csak később épült erős védőmü, mely ugyszólván Temesvár kulcsa volt.

Észak és nyugat felől a Bega egyik árka által elválasztva, félkör alakban vette körül a várost a *Nagy-Palánk*, vagy Katalin város, a legnagyobb városrész, hol a lakosság tulnyomó része tartózkodott. E városrész a Losonczy-tér s a hadapród iskola helyén s részben a mostani vársánczok helyén terült el. Észak felől egészen a mai városligetig kinyúlt s az egykor itt állott Katalin templom helyét ma is emlékoszlop jelöli. Az ősi vár védőmüvei első időkben inkább csak földdel

kitöltött sövényfalakból állottak, melyeket IV. Béla a tatárpusztitas után szilárdabb kő- és téglafalakkal cseréltetett ki. A vár fő erőssége azonban abban állott, hogy a Bega és Temes számos szigetet képező árkai s mocsaras kiöntései miatt alig volt hozzáférhető. Szárazon a város csak észak és nyugat felől, a kis-palánk csupán keletről volt megközelithető, miért is az erődítmények e helyeken szilárdabb anyagból épittettek.

Az ősi várból kelet felé nyilt a lugosi vagy karánsebesi kapu, északra az aradi. A nyugat felé néző a török uralom alatt forforosi kapunak neveztett s az utóbbi időben észak felé, a Nagypalánkra nyilt a mortorosi kapu is. A kastélyerődből a szigetvárba nyilt a keleti kapu, az ősi vár felé pedig a belgrádi, honnan felvonó hid vezetett át a Begán.

A török uralom idejében a várerődök fekvése lényegesen nem változott, de a folyók kiöntései és sürű bozóttal, náddal boritott mocsarai még megközelithetlenebbé tették.

Temesvárnak 1716-ban történt visszafoglalása után, a törökök újabb beütéseitől tartva, a hadügyi vezetőség szükségesnek találta, hogy a megrongált régi rendszerű erődítések helyébe a fejlődő hadi technika követelményeinek megfelelő új vár épittessék.

Az új várerőd, gróf Mercy tábornok kezdeményezésére 1723-tól 1765-ig 42 év alatt készült el. Ez erődítvény felépitése folytán a régi Temesvár képe egészen átalakult. A Bega s annak oldalágai másfelé vezettettek s medrük betömetvén, az ekként egybeolvadt ősi vár, kastélyerőd, vizitorony és Nagypalánk helyén az eddigieknél jóval nagyobb erősség emeltetett. Az új várfalakat Vauban rendszere alapján egy körbe irt sokszög alakjában épitették, külső és belső téglafalazatuk közbül földdel töltetett fel s a fal közepén földalatti folyosók és kazamaták húzódtak végig. A

falakat, melyekből nyolcz bástya emelkedett ki, széles sánczczal vették körül, ugyhogy azokba a Bega vize bevezethető volt.

Az új várból három kapu vezetett ki: az erdélyi, vagy gyárvárosi kapu, mely az erdélyi kaszárnya végénél a Gyárváros felé vezetett, a mehalai, vagy bécsi kapu, mely nyugati irányba Mehalára nyilt és a pétervároradi, vagy józsefvárosi, mely a szinházépület közelében a Józsefváros felé vezetett. E kőből és téglából épitett boltives kapuk közepén a kocsiút, jobb és baloldalról pedig a keskenyebb gyalogút vezetett. Előttük a sánczárkon keresztül egy-egy felvonó hid állott, melyet a katonai őrség veszély idejében éjjelenkint felhúzott. A kapukat éjjelre bezárták és pedig a józsefvárosit este 11 órakor, a másik kettőt már 9 órakor.

Temesvár-Belváros a lebontott vársánczokkal.

A Belváros területe, beosztása az új váreröd felépitése óta alig változott. Az akkor épitett utczák, sőt a házak és középületek is nagyrészben mai napig fennmaradtak, a várfalak pedig nem engedték, hogy a Belváros kifelé terjeszkedjék. Mikor I. Ferencz József király 1891-iki temesvári látogatása alkalmával meggyőződött arról, hogy a várfalak a város fejlődését akadályozzák, Temesvár váreröd jellegét megszüntette s a falak lebontását

megengedte. A forgalom legfőbb akadályai, a várkapuk még azon évben le is bontattak, de a hatalmas várfalak eltávolitásához s a sánczárkok betöméséhez csak 1907-ben, vagyis akkor kezdett hozzá a városi hatóság, mikor a várat körülvevő 1,240.000□ méternyi földterület megvétele tárgyában a katonai kincstárral megállapodásra jutott.

Külvárosok.

A török hódoltság előtt és alatt Temesvár lakosságának jelentékeny része a Nagypalánk külvárosban lakott. E városrész az 1716-iki ostrom alkalmával igen sokat szenvedett, amennyiben az oláh és szerb lakosság apró fa- és vályog házai közül mintegy 2000 leégett. Mercy tábornok az 1720 körül Temesvárra hivott telepesek részére a leégett Nagypalánk helyén s részben attól északra a német és örmény városrészt épittette, de e városrész az 1738-iki tüzvész idejében leégett. Csak a Katalin templom maradt meg, (a mai állami felsőbb-leányiskola melletti emlékoszlop helyén) de 1757-ben ezt is le kellett rombolni, mert az épülő várerődítményektől egy ágyulövésnyi távolságon belül nem volt szabad épületet hagyni. Ekkor romboltattak le a Nagypalánk és Katalinvárosrész még fennálló házai is.

Az eként hajléktalanná vált lakosság s a Temesvárra hozott külföldi gyarmatosok elhelyezése végett gróf Mercy tábornok 1720-ban a Gyárvárost alapitotta, mely nevét a tábornok által itt létesitett számos gyártól kapta. Eleinte két részből, u. m. a német és szerb városból állott s csak 1744-ben neveztetett el hivatalosan Gyárvárosnak (Fabrik).

Még korábban, 1718-ban keletkezett az Erzsébetkülváros, melyet oláh lakosok alapitottak. A hatóság csak 1774-ben ismerte el Majorok néven

külön városrésznek, Erzsébetváros nevét pedig 1896-ban kapta.

Az Erzsébetváros közvetlen szomszédságában fekvő Józsefkülváros 1744-ben keletkezett. Eleinte a városban lakó gazdagabb polgárok nyaralótelepéül szolgált s új német Majorok néven szerepelt. A Józsefváros nevezetet 1773-ban kapta s a következő évben róm. kath. temploma is épült.

A külvárosok és a Belváros között elterülő földterület hosszu ideig pusztán állott. A Gyárváros melletti részt az ötvenes években gróf Coronini altábornagy, kormányzó fásittatta be, kinek emlékét a Városligetben felállitott márvány obeliszk örökiti meg. A városliget melletti Ferencz József parkot az 1891. évi országos ipari és mezőgazdasági kiállitás után s annak területén létesitette a város. A vár és a Józsefkülváros közötti földterületet pedig báró Scudier Antal hadtestparancsnok parkiroztatta.

Kossuth-tér Temesvár-Gyárvárosban.

Temesvár nevezetesebb épületei és emlékei.

József- és Erzsébetváros.

A Budapest felől vonaton érkező idegennek első izben a *józsefvárosi vasúti pályaház* tünik szemébe. Az 1897-ben egy millió korona költséggel emelt hatalmas arányu, csinos épület méltán sorozható az ország legszebb indóházai közé. Az összes személyszállitó vonatok ide érkeznek be s innen indulnak, de az Orsova és a Mária-Radna felé menő, vagy onnan jövő vonatok a gyárvárosi pályaudvaron is megállnak.

A józsefvárosi állomástól villamos vasut közlekedik a városba. Útközben, a Kossuth és Bonnáz utcza sarkán látható a *józsefvárosi plébánia templom* s vele szemben, Bonnáz utczában a *Miasszonyunkról nevezett iskolanővérek* zárdája, melynek 1881-ben emelt új épületében van elhelyezve a nővérek által vezetett két felsőbb leányiskola, ovónőképző, tanitónőképző és polgáriiskolai tanitónőképző intézet, gyakorló iskola, kisdedóvó és internatus.

A Kossuth és Hunyady út kereszteződésénél, a Küttel téren áll a *városi nyugdijalap* impozáns, kétemeletes *bérháza*, majd a Hunyady ut jobb oldalán az *ev. ref. templom* és bérház mellett látható az 1906-ban román stylben épitett *Mária kápolna*, melynek oszlopai között Szűz Máriának Strobl művész által féléletnagyságban karrarai márványból faragott szobra áll. A kápolna azt a helyet jelöli meg, hol a néphit szerint Dózsa György parasztvezért rettenetes kinzások között

1514-ben kivégezték volt. A Hunyady úton a *Bega hiddal* szemben áll a *Temes-Bega vizszabályozási társulat* palotája, mely a folyammérnökség és a kulturmérnökség hivatalos helyiségeit is magában foglalja. A Hunyady hidtól a *Scudier ligeten* keresztül fasor vezet a Belváros felé. A nagy kiterjedésü, gondozott liget nevét báró Scudier Antal táborszernagytól nyerte, ki a parkot az 1870-es évek elején létesitette s kinek emlékére a város közönsége a liget közepén életnagyságu bronzozott vasszobrot állitott.

A Scudier liget mellett látható a *piaristák* 1907—8-ban épitett új *főgymnasiuma*, valamint az *állami gyermekmenhely* és *gyermekpoliklinika* épülete, előtte az utóbbi intézet alapitójának, *Sailer* Antalnak bronzmellszobra.

Az egymásba épült József- és Erzsébetváros nevezetesebb épületei közé tartozik még a Bega jobbsoron álló *Dohánygyár*, mely 1846 óta müködik, jelenleg 1700 munkást foglalkoztat s hazánk legrégibb ilynemü gyára. Ugyancsak a Bega jobbsoron van az *Erzsébet gőzmalom*, a *délmagyarországi kalapgyár*, a *vajgyár*, a Bega balsoron a *gyufagyár*, a Dózsa utczában a *Siketnémák és Vakok intézete* s a *tanitói konviktus*.

Az Erzsébetvárosban a *tornaversenytér* közelében a Templomtér 3. sz. ház udvarán áll az u. n. *török ház*, mely a török uralom idejéből fennmaradt egyetlen épület. Egykor a temesvári pasák nyaralója volt. Ennek közelében van a *Mühle-féle virágkertészeti telep*, melynek a monarchia határain túl is előnyösen ismert neve van.

Belváros.

A Hunyady várkastély. A Józsefvárosból a Belváros felé vezető út végén, jobb oldalról egy várkastélyszerü épület látható, melynek helyén a Róbert Károly király által 1316-ban épittetett

királyi palota állott. Később Hunyady János temesi gróf újjá épittette, innen kapta a Hunyady kastély nevet. A török hódoltság alatt a temesvári beglerbégek lakhelyéül szolgált s a város visszafoglalása után tüzérségi szertárul használták. 1849-ben az ostromló honvédsereg ágyugolyói annyira megrongálták, hogy 1856-ban, a régi alapfalak felhasználásával ujjá kellett épittetni. Jelenleg is ebben az alakban áll s tüzérségi szertárul szolgál.

Az erdélyi kaszárnya. A Hunyady kastélytól a Gyárváros felé vezető út jobb oldalán egy 483 méter hosszuságu egyemeletes épület, az u. n. erdélyi kaszárnya fekszik, mely 1719—23 között emeltetett a régi vár alapfalai fölé. A többszörösen megtört homlokzatu épületkolosszus Gyárváros felőli végénél állott volt az erdélyi kapu.

Gróf Mercy tábornok háza. Az erdélyi kaszárnyának a Gyárváros felőli végével szemben, a Balázstéren egy négyszögalaku alacsony, egyemeletes épület áll, mely a város legrégibb épületei közé tartozik. Itt lakott volt gróf Mercy tábornok, Temesvár ujjáteremtője s ide szálltak később a csanádi püspökök, ha Szegedről Temesvárra jöttek. Utóbb a tartományi törvényszék, majd mint u. n. „kis vármegyeház" a vármegyei törvényszék helyiségéül szolgált, jelenleg a kir. ügyészség és a fogház van benne elhelyezve. A Balázstéren az erdélyi kaszárnya mellett látható *Nepom. Szent János szobra*, mely eredetileg a Jenő herczeg téren emeltetett 1753—56 között, a pestis megszünésének örömére.

A dicasteriális palota. A kis vármegyeház mögött áll a város legnagyobb épülete a dicasterialis palota, vagy kormányszéki épület. A négy utczára nyiló, háromemeletes, hatalmas épületkolosszus 273 szobá, 20 kamara, 34 konyha, 65 pincze, 27 raktárhelyiségből áll s három nagy udvara van. A múlt század ötvenes éveiben épitették a Szerb Vajdaság és Temesi Bánság haló

ságai részére, de mire az épület elkészült, a Woiwodina megszünt. A Temesváron székelő állami hivatalok legnagyobb része itt van jelenleg elhelyezve, igy a kir. tábla, főügyészség, törvényszék, posta- és távirda igazgatóság, pénzügyigazgatóság, adóhivatal, kincstári ügyészség, államépitészeti hivatal, kir. tanfelügyelőség, a kataszteri felügyelőség és térképtár.

A katonai élelmezési raktár a kormányszéki palota keleti homlokzatával szemben fekszik. Az emeletes ódon épület 1758—80 körül a csanádi püspök lakhelye volt. Az élelmezési raktárral rézsútirányban szemben fekszik az *ágostai evangelikusok temploma.*

A vármegyeház a dicasterialis palota közelében, a Losonczy tér déli oldalán fekszik. Az 1754-ben barock stylben épült kétemeletes palota eleinte a Temesi bánság tartományi kormányzóinak s polgári elnökeinek székhelyéül szolgált. A megyei rendszer visszaállitása után vármegyeház, az 1848/49. szabadságharcz utáni időben a Szerb Vajdaság és Temesi Bánság hatóságainak helyisége volt, 1861 óta pedig ismét Temesvármegye székháza. Ide szállott 1768-ban II. József és 1872-ben I. Ferencz József király. Utóbbinak látogatását a lépcsőház falába helyezett domborművű emléktábla örökitette meg. A közgyülési termet s a mellette levő tanácstermet számos egykoru olajfestmény disziti. Utóbbiak között látható I. Ferencz, V. Ferdinánd, I. Ferencz József király s több kiváló államférfi arczképe is. A főispáni ebédlőben áll Mária Terézia és férje arczképe, a fogadó teremben pedig „V. László esküje 1456-ban" czimű nagy festmény, melyet a millennium alkalmával a megye megbizásából Gyárfás Jenő festőművész készitett.

A római kath. püspöki székesegyház a Losonczy tér keleti oldalán fekszik. A barokk stylü dóm a kincstár költségén emeltetett s épitése nagyon sok időt vett igénybe. (1736—1773.)

II. József alatt, a török hadjárat idejében katonai raktárnak használták. Az 1849-iki honvéd ostrom alkalmával a várban maradott lakosság közül sokan ide menekültek, de egy golyó a bombamentesnek hitt templom tetejét is beszakitotta, mire a menekülők a székesegyház sirboltjában kerestek oltalmat.

A sirbolt a csanádi püspökök, kanonokok s nagyobb katonai méltóságok nyughelyéül szolgál.

A szerb püspöki templom a Losonczy téren, a róm. kath. dómmal átellenben fekszik. 1748-ban épült s 1791-ben kijavitva kettős toronynyal egészittetett ki. Mellette áll az 1907-ben restaurált szerb püspöki palota. A Losonczy-tér közepén áll a város legrégibb szobra, a *Szent-Háromság szobor*, mely 1740-ben emeltetett a kevéssel azelőtt megszünt pestis emlékére. A háromoldalu oszlopon láthatók Nepomuki Szt. Jánosnak, a Bánság védőszentjének alakja, talapzatán pedig a háboru, a pestis és a kétségbeesés allegorikus domborművei.

A Losonczy tér délkeleti sarkából kiinduló Lonovics utczában 8. házszám alatt fekszik a *Délmagyarországi muzeum épület*, melyet 1886-ban Temes megye épittetett a Délmagyarországi Történelmi és Régészeti muzeum társulat s a Délmagyarországi Természettudományi társulat gyüjteményei számára. A tervbe vett kulturpalota felépitéséig a régiség-, kép-, érem- és természetrajzi tár itt van elhelyezve. (A muzeum tüzetes ismertetését l. hátrább.)

A róm. kath. püspöki palota a Lonovics- és Zápolya-utcza sarkán áll. Eleinte kincstári épület volt s 1780-ban adatott át a csanádi püspökségnek. Utoljára 1889-ben restauráltatott. I. Ferencz József király 1891-ben ide szállott, s ennek emlékét márványtábla örökiti meg.

A seminariumi templom a püspöki palotával rézsut irányban szemben, a Szent-György téren foglal helyett. Ennek helyén állott volt a városnak

Szent-Györgyről nevezett legrégibb temploma, mely a török idők előtt plébánia templomul szolgált s később a törökök főmoschejává (imaház) alakittatott át. Temesvár visszafoglalása után a császáriak az épületet két éven keresztül élelmezési raktárnak használták, 1718-ban pedig a jezsuitáknak adták át. Egyideig püspöki székesegyházul is szolgált. A jezsuiták 1754-ben kezdtek a mostani templom építéséhez, de 1769-ben pénz hiányában abban hagyták. A templom szomszédságában van a *róm. kath. papnevelő intézet* kétemeletes épülete, melyet 1730-ban a jezsuiták épitettek missióházul és a gymnasium czéljaira. 1846—48-ban itt volt elhelyezve a jogakadémia is.

A belvárosi plébánia templom (Mária Terézia utczában) s a hozzá épitett plébános lak helyén régente malom állott, melyet a Bega egyik ágának vize hajtott. Az uj várerőd felépitésekor a csatorna betöltetvén a malom helyére 1755-ben a Salvatorianus szerzetesek templomot épitettek, melyet 1806-ban a plébánia részére adtak át.

A hadtestparancsnokság palotája a Jenő tér déli oldalán áll s 1730 táján épült. Itt laktak egykor a Temesi bánság, majd a Szerb vajdaság kormányzásával megbizott tábornokok s e házban szállt meg 1852-ben I. Ferencz József király, mikor a palota előtti katonai emlék alapkövének letételére Temesvárra jött. Az épület jelenleg a hadtestparancsnok lakásául s hivatalos helyiségéül szolgál. Az előtte álló *Osztrák katonai emléket* 1852-ben I. Ferencz József emeltette annak emlékére, hogy a temesvári várőrség 1849-ben a 107 napon keresztül tartó honvéd ostromot kiállotta. A 18 méter magas, homokkőből készitett szobor alapja várbástyát ábrázol, melyből góth torony emelkedik ki. A torony menyezete alatt a hűség jelképeül nőalak áll, a vár kulcsával kezében. A szobor talapzatán eredetileg fogukat csikorgatva felfelé néző állati szörnyalakok voltak láthatók,

melyekkel az ostromló magyarságot akarták jelképezni. Ezen alakok miatt annyira felháborodott a lakosság hazafias érzése, hogy a szobor épségben maradását éjjeli katonai őrséggel kellett biztositani. Végül is 1885-ben, az emlékmű kijavitása alkalmával a szörnyalakokat eltávolittatták.

A városháza a Jenő herczeg tér északi oldalán áll. E kétemeletes ház 1732 körül épült egy török fürdő helyén. A régi épület lebontása alkalmával talált török kőfeliratot az épülő ház kapujától jobbra, a homlokzatba falazták be s a kőtábla most is ott látható. A felirat szerint a fürdő Ibrahim khán alatt, (Hedsra 1053) a gyötrelem évében épült. Az első emeleti tanácsteremben márványtábla örökiti meg azt az eseményt, mikor 1879. márczius 17-én, a szegedi árvizkárosultak segélyezésére alakult bizottság ülésén I. Ferencz József király személyesen megjelent. A terem másik falán hatalmas olajfestmény mutatja be azt a jelenetet, mikor Telbisz Károly polgármester 1891. szeptember 16-án fényes ünnepi közönség jelenlétében, a szinház előtti téren fogadja az országos ipar- és mezőgazdasági kiállitásra Temesvárra érkező I. Ferencz József királyt. A diszteremben ezen kivül egykoru festményekben vannak megörökitve a II. József óta uralkodó királyaink s a jelesebb államférfiak, városi főispánok és polgármesterek. Több zászló is függ a falakon, igy Temesvárnak szabad királyi várossá tétele alkalmával, 1782-ben készitett városi zászló, a polgári vadászzászlóalj zászlaja 1813-ból, a polgári lovaszászlóaljé 1829-ből, a zöld egyenruhás lövészszázadé 1843-ból s a város millenniumi diszzászlója.

A kegyesrendiek temploma a városház szomszédságában, a Városház-utcza sarkán fekszik s helyén a török idők előtt a ferenczrendiek temploma állott, melyet a törökök moschévé alakitottak át. Az 1716-iki ostrom alatt a régi épület elpusztult s helyébe 1733—36-ban épült a mostani templom,

mely 1788-ban a franciskánusokról a kegyesrendiek birtokába került. Az 1849-iki honvéd ostrom alatt a templom annyira megsérült, hogy jelenleg használaton kivül van. A mellette levő rendházban van a piarista főgymnasium, mely 1909-ben a Scudier park melletti új palotába költözik át.

A Jenő herczeg téren fekszik továbbá a tiszti kaszinó épülete s ezzel szemben a Temesi Agrár takarékpénztár palotája. Az utóbbival rézsút szemben álló házban van a kereskedelmi és iparkamara, ugyanitt van az anyakönyvi hivatal s a városi tanács katonai ügyosztálya.

A Ferencz József városi szinház a Jenő tér közelében, a Koronaherczeg utczában áll. Olasz renaissance stylben 1872—75-ben épült s 1880-ban leégvén, a város 240.000 korona költséggel újonnan felépittette. A szinházzal egybe épitett hatalmas három emeletes palotában van a városi vigadó, az ország egyik legfényesebb és legnagyobb arányu redoutja. Itt folyt le egyebek között az 1907. évi Országos háziipari és mükedvelő kiállitás s az 1908-iki Nemzetközi élelmezési, háztartási és konyhamüvészeti kiállitás is. Ugyanezen épületben van a város tulajdonát képező s 120 vendégszobával biró Rudolf trónörökös szálló, mely a város első szállodája.

A Belváros középületei között emlitést érdemel az Erzsébet utczában fekvő két tornyu *izraelita templom*, mely 1863—5-ben épült mór stylben 200 ezer korona költséggel. A Szent János utczában az *irgalmasok templomát és kórházát* 1737-ben kezdték épiteni, az 1849-iki ostrom alkalmával a lángok martaléka lett, de 1851-ben helyreállittatott. A Városház- és a Szerb-utcza sarkán áll az állami főreáliskola. Helyén a XVIII. században a szerb magistratus városháza állt, hol 1750 óta szinielőadásokat is tartottak s az épület 1791-től kezdve kizárólag szinházul szolgált. A Régivár utczai városi

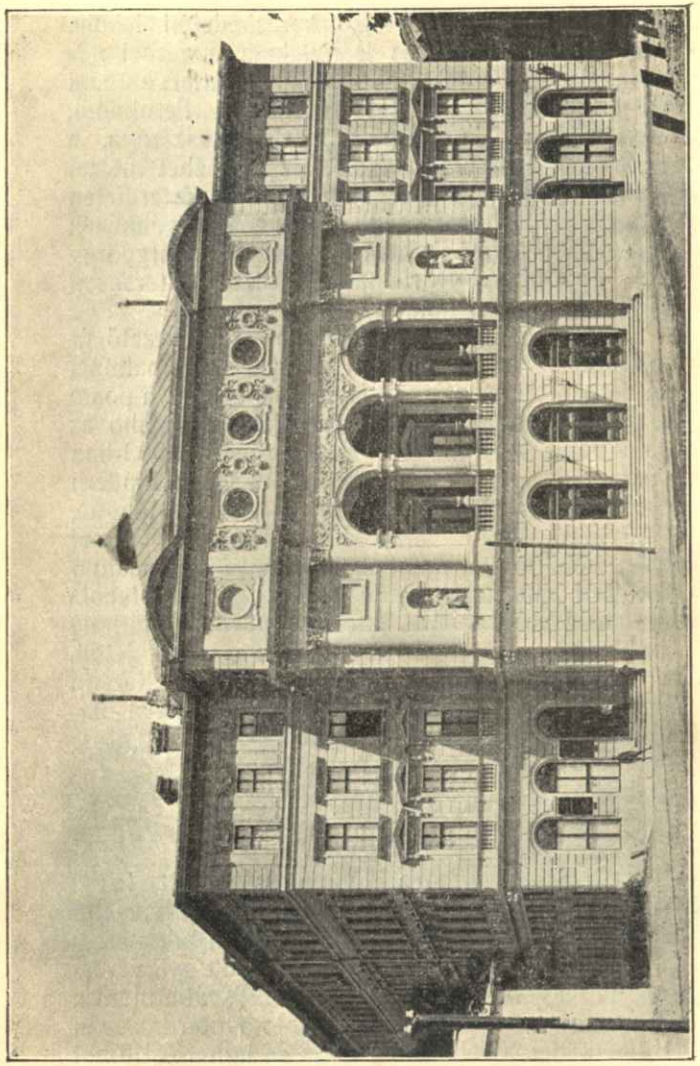

Ferencz József városi szinház Temesváron.

iskolaépületben van a felső kereskedelmi iskola, a városi polgári fiu- és leányiskola, a városi nőipariskola s a városi nyilvános könyvtár. A katonai épületek között említést érdemel a Ferdinánd, Ferencz-József és báró Fejérváry kaszárnya, a cs. és kir. hadapród iskola, az Erzsébet utczai katonai kórház, a mérnökkari s a várterületen újonnon épült hadbirósági épület. A magánházak között a Temesvári első takarékpénztár Szentgyörgy téri s az Első magyar általános biztositó társaság Mercy utczai bérpalotái.

A Belvárosból a Gyárváros felé vezető út jobb oldalán áll az Osztrák Magyar Bank palotája s a tervezet szerint melléje fogják épiteni a posta és távirda igazgatóság új palotáját. Távolabb az állami felsőbb leányiskola és internatus 1903-ban emelt impozáns új épülete áll, melynek modern berendezése a maga nemében páratlan. Mögötte, a tervezett körút vonalában, a Ferencz József parkra néző homlokzattal áll az állami főgymnasium 1897-ben emelt izléses, új épülete. A leányiskola közelében, a Gyárváros felé vivő út mellett látható továbbá egy emlékoszlop, mely azt a helyet jelöli, hol már a XIV. század óta állott Szent Katalin temploma. Az imaházat a törökök moschévá alakitották volt, 1757-ben pedig az új várerőd épitése alkalmával a templom egészen lebontatott.

Gyárváros.

A Belváros és a Gyárváros között fekvő Ferencz József ligeten és Városligeten keresztül haladva, a Ligetút gyönyörü palotasorán túl, a Bega partján az 1899-ben mór stylben épült gyárvárosi izraelita templom tünik szemünkbe. Tovább menve, a Coronini téren a városi bérpalota s a tér közepén a róm. kath. *Millenniumi templom* látható. Utóbbi Ybl Lajos tervei alapján 1896—900 között félmillió költséggel, román stylben épült s Temesvár legszebb imaháza. A templom mögött van a városi villanytelep, a Kossuth téren pedig a Görög keleti szerb templom. A Kossuth tértől a gyárvárosi indóház felé vezető Indóház út bal oldalán látható a városi *villanyos vasut telepe*, a *textilgyár* s a *gyulai szövőgyár* fióktelepe, a pályaudvar mögött pedig a Temesvármegyei gazdasági Egyesület 20 holdas mintagazdasága és szőlőtelepe.

A Gyárváros említésre méltó épületei közé tartozik a Buziási úton levő *Gyárudvar* sörfőzde, a *Turul* czipőgyár és az *Anheuer-féle* pénzszekrénygyár, a Városliget mögött a Bega bal oldalán az állami *tanitóképző*, a városi *Gizella árvaház* s távolabb a városi *közvágóhid*.

Egyébként Temesvár mellékelt térképén számokkal vannak feltüntetve a város összes említésre méltó köz- és magánépületei.

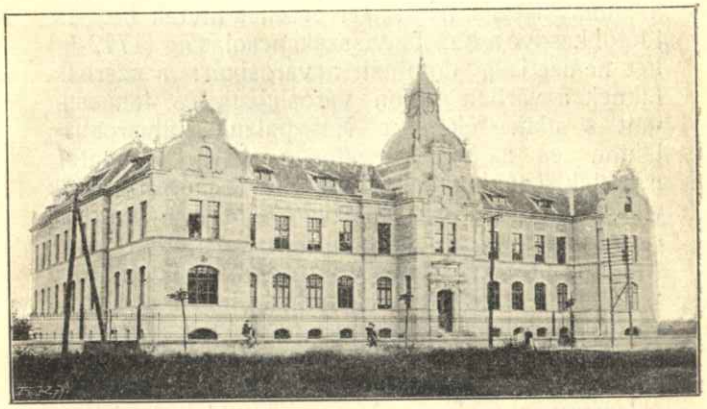

A városi Gizella árvaház Temesváron.

Temesvár lakossága.

Könyvünk külön fejezetében részletesen leírtuk, hogy az Árpád- és Vegyesházbeli királyok alatt mint vált egészen magyarrá a Temesi grófság s annak székhelye Temesvár. De a másfél századnál hosszabb török uralom e virágzó vidéket és várost is pusztává, lakatlanná tette. A visszafoglalás idejében alig volt Temesváron nehány magyar s a gyér számu lakosság a bevándorolt szerbek, oláhok, örmények és törökök közül került ki. A visszafoglalás után sem nyert sokat a magyarság ügye, mert a Temesi bánság kormányzói, felülről nyert utasitásuk értelmében, a város benépesitése alkalmával csak német telepeseket hivtak be. Ez időtől kezdve a bánság visszakapcsolásáig (1779-ig) két nemzetiség dominált a városban: a szerbek, kiknek a várban külön városházuk és tanácsuk volt s akik főként a Nagypalánk külvárosban laktak és a kormányhatóság által támogatott németek. Utóbbiaknak szintén külön magistratusuk volt, amely 1782-ben, Temesvárnak szab. kir. várossá emelésekor a szerb tanáccsal egyesittetett.

A megyei rendszer visszaállitása után a magyarság is egyre nagyobb számban kezdett a városban fellépni. A megyei tisztségekre Magyarországból és Erdélyből beköltözött nemesi családokon, az itt állomásozó magyar ezredek tisztjein s legénységén kivül számos magyar iparos, kereskedő és napszámos vándorolt be.

Mig a városi hatóság hivatalos nyelve hosszu ideig német maradt s a tisztviselők nagy része magyarul sem értett, addig a megye közgyülésein magyarul folyt a tanácskozás s 1823-tól kezdve

a közigazgatás hivatalos nyelve is magyar lett. Szóval a megye s annak tisztikara a magyarság góczpontját képezte, innen indult ki minden hazafias, culturális mozgalom és az a törekvés, hogy Temesvár német tanácsa és lakossága érzelemben és nyelvben közeledjék az államalkotó magyarsághoz. Azonban a legnemesebb törekvések is rendszerint hajótörést szenvedtek a városi hatóság és a lakosság konzervativizmusán. A piarista gymnasiumban 1791-ben megkezdték ugyan a magyar nyelv tanitását, de az előadások nyelve csak 1844-ben lett magyarrá. A városi hatóság is csak 1844-ben, a törvényhozás rendelkezése folytán hozta be a magyar tanácskozási nyelvet, de országgyülési követei rendszerint magyarul se tudtak, annál kevésbé vettek részt a negyvenes évek reform mozgalmaiban.

Csak az 1848. márcziusi események tudták a város lakosságát közönyéből felrázni. Felnőtt férfiak kezdtek most magyarul tanulni, idegen nevüket megmagyarositották s az utczáknak is magyar neveket adtak.

A szabadságharcz leverése utáni absolut uralom azonban csakhamar véget vetett a hazafias mozgalomnak. A hatóságok leszedették a magyar feliratokat, az összes iskolákban betiltották a magyar nyelvet. De a szabadság fellobbant lángját nem tudták egészen elfojtani. A magyar érzelmü lakosság, ha másként nem lehetett, kulturális czélokra való nagymérvü adakozás és nemzeti gyászünnepek rendezése által tüntetett hazafisága mellett. Annál nagyobb lelkesedést keltett 1861-ben a Szerb vajdaság és temesi bánság megszüntetésének hire. Ismét magyar lett a város hivatalos nyelve s az iskolákba is fokozatosan visszaállitották a magyar nyelvet, vagy annak mint tantárgynak tanitását. A kiegyezés óta aztán gyors léptekkel haladt előre Temesváron a magyarság ügye. A magyar lakosság száma, egyfelől a hivatalnokok

nagymérvü beköltözése, másrészt az idegen anyanyelvüek assimilatiója következtében örvendetes arányokban növekszik. 1851-ben a város 20.560 lakosa között csak 2346 magyar volt, vagyis 11·43%. 1880-ban 33.694 lakos között 7480, azaz 22·2%, 1890-ben 39.884 lakos között 10.657 (26·7%) és 1900-ban 49.624 lakosból már 36% volt magyar. A magyarság térfoglalását bizonyitja az a körülmény is, hogy amig a népiskolák tanulói közt 1869-ben csak 8% volt magyar anyanyelvü, addig ez az arányszám 1900-ban 25·3%-ra, 1906-ban pedig 36%-ra emelkedett.

Temesvár lakosságának számát, szaporodását, foglalkozás szerinti megoszlását könyvünk 68—69. 81—84. oldalán ismertettük.

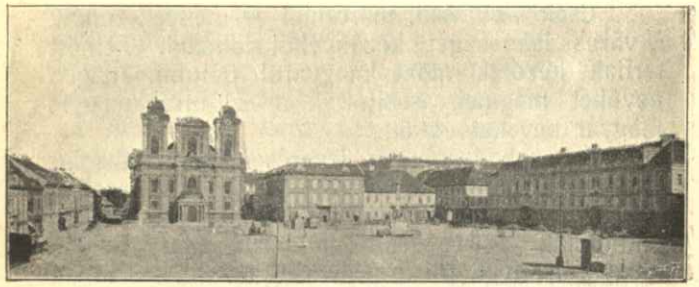

A Losonczy-tér és a püspöki székesegyház Temesváron.

Temesvár kulturális viszonyai.

Iskolák.

Könyvünk első részében bővebben ismertettük azt a nagyfontosságu szerepet, melyet Temesvár a délvidék kulturális és tanügyi életében betöltött. De mig a város falai között müködő iskolák a multban többnyire német, vagy más idegen nyelven terjesztették a tudományokat s a magyar kultura fejlődésére vajmi kevés hatást gyakoroltak, addig az utóbbi félszázad alatt, főként az állam és a város bőkezüségéből emelt különféle tanintézetek e nemzetiségileg széttagolt városban a magyar kultura és a magyarosodás legfőbb zászlóvivőivé váltak.

A Temesváron müködő 63 iskolának ma már, — a cs. és kir. hadapród iskola és nehány görög keleti elemi iskola kivételével, — kizárólag magyar a tanitási nyelve s magyarositó hatásukat fényesen bizonyitja az a tény, hogy a magyarul beszélő idegen nyelvü lakosság arányszáma az utóbbi tiz év alatt 37·7%-ról 47·7%-ra emelkedett.

A temesvári tanintézetek alapitási idejét és sorrendjét, tanulóinak lélekszámát s viszonyait a túloldali táblázat tünteti fel. Ennek adatait egybehasonlitva, érdekes következtetéseket vonhatunk le. Miként a város lakosságának 36%-a magyar, ugyanannyi az elemi iskolába járó magyar anyanyelvüek arányszáma, ellenben a középiskolai tanulóknak már 68%-a magyar. E jelenségnek az a magyarázata, hogy a magyar ifjuság tömegesebben látogatja a felsőbb iskolákat, másfelől az oda járó idegen származásu tanulók szivesen vallják magukat magyaroknak.

Temesvári tanintézetek 1906/7 tanévben.

Az intézet megnevezése	Alapításának éve	A tanerők száma	A tanulók száma			A tanulók anyanyelve					A tanulók vallása						
			fiu	leány	együtt	magyar	német	szerb	oláh	egyéb	r. kath.	gör. kath.	gör. kel.	ág. ev.	ev ref.	izraelita	egyéb
5 községi ovóda	1846 1900	14	601	646	1247	375	803	14	45	10	1061	20	54	20	43	48	1
2 róm. kath. „	1843 1890	4	135	151	286	104	171	4	7	—	239	2	10	1	8	26	—
12 községi elemi és ism isk.	1718 1905	70	2342	1490	3832	1299	2238	56	198	41	2903	52	245	85	140	402	5
Áll. gyak. el. és gazd. ism. isk.	1893 1905	3	59	—	59	43	14	—	2	—	37	1	3	—	2	16	—
8 róm. kath. elemi leány iskola	1859 1901	29	—	1194	1194	500	651	9	31	3	986	3	45	11	38	108	3
5 gör. kel. elemi iskola	1757 1884	6	117	95	212	1	2	75	134	—	2	9	200	1	—	—	—
3 magán el. isk.	1872 1901	5	65	45	110	87	19	1	3	—	8	—	5	—	1	96	—
Városi polg. fiuisk.	1899	8	344	—	344	165	136	16	27	—	214	—	52	15	16	47	—
2 r. k. polg. leányiskola	1874 1888	14	—	349	349	147	156	9	33	4	244	2	39	2	12	50	—
Állami főgymnas.	1897	22	447	—	447	310	46	20	61	—	181	2	81	18	18	143	4
R. kath. „	1798	16	376	—	376	195	135	4	38	4	293	—	48	10	13	10	2
Áll. főreáliskola	1870	18	403	—	403	219	142	18	24	—	219	2	44	15	11	112	—
Áll. fels. leányisk.	1884	15	—	258	258	228	14	6	9	1	80	3	13	11	12	139	—
2 r. k. fels. leányisk.	1892	18	—	240	240	163	66	7	4	—	181	—	11	3	6	39	—
Városi fels. ker. isk.	1899	10	186	—	186	94	72	9	11	—	88	1	26	13	3	55	—
Áll. ipari szakisk.	1900	12	261	—	261	136	106	9	8	2	205	1	17	10	22	6	—
Cs. kir. hadapr. isk.	1867	16	133	—	133	54	60	1	15	3	97	—	19	12	5	—	—
Önk. magán tanf.	1872	2	9	—	9	9	—	—	—	—	6	—	—	—	1	2	—
Áll. tanitóképző	1893	12	115	—	115	38	48	5	22	2	79	—	29	4	3	—	—
R. k. tanitónőképző	1891	15	—	158	158	86	66	4	1	1	148	4	4	1	1	—	—
R. k. ovónőképző	1893	4	—	15	15	15	—	—	—	—	15	—	—	—	—	—	—
Áll. siketnéma int.	1883	8	49	27	76	29	30	7	7	2	51	—	12	3	6	4	—
Vakok intézete	1904	1	7	—	7	3	3	—	1	—	5	—	1	—	—	1	—
7 tanonciskola	1883 1905	58	1292	—	1292	276	775	120	113	8	915	13	237	19	37	71	—
R. k. papnövelde	1806	4	47	—	47	19	23	—	5	—	42	5	—	—	—	—	—
63 tanintézetben összesen		384	6988	4668	11656	4605	5777	394	799	81	8300	120	1196	254	397	1375	15

Könyvnyomtatás.

Temesvár abban az időben került török uralom alá, mikor a könyvnyomtatás hazánkban épen kezdett meghonosodni s akkor szabadult fel, mikor a császári kormány a nyomdák felállitását politikai okokból minden módon megakadályozni igyekezett. Ez az oka annak, hogy a temesvári könyvnyomdászat nem tekinthet vissza több százados multra. Csak 1771-ben alapitotta Heimerl Mátyás az első nyomdát, mely 1848-ig csaknem állandóan versenytárs nélkül állott, amennyiben az 1787-ben létesitett másik nyomda négy évi müködés után megszünt. 1848-ban a harmadik nyomda, 1851-ben a cs. kir. fiókállamnyomda került Temesvárra s utóbbi 1867-ig müködött. A nyomdák száma 1867-ben négy, 1893-ban tizenhárom volt, jelenleg pedig 14.

E számadatok azt bizonyitják, hogy a temesvári nyomdászat, bár aránylag rövid multra tekinthet vissza, a legutóbbi időben oly nagyarányu emelkedést mutathat fel, mely csaknem páratlanul áll.

A jelenleg müködő nyomdák a következők: Csanádegyházmegyei, Délmagyarországi ny., Unió, Csendes Jakab, Stéger Ernő utódai, Uhrmann Henrik, Moravetz Testvérek, Csendes Lipót, Messinger Sándor utóda, Heim Antal, Pátria, Klein Frigyes, Lackinger Károly, Lehner György.

Hirlapirodalom.

Bár a politikai viszonyok Temesvár könyvnyomdáinak fejlődését hosszu ideig megakadályozták, mégis hazánknak időrendben negyedik ujsága, az Intelligenz-Blatt 1771-ben Temesváron jelent meg. Az első politikai hetilap, a Temesvarer Zeitung 1784-ben indult meg, de úgy ezek mint a mult század első évtizedeiben alapitott többi

németnyelvü lapok rövid életüek voltak. E tekintetben csak a Temesvarer Wochenblatt képezett kivételt, amennyiben 1831-től 1849-ig állott fenn. Általában 1848 előtt ugyanazon időben egy lapnál soha sem volt több, csak a márcziusi események hatása alatt s a sajtószabadság kimondása után indult meg még kettő, de a város ostroma alatt mindhárom megszünt. Az absolutismus idejében, 1851-ben a Regierungsblatt s 1852-ben az első politikai napilap, a hivatalos jellegü Temesvarer Zeitung indult meg, mely utóbbi aztán napjainkig fennmaradt. A legelső magyar nyelvü lapot Temesváron Pesty Frigyes inditotta 1858-ban „Delejtü“ czimen, másodikat, a „Csanádot“ Kún László és Csiky Gergely, az első magyar napilapot pedig 1872-ben Kakujay Gyula szerkesztette „Temesi Lapok“ czim alatt.

Az alkotmány viszaállitása után a hirlapirodalom is fellendült s 1872-ben már kilencz lap jelent meg, (közte három napilap) 1895-ben már harminczkettő. Temesváron általában idők folyamán 151-féle lap látott napvilágot és pedig 80 német, 43 magyar, 12 magyar-német, 3 szerb és 10 oláh.

Ezidő szerint 18 lap jelenik meg Temesváron. Ezek közül:

Politikai napilapok:

Délmagyarországi Közlöny XXXVII. évf. szerkeszti Lendvai Miklós.
Temesvarer Zeitung LVII. évf. szerkeszti Kacser Romulus.
Neue Temesvárer Zeitung XLI. évf. szerkeszti Dévay Ferencz.
Südungarische Reform XX. évf. szerk. Reiner Adolf.
Temesvári Hirlap VI. évf. szerk. Pogány Mihály.
Temesvarer Volksblatt VII. évf. szerk. Kastriener Samu.

Politikai hetilapok:

Der Freimüthige XXIII. évf. szerk. Blaskovits Ferencz.

Volkswille XV. évf. szerkeszti Tóth János.
Der Landbote XXXVII. évf. szerkeszti Kraushaar Károly.

Nem politikai hetilapok:

Plugarul Roman szerk. Mitru Miklós.
Deutsch-ungarischer Volksfreund szerkeszti Feisthammel Károly.

Szaklapok:

Temesvári Szinház napilap szerkeszti Osztie Andor.
Der Ungarische Landwirth hetilap XX. évf. szerk. Kraushaar Károly.

Folyóiratok:

Havi Közlöny (r. kath. vallásu) XXXI. évf. szerk. Dr. Kovács Sándor.
Történelmi és régészeti értesitő XXIII. évf. szerk. Dr. Berkeszi István.
Délmagyarországi term. tud. füzetek XXXI. évf. szerk. Dr. Steiner Simon.
Városi Közlöny XI. évf. szerk. Geml József.

Élczlapok:

Die Posaune XXXIII. évf. szerk. Jenkner Gusztáv.

Mig a folyóiratok majdnem kivétel nélkül magyar nyelven jelennek meg, addig a 2 erős magyar napilappal szemben 4 német nyelvü áll, s ez utóbbiaknak a délvidék németajku lakossága körében erős gyökerei vannak. Ugyanigy van a hetenként megjelenő néplapokkal is, de a német lapoknak csak a nyelve idegen, mert egy-két szocziáldemokrata, vagy alldeutsch tendentiáju laptól eltekintve, mindnyájuk hazafias, magyaros szellemben van szerkesztve.

Irodalom.

Különleges politikai, nemzetiségi és nyomdai viszonyai miatt Temesvár csak az utóbbi időben kezd irodalmi téren jelentékenyebb szerepet betölteni. A XVIII-ik század folyamán itt kiadott könyvek száma alig haladja felül a 30-at, az 1848 előtt megjelenteké pedig a 200-at s ezeknek is nagy része naptár, vagy névkönyv volt. A német és latin munkák mellett az első magyar nyelvü mű, egy imakönyv, 1780-ban jelent meg, melyet aztán hosszu időközökben követett egy-egy magyar könyv.

Irodalmi viszonyaink csak a kiegyezés után lendültek fel s szépprózánk és tudományos irodalmunk müvelői hosszu ideig a temesvári tanintézetek tanárai és az ujságirók közül kerültek ki. Igy Csiky Gergely, Ortvay Tivadar, Dr. Szentkláray Jenő, Czirbusz Géza, Véber Antal kegyesrendi, Miletz János, Dr. Gáspár János világi tanárok, Pesty Frigyes, Herczeg Ferencz, Tábori Róbert ujságirók voltak. Ez országos hirre jutott kitünőségek névsorát ujabban a jeles irók egész gárdája egésziti ki, kiknek neveit az Arany János társaság névsorában találhatni.

Az Arany János irodalmi társaság Szentkláray Jenő apátkanonok, Szabolcska Mihály ref. lelkész és Sebesztha Károly kir. tanfelügyelő buzgólkodása folytán 1903-ban alakult meg Temesváron s nemcsak e város, de egész Délmagyarország irodalmi és tudományos életében máris nagyfontosságu szerepet tölt be. Temesváron és a vidék nagyobb városaiban időnként rendezett felolvasó ülésein irodalmunk jeleseinek szépirodalmi, eszthetikai és tudományos müveit mutatja be a nagyközönségnek s hangversenyek rendezése, egyes müvek kiadása, vagy segélyezése által szintén a magyar nyelv és nemzeti kultura terjesztését mozditja elő. Rendes tagjainak száma az alapszabályokban 40-ben állapittatott meg s e helyeket az országrész érdemesebb szépirodalmi, eszthetikai és tudományos irói közül a társaság választás utján tölti be. Ezidő szerint 37 rendes tagja van.

Temesvár irodalmi és tudományos életében szintén jelentős szerepet tölt be a Temesvár vidéki tanári kör kezdeményezésére 1899-ben alapitott Szabad Lyceum, melynek hétről-hétre nagyszámu, előkelő közönség jelenlétében lefolyó ismeretterjesztő előadásain, hangversenyein a délvidék és a főváros legkiválóbb tudósai és müvészei müködnek közre.

Levéltárak.

A török uralom alatt Temesvár okmánygyüjteményei is elpusztultak s igy a hatóságok és egyházak levéltárai inkább csak a visszafoglalás utáni időkből őriznek nagyobb számu és becses okmányokat.

A városi levéltár a városház emeletén, más része a városi könyvtár alatti pinczeszobákban van elhelyezve. A XVIII. századból kevés okmányt őriz, de annál gazdagabb a mult század történetére vonatkozó adatokban. Temesvármegye levéltára a megyeház földszinti helyiségeiben van s a megyei rendszer visszaállitása (1779) óta vezetett jegyzőkönyveket s más megyei okmányokat foglalja magában. A csanádegyházmegyei levéltár a püspöki palota földszintjén van s anyaga 1740-től kezdődik. Itt őrizik a temesvári jezsuiták 1719 óta vezetett naplóját is; általában a levéltár igen értékes és bő adatokat szolgáltat egész Délmagyarország kulturális történetére vonatkozólag. A csanádi káptalani levéltár a káptalan birtokaira vonatkozó okiratokat, továbbá végrendeleteket, nemesi okleveleket foglal magában. A szerb püspöki levéltár a püspöki palota földszinti helyiségében van s 1750-től kezdődőleg gazdag adatokat őriz a szerb egyházi és iskolai viszonyokra s politikai mozgalmakra, igy a szerb vajdaság történetére vonatkozólag. A hadtestparancsnoksági levéltár rendezett okmánytára nemcsak a katonai

ügyekre, hanem a visszafoglalás utáni időben katonailag kormányzott délvidék általános történetére, különösen a tartomány ujjászervezésére és gyarmatositására vonatkozólag megbecsülhetlen, de még eléggé fel nem dolgozott gazdag adatokat tartalmaz. A pénzügyigazgatóság levéltárában jelenleg a pénzügyi hatóságok ujabb keletü iratai találhatók, minthogy az egykori Temesi Bánság tartományi kormányának hosszu ideig itt őrzött rendkivül becses okmányai pár év előtt a budapesti országos levéltárba kerültek. A királyi törvényszék levéltára (a Dicasterialis épületben) a korábban fennállott megyei, városi és tartományi biróságok iratait is magában foglalja.

Népkönyvtárak.

A Temesvár-józsefvárosi polgári olvasó egylet még 1877-ben egy népkönyvtárat alapitott, mely szerény keretek között bár, de egyre fejlődve és gyarapodva ma már évenkint közel 20 ezer könyvet ad ki olvasásra. A józsefvárosi népkönyvtár szép sikerein felbuzdulva, a Temesvári Nemzeti szövetség mozgalmat inditott a Gyár- és Erzsébetvárosban felállitandó hasonló jellegü népkönyvtárrak érdekében. A terv csakhamar meg is valósult, amennyiben a Muzeumok és könyvtárak orsz. tanácsa 1901-ben mindkét városrész számára 1000—1000 korona értékü népkönyvtárat ajándékozott, melyeknek kezelését és fenntartását a városi tanács és a Nemzeti szövetség vállalta magára. A város hozzájárulása folytán fokozatosan gyarapodó népkönytárak évről-évre növekvő forgalmat tüntetnek fel s az alsóbb osztályhoz tartozó, többnyire nem magyar anyanyelvü nép müvelése s magyarositása érdekében megbecsülhetlen tevékenységet fejtenek ki. A városi hatóság áldozatkészsége folytán e népkönyvtárak más népmüvelő intézményekkel is összekapcsoltattak, igy a gyárvárosi népkönytár Szénatéri tágas

helyiségeiben egész napon át olvasóterem áll díjtalanul a munkásosztály szórakoztatására. Ugyanott a téli időszakban hetenkint ingyen népies előadások, hangversenyek és háziipari tanfolyamok tartatnak. E népotthon kifogástalan berendezése s helyes vezetése az ország hasonló intézményei számára méltán mintául szolgálhat.

Nyilvános városi könyvtár.

Rég érzett hiány potlásáról gondoskodott Temesvár város vezetősége, mikor 1895-ben elhatározta, hogy évtizedek óta gyüjtött 11 ezer kötetes könyvtárát a nagyközönség számára nyilvános könyvtárrá alakitja. Annak gyarapitása végett több magánkönyvtárat is megvásárolt s felhivta a kulturális egyleteket, hogy könyvtáraikat a közös czél érdekében egységes, szakszerü kezelés végett végleg, vagy tulajdonjoguk fentartásával adják át. E felhivásra a Délmagyarországi tört. és régészeti muzeum társulat 4500, a Délmagy. természettud. társulat 5300, a Temesvári jogászegylet 1600, Temesmegye 900 s a Délvidéki Kárpát egylet 460 kötetet adtak át a nyilvános városi könyvtár részére, úgyhogy annak állaga ujabb adományokkal 33 ezer kötetre szaporodott. A városi könyvtár addig, mig a tervbe vett kulturpalota felépül, a belvárosi régi vár utczai iskolaépület földszinti helyiségeiben nyert elhelyezést, hol az olvasó és dolgozó szobán kivül két nagy könyvtár terem s széles folyosó szolgál a könyvek elhelyezésére. A tágas olvasó terem minden hétköznapon d. u. 3—7 óráig nyitva áll, amikor állandóan nagyszámu olvasó közönség keresi fel. A könyvtárat 1907-ben 246 nap alatt 1014 olvasó használta, ezenkivül téritvény ellenében 3358 darab könyvet vettek ki otthoni használatra.

A könytár rendezése s a czimtár elkészitése másfél évet s tetemes költséget igényelt. A czimtár

a legmodernebb követelményeknek megfelelően állittatott össze s a két kötetes nyomtatott szakkataloguson kivül betürendes czédula czimtár, szakczimtár, a könyvek elhelyezését feltüntető helyi czimtár és külön növekedési napló szolgál a kezelés megkönyitésére.

A könyvtár anyagát szépirodalmi és különféle szakbeli tudományos müvek alkotják, de a vezetőség főtörekvése oda irányul, hogy a gyüjtemény a Temesvárra és a Délvidékre vonatkozó munkákat teljes számban foglalja magában. A nagyfontosságu kulturmissiót teljesitő könyvtár a közel jövőben jelentékenyen gyarapodni fog ama müvek által, melyeket az állam 25 ezer koronás rendkivüli segélyéből fognak beszerezni.

Egyébb könyvtárak.

A r. kath. egyházmegye könyvtárát 1835-ben alapitotta Lonovics József püspök. A gyüjtemény jelenleg 5000-nél több kötetből áll s említésre méltó darabja Révai Miklósnak a csanádi egyházmegye történetére vonatkozó kézirata. A kegyesrendiek gymnasiumának könyvtára több, mint 8400, a Temesvár-józsefvárosi polgári olvasó egylet könyvtára mintegy 6700 kötetet tartalmaz.

Szinészet.

Temesvár szinészete hosszu és érdekes multra tekinthet vissza. Már az 1750-es években tartottak itt egyes pesti, bécsi német szintársulatok előadásokat, melyek 1776 óta a főreáliskola helyén állott szerb városház helyiségeiben folytak le. Mikor 1782-ben a szerb és német magistratus egyesittetett, a szerbek városházát egészen a szinház czéljaira alakitották át s 1875-ig, a „Szinház-, vigarda- és szálloda részvénytársaság“ által emelt modern szinházépület elkészültéig ott tartották az

előadásokat. Az uj szinházépület 1880-ban ugyan leégett, de a város azt 240 ezer korona költséggel csakhamar felépittette. A szinházépület mai napig ily alakban maradt fenn.

Temesvár szinészete kezdetben kizárólag német volt. Az első magyar társulat 1828-ban tartott nehány előadást s a több nyelvü lakosságra való tekintettel főkép énekes darabokat adott elő. Második alkalommal 1832-ben jött megint egy magyar társulat, a kassai, Temesvárra, hol vendégszereplése igen szép anyagi és erkölcsi sikerrel végződött. Ezután több izben keresték fel a magyar társulatok Temesvárat s 1852-ben a katonai emlék alapkövének letétele alkalmával az itt időző I. Ferencz József király is megnézte a magyar szinelőadást. 1883-ban megalakult Temesváron a magyar szinügy gyámolitó egyesület, mely a magyar szinészetet hathatós anyagi és erkölcsi támogatásba részesitette. Mig előbb a főidény alatt német társulatok játszottak, 1885 óta a magyar szintársulat kapta a téli főszezont, a németek pedig az utószezont. A szinészet 1899-ben állandósittatván, ezidő óta a városban kizárólag magyar társulatok játszanak. Temesvár város és a vidék közönsége valóban lelkesen karolja fel a magyar szinészetet, ugyhogy az előadások állandóan telt ház előtt folynak le. A városi hatóság a szinház müvelő és magyarositó hivatását méltányolva, a költségekhez maga is tekintélyes összegü segélylyel járul hozzá.

A délmagyarországi történelmi és régészeti muzeum társulat s annak gyüjteményei.

E társulat az Ormos Zsigmond egykori főispán kezdeményezésére 1872-ben alapitott Délmagyarországi történelmi és régészeti társulat s az 1882-ben létrejött Délmagyarországi Muzeumegylet egyesitése folytán 1885-ben nyerte mai

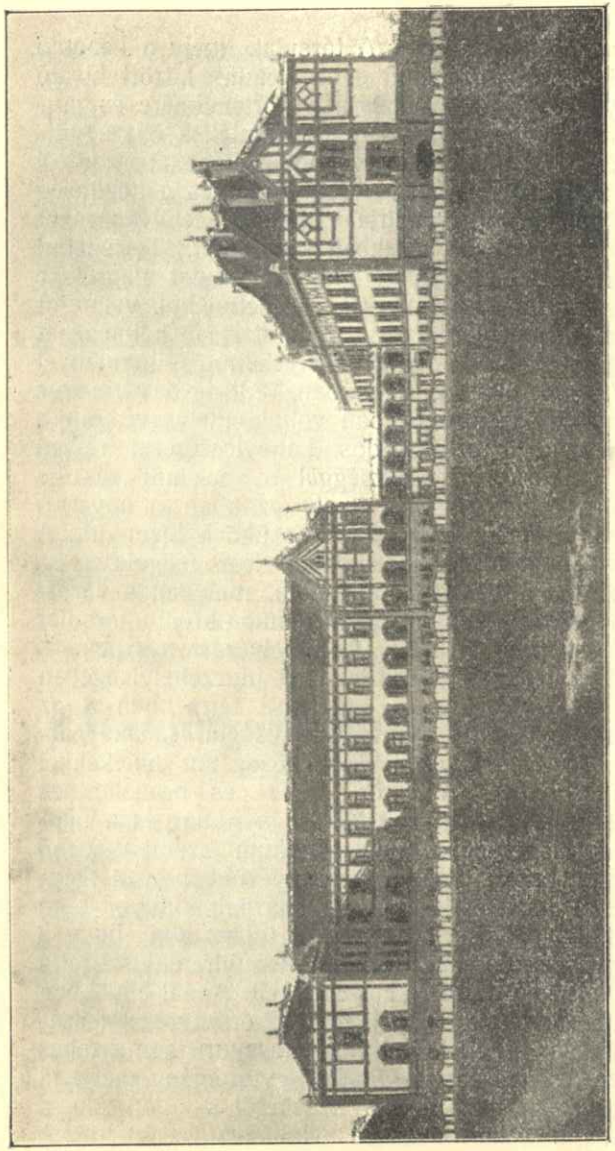

Állami felsőbb leányiskola és internatus Temesváron.

nevét és szervezetét. A társulat, mely a hasonló czélu hazai történelmi egyesületeink között kiváló helyet foglal el, a délvidék történelmére és müiparára vonatkozó adatok és emlékek összegyüjtését tüzte főczéljául. Evégből ásatásokat eszközöl s gyüjteményeit csere, vásár útján és a közönség ajándékaiból gyarapitja. Időnkint felolvasásokat rendez, s egyébb szakbeli könyveket, Történelmi és régészeti értesitőt ad ki. A társulat alaptőkéje 72 ezer korona, melynek jövedelmeiből, valamint az államsegélyből fedezi a fenntartási költségeket s gyarapitja a gyüjteményeket. Gyüjteményei 1876-ig a püspöki palotában, 1886-ig a vármegye tulajdonát képező házban voltak elhelyezve, mig a vármegye a szomszédos Lonovics-utczai telken 62 ezer korona költséggel a muzeum részére külön épületet emelt, mely azonban a növekvő gyüjtemények befogadására szűknek bizonyult. A helyiség kérdése csak akkor lesz megoldva, ha felépül a tervezett kulturpalota, melyben a városi könyvtáron s a néprajzi muzeumon kivül a társulat gyüjteményei is megfelelő elhelyezést nyernek.

A jelenlegi muzeumépület pinczehelyiségében van a lapidarium, a földszinti termekben s az emelet egyik szobájában a régiségtár és az iparmüvészeti osztály. Ebben kellő számu emlékekkel van képviselve a kőkor, a réz- és bronzkor és gazdag gyüjteménye található a római és a népvándorláskorabeli, olykor unikum számba menő régiségeknek. Sokkal szegényesebben van képviselve az Árpád- és Vegyesházbeli királyok kora s általában szomoruan lehet tapasztalni, hogy a másfélszázados török uralom mennyire elpusztitotta egy virágzó, gazdag kor emlékeit. Annál bővebben maradtak fenn emléktárgyak az országrész visszafoglalása utáni időből. A muzeum igen értékes része a Pongrácz-féle orsovai gyüjtemény, melynek nagy része az Alduna vidékéről s különösen a Vaskapu csatorna ásása alkalmával került ki. A

muzeum emeletének utczai termében s oldalszobájában van elhelyezve a képtár és az éremgyüjtemény. A képtár csaknem 350 darabból áll s legjelentősebb képei Bellini Giovanni eredeti Madonnája 1479-ből, Bordonne Paris Krisztus feje, Pittoni Giovanni Battista Atalantája, s több más XV.—XVII. századbeli mester müve, továbbá Kupeczky két eredeti müve, Munkácsy két rajza s az ujabbkori festőművészek számos értékes alkotása.

A több mint 16 ezer darabból, köztük 300 aranyéremből álló éremgyüjtemény nagy része helyszűke miatt nincs közszemlére téve. A nagy éremtárlóban vannak a keleti, görög, római és magyar aranyérmek. Az I.—II. számu kis éremtárlóban a római érmek, a III. tárlóban a Temesvárra és Délmagyarországra vonatkozó, IV-ben pedig magyar- és osztrák érmek. Az épület első emeletén van az 1700 darabból álló oklevéltár, melynek legrégibb darabja 1580-ból való. A muzeum néprajzi gyüjteménye a Délvidéki Kárpát egyesület gondozása alatt az állami főgymnasium épületében van ideiglenesen elhelyezve.

A Délmagyarországi természettudományi társulat s annak gyüjteményei.

Az 1874-ben alapitott társulat a természettudományok különféle ágainak müvelését s általában Délmagyarország természeti viszonyainak kutatását tüzte czélul. Ennek megvalósitása érdekében szakületeket és népszerü előadásokat tart, tanulmányi kirándulásokat rendez, természetrajzi muzeumot és szakkönyvtárat tart fenn. Fennállása első éveiben évkönyvet, ezidőszerint Természettudományi füzetek czimen folyóiratot ad ki s 1885-ben mikroskopiai és vegyvizsgáló állomást szervezett, mely 1903-ban nyilvánossági jogot nyert. A társulat gyüjteményei közül az állattár a muzeum-

épület egyik emeleti termében, az ásvány- és kőzetgyüjtemény egy része az állami főreáliskolában van elhelyezve.

A Délvidéki Kárpát egyesület s a néprajzi muzeum.

A természeti kincsekben, festői tájakban s néprajzi sajátosságokban gazdag délvidéken fontos szerepre van hivatva az 1892-ben alapitott Délvidéki Kárpátegyesület, mely az országrész turista ügyét tanulmányi- és társas kirándulások rendezése, a „Déli Kárpátok“ czimü honismertető folyóirat s magyar és német nyelvü turista kalauzok kiadása által mozditja elő. Az évek folyamán rendezett kutató kirándulásai segélyével feltárta a Krassó-Szörényi hegyvidéket s e gondos kutatások eredményeit az 1894-ben magyar és német nyelven kiadott Délvidéki kalauzban bocsátotta az utazó nagyközönség használatára. A turistáskodás megkönnyitése végett turista utakat, menházat s Marillán messzelátót épittetett, vidéki alosztályainak szervezése által pedig módot akart nyujtani arra, hogy az utazni vágyó közönség az egyes vidékekre vonatkozólag az alosztályok vezetőitől mindenben pontos útbaigazitást nyerhessen.

Az egyesület tagjainak száma jelenleg 380. Tagsági dij évenkint 4 korona. Az egyesület a turistika fejlesztésén kivül az országrész ethnographiai sajátosságainak összegyüjtését is programmjába vette s 1902-ben megalapitotta a Délmagyarországi táj- és néprajzi muzeumot. A gyüjtemény, mely a Muzeum társulat által átengedett tárgyakkal is gyarapodott, a kulturpalota felépitéséig az állami főgymnasiumban nyert elhelyezést.

Meteorologiai és seismologiai observatorium.

Az observatórium a Grenwichtől számitott keleti hosszuság 21° 15' 55" a s az északi szélesség

45° 45' 32" a alatt, az Adriai tenger szintje fölött 92 méter magasságban fekszik, Gyárváros, Kertész utcza 6. szám alatt. Alapittatott az observatoriumot jelenleg is vezető Berecz Ede tanár kezdeményezésére 1897-ben. Fenntartásáról a m. kir. orsz. meteorologiai és földmágnességi intézet és Temesvár sz. kir. város közönsége gondoskodik. Az observatórium megfigyelései az összes meteorologiai elemekre és a földrengésekre vonatkoznak. Déli 12 órakor helyi prognosist ad a következő 24—48 órában várható időjárásról, mely a városházán levő időjelző táblán és Kecskeméti S. optikus kirakatában azonnal kifüggesztetik és a helyi lapok által még aznap este közöltetik. A Konkoly-Vicentini-féle földrengésjelző műszer seismogrammjai, a kir. magyar tudományegyetemi földrajzi intézet központi seismologiai observatóriumának Budapestre szintén naponta küldetnek fel. Magán személyek megkeresésére, anaeroid barométerek beállitásával, orvosi, szobai, fürdő stb. hőmérők (hibáinak) állandóinak megállapitásával és telefon utján, a pontos zónaidő közlésével is foglalkozik az observatórium. Ezenkivül a kir. törvényszék vizsgáló birósága, a városi rendőrfőkapitányság, polgári és katonai hatóságok, ügyvédek, kereskedők, gyárosok, vendéglősök stb. gyakran megkeresik az observatóriumot időjárási kimutatásokért és szakvéleményért. A hőmérséklet és csapadék évszakonkinti normális középértékei Temesváron

	Hőmérsék	Csapadék
Tél	— 1·0 C°	96·1 mm.
Tavasz	11·2 „	169·9 „
Nyár	21·6 „	224·1 „
Ősz	11·2 „	147·6 „

A hőmérséklet maximuma az utolsó 10 évben (1898—1907) 1905 aug. 6-án 37·8 C°, a minimum 1902 decz. 16-án — 21·4 C° volt. Csapadékos nap legalább 1 mm csapadékkal, van évenkint átlag 97, havas nap 22, zivataros nap 30, szélviharos

nap 37. A legnagyobb csapadék mennyiség egy 24 óra alatt 1906 junius 23-án 72 mm volt. Jégeső évenkint átlag 1—2, kártékony villámcsapás pedig jóformán soha sem fordul elő. Temesvár klimája e szerint igen enyhe, hőmérséklete kétszer oly magas mint a mennyi földrajzi fekvésénél fogva megilletné. Az átmenet a meleg időszakból a hideg-időszakba igen lassu és fokozatos, az ősz tehát hosszú, kellemes és néha karácsonyig is kitart. A tél rendesen rövid és enyhe, átlagos hőmérséklete csak ritkán jut néhány tized fokkal a fagypont alá, az is csak rövid ideig tart, úgyhogy sokszor nem képes a város jégszükségletét a Bega folyóról nyerhető természetes jéggel fedezni. Az átmenet a hideg időszakból a melegbe azonban igen rohamos és gyakran ugrásszerű. A tavasz tehát rövid s a tél után csaknem közvetlenül következik a nyár. A nyár mindamellett nem túlságosan meleg, mert nyáron rendesen az északi szelek az uralkodók, melyek a meleget nagyon mérséklik. Viszont télen a déli szelek vannak túlsúlyban.*

Emberbaráti intézmények.

Temesvár városát a jótékonyság terén is méltán megilleti a vezérszerep, mert nagyszámu emberbaráti intézményeinek jó része müködését a város határain kivül is, olykor az egész délvidékre kiterjeszti. Ezek közül egyik-másik intézménye évszázados multra tekinthet vissza s az egész országban kezdeményező uttörőként szerepel. A csecsemő kortól az élet végórájáig számtalan csapás, szerencsétlenség érheti az embert; betegség, halál, anyagi károsodás ezrével teszi árvává, nyomorulttá embertársainkat, kiknek fölsegitése, támogatása a társadalom sulyos, de nemes hivatása. E humánus célok szolgálatában Temesváron

* Bővebben lásd Berecz Ede „Temesvár klimája" cz. munkáját.

számos társadalmi egyesület, intézmény müködik, de ezek mellett bőven kiveszi részét a jótékonyság terén a városi hatóság is, mely a rendelkezése alatt álló alapok jövedelméből s a saját pénztárából évenkint százezreket áldoz jótékony célokra.

A gyermekvédelem terén az 1899-ben alakult „Fehér Kereszt Délvidéki Gyermekvédő Egyesület" fejt ki buzgó tevékenységet. A Scudier liget mellett, az állami gyermekmenhely szomszédságában 1904-ben emelt diszes palotában szegény gyermekek részére poliklinikát tart fenn, hol évenkint 3—4 ezer gyermeket részesit ingyen orvosi kezelésben. Ugyanott a modern igényeknek megfelelő viz- és hőgyógyászati, svéd torna- és testegyenészeti osztályt is rendezett be s gyermekgondozónők kiképzésére tanfolyamot tart fenn. Jogsegélyző osztálya útján oda törekszik, hogy az atyák elhagyott törvénytelen gyermekeik iránti természet- és jogszerinti kötelességüket teljesitsék, irodalmi osztálya pedig a gyermekvédelmi és egészségügyi irodalom fejlesztésére és népszerüsitésére törekszik. Nagyfontosságu hivatást tölt be az egyesületnek a Bega balsor 9—11. sz. alatti bérházban elhelyezett szülészeti és nőgyógyászati osztálya, mely évenkint 3—400 szülőnőnek nyujt gondozást és sok száz bejáró betegnek orvosi segélyt. A szülészeti osztálylyal kapcsolatban Arad, Krassó-Szörény és Temes megyék anyagi hozzájárulásával egy másodrendű bábaiskola is működik. A Fehér kereszt egylet 1900—1901. években az elhagyott gyermekek gondozásáról is maga gondoskodott, e munkakörét aztán 1902-ben átengedte az állami gyermekmenhely részére. A menhely, mely 1904 óta a Scudier liget melletti diszes palotában helyeztetett át, évenkint 2000 elhagyott gyermek eltartásáról, neveléséről gondoskodik, a betegeket a menhelyben gyógykezeli, az egészséges gyermekeket pedig havi tartásdij mellett a délvidéki magyar falvakban egyes családoknál helyezi el.

A szegénysorsu tanuló ifjuság segélyezéséről a különböző társadalmi és iskolai egyesületek gondoskodnak. De e téren is első helyen áll Temesvár város hatósága, mely a városi kisdedovódákba, népiskolákba, a polgári és felső kereskedelmi iskolába járó növendékek nagy részét (igy az elemi iskolába járók 80—85%-át) tandijmentességben részesiti, e mellett 250—300 szegény iskolásgyermek felruházására, tankönyvvel való ellátására évenkint 4000 koronát áldoz. Téli időben egyes iskolákban napközi otthont s gyermekkonyhát rendez be. A budapesti egyetemre járó temesvári ifjak részére a Mensa Academicánál 2 ingyenes helyet tart fenn, az iparművészeti iskolába járó egy temesvári tanuló részére évi 500 koronás ösztöndijat ad. A különböző társadalmi és ifjusági egyesületek is jelentékeny áldozatokat hoznak a tanuló ifjuság segélyezésére. A kegyes tanitórend főgymnasiuma kebelében fennálló segitő egyesület évenkint 60—70, az állami főgymnasium segélyegyesülete 20—25 tanulót lát el könyv- és pénzsegélylyel, még jelentékenyebb az állami főreáliskola segélyegyletének működése. Az állami fa- és fémipari szakiskola tápintézete a szegény növendékeknek ingyen, a többieknek kedvezményes áron ad ebédet, az állami felsőbb leányiskola növendékei közt 10 év óta fennálló „jótékonysági egylet“ pedig a téli hónapokban az elemi iskolákba járó 160—170 szegény gyermek részére ingyen népkonyhát tart fenn s minden évben bőkezü karácsonyi ünnepet rendez. A tanulni vágyó szegény sorsu ifjak helyzetét nagyban megkönyitik a különféle internatusok, melyekben a vidéki ifjak ingyen, vagy felette jutányos áron nyernek állandó ellátást. A Szent-Imre finevelő intézet 40 tanulónak nyujt ingyen ellátást, a tanitói internatusban pedig a vidéki tanitók közép- vagy szakiskolába járó gyermekei közül 100-an nyernek kedvezményes dijért elhelyezést. A Ferencz József utczai ipari internatusban a dél-

vidéki iparosok gyermekei közül 120 növendék kap olcsó ellátást. A Temesvárról kikerülő egyetemi hallgatók segélyezésére szolgálnak a városi hatóság által kezelt alapitványok, továbbá a kegyes tanitórendi főgymnasium, az állami főreáliskola s az állami főgymnásium kebelében fenálló „iskolatársak egyesületei“.

Az árva gyermekekről a városi Gizella árvaház gondoskodik, mely a Városliget mögött 1901-ben emelt diszes otthonában évenkint 50-60 árvának nyujt ellátást. A Temesvár-józsefvárosi kath. püspöki árvaház pedig az iskolanővérek vezetése alatt évenkint 75—80 árva leánynak nyujt ellátást és kiképzést.

A munkaképtelen és agg polgárok gyámolitásával számos felekezeti jellegű s egyéb társadalmi egyesület foglalkozik, de e téren is első helyen áll a városi hatóság, mely a szegényalap kamataiból, adományokból s e czélra utalt egyéb bevételeiből évenkint 45—50.000 koronát fordit 5—600 szükölködő állandó segélyezésére. Még számottevőbb tevékenységet fejt ki a városi hatóság által gyüjtött és kezelt polgári menházalap, mely a hasonló egyéb alapitványokkal együtt jelenleg 360 ezer kor. tőkével rendelkezik s ennek kamataiból, valamint a mulatságok jövedelmeiből s gyüjtésekből 1907-ben 27 ezer koronát forditott 120 elaggott férfi és nő segélyezésére.

A társadalom által fenntartott jótékony nőegyesületek nagyrészben felekezeti alapon vannak szervezve, igy a Segitő boldogasszony róm. kath. nőegylet, a Belvárosi-, a Gyárvárosi- és a Józsefvárosi izraelita nőegyletek, a Görög keleti szerb nők jótékony egylete, az Ágostai ev. nőegylet, a Református nőegylet, a Görög keleti román nők egylete. A Temesvári nőcselédvédő egyesület cselédotthonában az állami gyermekhelyből átvett leányoknak nyujt kiképzést a háztartás különböző ágaiban, ezenkivül programmjába vette a cselédügy

rendezését s az elaggott cselédek menhelyének felállitását. A rabsegélyző egylet a büntetésüket kiállott rabok támogatását s keresethez juttatását tűzte céljául; a temesmegyei honvédegyesület pedig az agg 48-as honvédek részére nyujt havi segélyt. A polgárság vagyonának megmentésére törekednek az 1877-ben egy testületté egyesült belvárosi, józsefvárosi és gyárvárosi önkéntes tűzoltó egyletek, melyekkel egyetértőleg működnek a vasuti és gyári tűzoltóságok is. A városi hatóság és a társadalom által anyagilag támogatott Önkéntes mentő egyesület mindhárom városrészben teljesen felszerelt mentőállomást tart fenn s évenkint több mint 1000 esetben nyújt első segélyt. A kórházak között legnépesebb az 1757 óta működő városi kórház, hol 1905-ben 238 betegágy állott s 3314 beteg részesült ápolásban. Jelenleg 5 orvos, 2 férfi és 14 nőápoló van alkalmazva. A szűk és ódon kórházépület helyett a tervezet szerint pavillon rendszerben emelendő új közkórház épitési költségeinek részbeni fedezésére szolgál a 534 ezer koronányi új közkórházépitési alap. A belvárosi katonai kórházon kivül az irgalmasok 1905-ben 87 beteget, a Missits utczai irgalmas nővérek 49 beteget gondoztak.

Jelentékeny szocziális feladatot teljesitenek a különböző betegsegitő pénztárak, továbbá a 20 betegsegélyző és temetkezési egylet is, melyek közül jelentékenyebbek a városi halott és temetkezési egylet 4240 taggal, továbbá a polgári betegsegélyző 3796, a Báró Hirsch Mór egylet temesvári fiókja 800, az erzsébetvárosi temetkezési egylet 2100, a Chewra Kadisa 325, a Pietas betegsegitő és temetkezési egylet 1200 taggal. Hasonlóképen közegészségügyi czélokat szolgál a Vörös kereszt egylet fiókja s a Délmagyarországi tüdővész elleni szövetség is.

A munkásnép anyagi és erkölcsi helyzetének javitására törekesznek a munkásjóléti intézmények

u. m. a város s a kereskedelmi és iparkamara hozzájárulásával fenntartott állami munkaközvetitő intézet, mely dijtalanul közvetit munkát a kereskedelem és ipar minden ágában. A Délvidéki Nemzeti szövetség kezdeményezésére szervezett Néphivatal a vagyontalan munkásnépet ingyen jogsegélyben részesiti. A városi hatóság a munkásnép érdekében szintén jelentékeny áldozatokat hoz, igy évi 5—6000 korona költséggel téli népkonyhákat, a Gyárvárosban és a Józsefvárosban ingyen népfürdőket tart fenn. Olcsó és egészséges munkáslakások épitése végett mozgalmat inditott, s a gazdaságilag rossz esztendőkben több száz munkás részére inségmunkát ad. Ugyancsak a munkásjóléti intézmények közé sorozandó a Munkások rokkant- és nyugdijegyletének közel 2000 tagot számláló temesvári fiókja is. A délvidéki siketnémák oktatásával a város által 1885-ben alapitott s 1897 óta államositott siketnémák intézete foglalkozik. A Dózsa utczában levő diszes új épületét 1897-ben a város emeltette s a költségekhez maga közel 100 ezer koronával járult hozzá. A vakok intézete 1905-ben nyilt meg a Holló utcza 6. sz. alatti bérházban 22 növendékkel.

Temesvár társadalmi viszonyai, egyletei.

A délvidék társadalmi életének évszázadok óta Temesvár a központja. Egykori királyi palotájának fénye, udvari ünnepélyeinek hire s a temesi grófok pazar háztartása már csak a multé ugyan, de vezető szerepét a város továbbra is megtartotta s a felé összpontosuló vasuti hálózat kiépülése óta idegenforgalma s az egész délvidék társadalmára gyakorolt hatása jelentékenyen fokozódott.

Temesvár társadalma egyébként idők folyamán gyökeresen átalakult s az utóbbi századok idegen nyelvü és érzelmü intelligentiáját részben máris átformálta a számban és szellemi erőben

gyarapodó magyarság. Az átalakulás és összeolvadás folyamata még nem ért véget, amennyiben a társadalom városrészek, felekezetek, nemzetiségek, néposztályok, sőt politikai pártállás szerint tagozódik s ugyanily alapon létesültek a kaszinók és más egyesületek is. Többé-kevésbbé külön kört alkot a katonaság, a polgári osztály német része, az oláhság, a csekély számu megyei gentry s a magyar hivatalnok osztály. De a válaszfalak egymás után tünnek el s a közös érintkezési pontok, minők a gyakori kiállitások, hangversenyek, bálok, ünnepélyek s a szinház, érzésben és nyelvben egyre közelebb hozzák egymáshoz a társadalom különféle elemeit. A városi és vidéki lakosság egyik kedvelt találkozó helye a szinház, mely a nem magyar anyanyelvüekre való tekintettel különös súlyt helyez a zenés és énekes darabokra. A külföldi és fővárosi művészek, valamint a helybeli Zenekedvelők Egyesülete, a Magyar Dalárda, a Szabad Lyceum s egyébb jótékonysági, illetve kulturális egyletek által rendezett hangversenyek, az Arany János társaság s más kultur egyletek sűrűn ismétlődő tudományos és irodalmi előadásai, a megyegyülések, a városi vigadó hatalmas termeiben, vagy a kaszinók helyiségeiben lezajló bálok, télen a korcsolyázó egylet jégpályája, nyáron az athletikai és regatta versenyek s más ünnepélyek szintén erős vonzerőt gyakorolnak a távolibb vidékek lakosságára is. Vasárnap délelőttönkint, mikor a Jenő herczeg téren katonazenekar játszik, diszes közönség lepi el a corsót. Igaz, hogy a város tagozottsága miatt megfelelő corsóélet nincs Temesváron, de e helyett tavasztól őszig mozgalmas élet folyik a városrészeket összekötő hatalmas parkokban, melyeket szép időben ezrével keres fel a lakosság, a széles játszótereken pedig az ifjuság sportol. Ez árnyas ligetek részben a kiránduló helyeket is pótolják, amennyiben a környéken csak egyetlen kiránduló hely van. Ez a gyárvárosi vasuti

állomástól kocsin húsz percznyi távolságban fekvő Vadászerdő, melynek fái alatt a vendéglőben s az állami erdőőri szakiskola gyönyörü parkjában vasárnapokon ezrével mulat és üdül a városi közönség. A lakosság egy távolabbi mulatóhelye a vonaton két óránylra fekvő Buziásfürdő, hova ünnepnapokon szintén sokan rándulnak ki.

Temesvár társadalmi életében jelentékeny szerepet töltenek be a különféle egyesületek, melyek száma a 120-at meghaladja. Az emberbaráti és kulturális egyesületek nagy részét könyvünk más helyén már felsoroltuk. Az egyesületek többsége azonban a városrészenkint működő kaszinókból, olvasókörökből, a többnyire foglalkozási szakonkint szervezett dal-, zene-, tüzoltó-, temetkezési- és szakegyletekből áll, melyek szűkebbkörü, de szocziális szempontból igy is nagyjelentőségü tevékenységet fejtenek ki. A kaszinók és olvasókörök között legélénkebb tevékenységet a Délvidéki Kaszinó fejt ki s tagjai a legelőkelőbb körökből, főként a hivatalnok osztályból valók. A Hunyady úton pár évvel ezelőtt épitett klubhelyiségének tágas disztermében télidőben hétről-hétre thea- és tánczestélyeket s hangversenyeket rendez. A Jenő herczeg téri katonai kaszinón kivül, hol szintén gyakran vannak bálok és hangversenyek, népesebb olvasókörök még a T.-józsefvárosi, az erzsébetvárosi s a gyárvárosi társaskör, a T. társaskör, T.-józsefvárosi polgári olvasó egylet, a kereskedelmi alkalmazottak s a magántisztviselők egyesülete, stb. A T. Lloyd társulat szintén csinos olvasótermet tart fenn. A társas egyesületek között élénkebb tevékenységet fejtenek ki a T. Jogászegylet, a T. Magyar nyelvterjesztő egylet, a T. állatvédő egylet, a T. Gabelsberger gyorsiró egylet, a Temesvár kerületi tanári kör, a T. Sakkör, a T. Csolnakázó és a T. Zenekedvelő egyesület, stb. stb. valamint a könyvünk 165-8 és 226-231 oldalán már felsorolt kulturális, jótékonysági és más egyesületek.

Temesvár közgazdasági viszonyai. A város háztartása.

Könyvünk más helyén* részletesen előadtuk Délmagyarország s ezzel kapcsolatban Temesvár gazdasági fejlődésének történetét. A jelen állapotok ismertetése során pedig felsoroltuk ama nagyszámu gyári-, kereskedelmi s egyéb vállalatokat, melyek révén Temesvár közgazdasági téren is hazánk legelső városai közt foglal helyet. Hatalmasan fejlődő *gyáriparának* üzemei közül e helyen is felemlitjük az 1846 óta fennálló dohánygyárat, mely hazánk legrégibb s ma is egyik legnagyobb ilynemü vállalata. Állandóan mintegy 1700 munkást foglalkoztat s egész országban csak a fiumeinek van nagyobb személyzete. Az állandóan 900 munkást foglalkoztató Turul-czipőgyár az ország legnagyobb iparvállalatai közt foglal helyet, a Délmagyarországi kalapgyár 280, a Textilipar rt. 160, az Első magyar gyapjufonalgyár 120 munkással, továbbá a kötött és szövött iparárugyár, a Hinterseer-féle keztyügyár, a Hungária nemezgyár stb. fejlődő ruházati iparunknak szintén nagyjelentőségü képviselői. A vegyészeti ipar terén a 400 munkással dolgozó Temesvári első gyufa-, kocsikenőcs- és vegytechnikaigyár rt. áll első helyen, a fémipar terén az Anheuer-féle Első magyar pénzszekrény és gépgyár s az 500 munkást foglalkoztató máv. javitómühely emlitendő. A Temesváron müködő s többnyire jelentékeny külföldi kivitelre dolgozó többi nagyobb vállalatokat u. m. szesz-, sör-, tégla-, czement- stb. gyárakat könyvünk más helyén

* Lásd 105—156 oldalon.

(105—130 old.) már felsoroltuk s itt csak azt emlitjük fel, hogy monarchiánk egyik legnagyobb s Európaszerte ismert kertészeti telepe, a Mühle Vilmos és Árpád-féle műkertészet szintén Temesváron van.

Temesvár *kereskedelme* szintén jelentékeny. Már a mult századokban hiresek és látogatottak voltak országos vásárai s napjainkban is az évenkint öt izben négy-négy napon keresztül tartó nagyvásárokon egész sátorváros épül a hadapród iskola melleti gyakorló téren, hol hat nyolcz vármegye népe kerül össze. Idők folyamán a vásárok jelentőségét némileg csökkentették a fejlődő nagy kereskedő házak, melyek az egész országrész forgalmát kezükben összpontositották. A Bánság nyersterményeinek értékesitése végett 1760-ban egy kereskedelmi társulat is alakult, de csak pár évig müködött. Az újabb kereskedelmi egyesületek között legjelentékenyebb a Temesvári Lloyd társulat, melynek árutőzsdéje mellett önálló választott tőzsdebiróság is müködik. Nagyjelentőségü hivatást tölt be továbbá az 1907-ben alapitott Délmagyarországi Mezőgazdák szövetkezete, mely a gazdaosztály terményeinek értékesitésével s áruszükségletének kielégitésével foglalkozik. A város kereskedelmének és forgalmának nagyságáról némi fogalmat alkothatunk, ha az alábbi számadatokat más városokéval összehasonlitjuk. Az 1906-ban Temesvárra érkezett levélpostai küldemények darabszáma 4,202.000, a táviratoké 92.000 volt. Ebből átlag egy lakosra 71·6 levél és 1·6 távirat esett, tehát egész országban csak négy városnak volt jelentékenyebb a levélpostai s csak háromnak nagyobb a fejenkénti táviratforgalma. A telefonbeszélgetések számát (7,994.000) csak a budapesti telefon 32,206.000 beszélgetése haladta fölül. A táviró hivatal 1854 óta, a távbeszélő 1879 óta működik a városban. A budapesti és fiumei után a temesvári telefonhálózatnak van legtöbb (915)

állomása. A 2 temesvári vasuti állomáson 1906-ban felszállott 776 ezer utas, kik közül 397 ezer a szomszédos, 321 ezer a II—VII., 51 ezer a VIII—XV. és 5 ezer a XVI. zónára esett. Csak a budapesti, pozsonyi és debreczeni állomások személyforgalma volt nagyobb, a II—VII. zónában pedig az összes városok között Temesváron szállott fel a legtöbb utas. Ez utóbbi körülménynek az a magyarázata, hogy a nyolcz irányból összpontosuló vasútvonalak a Délvidék személyforgalmának jelentékeny részét e város felé terelik. A temesvári *hitelintézetek* száma 1906-ban 23-ra, az ezeknél elhelyezett takarékbetétek összege 41 millió koronára rugott. Ennél több takarékbetét csak az aradi (48 millió), pozsonyi (54 millió) és a budapesti (507 millió) intézeteknél volt elhelyezve. Az Osztrák-Magyar bank temesvári fiókjának váltótárczájánál (14 millió korona) csak a debreczeni, aradi és a budapesti fióké volt nagyobb. Figyelemre méltó jelenség, hogy amig legtöbb városunkban a közérdekü vállalatok, igy a gázgyár, villanytelep, fogyasztási adóbérlet, magánosok kezében vannak, addig Temesváron nemcsak ezek, de számos magántermészetü ipari és egyéb vállalat szintén a törvényhatóság tulajdonában és kezelése alatt áll. És Temesvár ez üzemeknek a közérdeket szem előtt tartó helyes vezetése által nagyfontosságu szocziális hivatást tölt be s akárhány nagyvárosnak követendő például szolgálhat. Igy többek között a város tulajdonában s kezelése alatt van a városi villamos vasut, mely az egymástól távol fekvő városrészek személyforgalmának megkönyitése végett hét irányba szétágazó s tiz és fél kilométer hosszu hálózatot tart fenn. Sürü kocsiközlekedésének s olcsó viteldijainak tulajdonitható, hogy utasainak száma 1907-ben 7,798.716-ra rugott, ami a megelőző évihez képest 16% emelkedést jelent. Említésre méltó, hogy az összes fővárosi és vidéki közuti vasutak közt csak két budapesti vállalat személy-

forgalma haladta felül a temesvárit, holott öt vállalatnak nagyobb a pályahossza. A vállalat 1907 évi bevétele 540.000 koronára rugott. A villamos vasut 1899 óta van forgalomban. Azelőtt 30 éven keresztül lóvonatu vasut közlekedett.

Az osztrák légszeszvilágitási részvénytársaság 1857-ben épitett légszesz gyára 1904-ben került vétel utján a város tulajdonába. A gyár 1907-ben 926 ezer köbméter légszeszt állitott elő, vagyis az előző évinél 17·5%-kal többet. A fogyasztásból állami, katonai, városi és vasuti középületekre 28%, magánosok világitási czéljaira 41%, főzés, fütés s egyéb czélokra 31% esett. Az üzem 1907 évi bevétele 273.000 korona volt. A városi villanytelep az ipari üzemek s a város köz- és magánvilágitásának czéljaira szolgáló villamáramot állitja elő. A közvilágitás majdnem kizárólag villanylámpák segélyével történik s e czélra 1105 izzó- és 47 ivlámpa szolgál. A magánvilágitási izzólámpák száma 1907-ben 41.972-re, az ivlámpáké 105-re rugott. Az ipari motorok száma 150, a házi vizvezetékek szivattyu motoraié 179, egyéb motoroké és villamos készülékeké 101 volt. Az 1907-ben termelt 3,623.000 kilówattórából a villamos vasut 940 ezer, a textilipar rt. 816 ezer s a többi fogyasztók 1,886.000 kwattórát vettek igénybe. A villanytelep 1907 évi bevétele 611 ezer korona volt. Említésre méltó, hogy az egész monarchiában Temesvár hozta be legelőször (1857-ben) az utczai légszeszvilágitást s szintén itt alkalmazták először (1894-ben) utczai világitásra a villanyt. A villanytelepet 1893-ban vette meg a város az Electric Company Limitedtől 400 ezer koronáért. A városi téglagyár 1907-ben a kedvezőtlen gazdasági viszonyok miatt csak 550 ezer darab gépi és 807 ezer kézi téglát állitott elő. Bevétele 44 ezer, tiszta üzemi feleslege két ezer korona volt. A felsorolt vállalatok vezetésénél a város a közérdeket tartván szem előtt, olcsó dijtételek alkalmazása s olykor

messzemenő kedvezmények nyujtása által a forgalom s az ipari tevékenység fokozására törekszik. Vállalatai igy is jelentékeny tiszta nyereséget producálnak, ami a közköltségek fedezésére fordittatván a városi pótadót csökkenti.

A városnak egy másik jövedelmező vállalata az állami fogyasztási adók bérlete, amely évenkint 50-80 ezer korona, illetve az államsegélylyel együtt negyedmillió korona tiszta jövedelmet hoz. A közvágóhid 1907 évi bevételei 100 ezer koronát tettek, az ezzel kapcsolatosan müködő műjéggyár 7400 korona áru jeget állitott elő. A városi zálogház a kisemberek hiteligényeinek kieligitésére méltányos kamat mellett évenkint átlag 200.000 korona kézi zálogkölcsönt nyujt. A város magángazdaságai közé tartozik egyebek között a részben házi kezelés alatt álló tinkovai és zsidóvári erdőbirtok s a sziklási kőbánya. Jelentékeny bérjövedelmet biztositanak a szinház-vigadó és szálloda épület, a gyárvárosi bérpalota, a 2493 cat. holdas temesvári, a 2110 holdas mehalai földbirtok, az erzsébetvárosi közös legelő, a katonai kaszárnyák és különféle épületek, malmok stb. A városi közalap vagyona 1906 végén 15 millió korona volt, melyből a nyolcz és fél millió koronányi kölcsönt és egyéb terhet levonva, 6 millió korona tiszta vagyon mutatkozik, ezenkivül a város kezelése alatt álló szegény-, Gizella árvaházi-, polgári menház-, városi nyugdij-, körkórház-, ut- és más alapok tiszta vagyona a másfél millió koronát, a közmüvelődési és közegészségi alapok vagyona a 800.000 koronát meghaladja. A városi háztartás 1908 évre előirányzott 2,722.000 korona rendes bevételeiből ház- és haszonbérekre 482.000, községi pótadóra 333.000, (az állami adó 30%-a) iskola adóra, tandij és államsegélyre 180.000, kövezetvám-helypénz, fogyasztási adókra és államsegélyekre stb. 1,126.000, városi illetékekre, dijakra, késedelmi kamatokra 90.000, átruházási pótilletékre 60.000, téritményekre

420.000, vegyesekre 33.000 korona esik. Az 1908 évre előirányzott 2,695.000 korona rendes kiadásból tanügyi és culturális célokra 440.000, tiszti fizetésekre s illetményekre 307.000, épületek jókarban tartására, irodai költségekre s birtokok kezelésére 120.000, szinház és vigadóra 60.000, utcza nyitásra, kövezésre, ligetfentartásra 332.000, adókra 63.000, kölcsönök kamataira s törlesztésekre 590.000, fogyasztási adó megtéritésre és kezelésre 440.000, emberbaráti célokra 43.000, közrendészeti kiadásokra 187.000, egészségügyi célokra 27.000, kegyuri kiadásokra 32.000, vegyesekre 54.000 korona esik. A város pénzügyi viszonyainak nagyarányu fejlődését mutatja az, hogy a közalap bevételei 1854-re még csak 312.000 kor.-ban, 1900-ra 1,824.000 koronában irányoztattak elő, tehát a legutóbbi nyolcz év alatt 50% az emelkedés.

A város összes alkalmazottainak száma 1908 elején 862 volt, tehát egy év alatt 105-tel szaporodott. Illetményeik összege 1,177.546 koronára rugott. E kolosszális számoknak az a magyarázata, hogy a város sokféle vállalatai jelentékeny számu tisztviselőt és segédszemélyzetet, a városi iskolák pedig megfelelő tanitó személyzetet foglalkoztatnak. Igy a városi közigazgatás különféle ágaiban s a rendőri szolgálatban összesen 393, a közkórházaknál 45, az iskoláknál 147, a közvágóhidnál és jövedéki kezelőségnél 61, a villamos vasutnál 93, a villanytelepen 71, s a légszeszgyárban 52 alkalmazott müködik. A törvényhatósági bizottság 67 virilista s ugyanannyi választott tagból áll. Az 1892 évi szervezeti szabályrendelet a bizottsági tagok számát 134-ről 196-ra emelte ugyan, de a törvényhatóság e határozat életbeléptetését egyidőre felfüggesztette s igy a tagok száma változatlan maradt.

Temesvár jövője.

A mai Temesvár egy épülőfélben levő hatalmas palotához hasonlit, melynek egyes befejezett részeiből máris következtetni lehet az épület impozáns méreteire s fenséges styljére. A közel jövő Nagy-Temesvárjának is csak egyes részei épültek még ki, ugymint a hivatalokkal és üzletekkel telerakott Belváros s az attól keletre és nyugatra ágyulövésnyi távolban fekvő Gyár-, Erzsébet- és Józsefkülvárosok, melyek külön piaczaikkal, üzleteikkel és társadalmukkal megannyi önálló városnak tekinthetők. Képzeletünkben annál impozánsabban bontakozik ki a jövő képe, ha arra gondolunk, hogy ez egymástól messze fekvő külvárosok csak fejlődési pontjai egy hatalmas méretű igazi nagyvárosnak, mely a mai vársánczok és falak helyére épülő körutakkal és palotacsoportokkal egygyé fogja forrasztani a különálló részeket.

A városok fejlődése rendszerint egyetlen központ felé irányul s ezért a monumentális új köz- és magánépületeket a régimódi szűk utczák lebontott házai helyére kell épiteni. Temesvár azonban centrifugális irányban fejlődik, itt a nagyobbszabásu palotákat a városrészek között amerikai módon nyitandó új utczákban, körutakon s parkok mellett fogják felállitani, hol perspektivájuk kellően érvényesülhet.

A pengő csákányok maholnap befejezik munkájukat s a negyvenkét évig épitett várerőd széles falai a vársánczokba temetve örökre eltünnek és az általuk eddig eltakart Hunyady kastély, főkormányszéki palota, szinház és sok más belvárosi épület most már érvényre juttathatják

hatalmas arányaikat, antik stiljöket. A béklyóitól megszabadult Belváros pedig fejlődhetik kifelé a sik várterületen, mig a feléje épülő külvárosokkal össze nem találkozik. De mintha a természet s az emberi számitás nem engedné, hogy a városrészek teljesen egybeforrjanak, továbbra is közöttük fog állni az egy mederbe terelt Bega csatorna s mellette a hosszu parklánczolat, melynek fái majd távoltartják a várostól a gőzhajók füstjét.

A város fejlesztési tervek egy része már a közel jövőben meg fog valósulni. Igy a Bega csatorna medrének egyesitése s hajózhatóvá tétele, a várfalak lebontása s a várterület szabályozása, az új kegyesrendi főgymnasium épitése s a körülte fekvő terület rendezése, a hadbirósági és fogházépület, a gyárvárosi városi bérpalota stb. épitése folyamatban van. A posta- és távirdaigazgatóság új palotája, a terv szerint az Osztrák-Magyar bank és az állami felsőbb leányiskola palotája között, szintén közelebbről felépül s a városi könyvtár és az összes muzeumi gyüjtemények czéljaira emelendő nagyszabásu kulturpalota, valamint a józsefvárosi róm. kath. templom költségei is nagyrészben biztositva vannak. Már készülnek az új róm. kath. püspöki palota, az új városház és megyeház, a nagyszabásu városi közkórház, s a csatorna- és vizvezetéki hálózat tervei, úgyszintén tárgyalás alatt van a forgalmat gátló báziási vasutvonal áthelyezésének, vagy felemelésének kérdése s mig az egyes városrészekben a pénzügyi és épitési válság idejében is szakadatlanul folyt a magánépitkezés, az újabb gyárak kéményei szintén egymásután emelkednek ki a földből. Az ipari vállalatok alapitását egyébként az állam iparfejlesztési politikája s a pénzintézetek helyes gazdasági érzéke mellett hathatósan elősegiti a városi hatóság messzemenő erkölcsi és anyagi támogatása is, amennyiben a város nemcsak kezdeményezőleg vesz részt a vállalatok alapitásában, hanem ingyen

telket, kedvezményes áru téglát és villamos erőt s több évi adómentességet is nyújt. Részben ez a magyarázata annak, hogy Temesvár az ország legelső ipari városai közt foglal helyet, de ily irányu továbbfejlődésének egyéb biztositékai is vannak, minők a lakosság vállalkozó szelleme és ipari rátermettsége, az alacsony pótadó, olcsó, egészséges lakások, megfelelő vizierő és a város kitünő fekvése.

A város fejlődése még nagyobb arányokat fog ölteni, ha a második műegyetem, vagy a harmadik egyetem, továbbá az államvasutak ujabban szervezendő üzletvezetősége Temesvárra kerül. Az új egyetem elnyerése az a czél, mely felé a város közönsége állhatatosan törekszik s amelyért kulturális és tanügyi intézményekre évenkint máris százezreket áldoz. Hogy e tervek nem hiu ábrándok s a kulturális és gazdasági téren missióra hivatott Nagy-Temesvár kialakulása csak idő kérdése, ezt igazolják a mult tanuságai s a jelenben elért eredmények. Szerencsére Temesvárnak minden korszakban kiváló vezetői voltak: a háborus időkben Losonczy István, Hunyady János s a többi törökverő temesi grófok, az ujjáteremtés korszakában Mercy tábornok, a geniális szervező tehetség s ma, amikor nem a harczmezőn, hanem kulturális és közgazdasági téren folyik a mérkőzés, elődeihez szintén méltó férfi áll a város élén.

Temesvár vidéke.

A temesvári járásban *Szentandrás* (3011 l.) *Ujbessenyő*, *Kisbecskerek*, *Temes-Gyarmata* (53221.) stb. virágzó régi német telepes községek közelében a földmivelési kormány telepitési actiója folytán újabb időben két tiszta magyar község is keletkezett. Az egyik az 1903-ban alapitott *Ujmosnicza*, másik a Temesvártól kocsin félóránylra fekvő s 1891-ben szentesiek által épitett *Vadászerdő*

község, melyek máris fontos hivatást töltenek be a magyarositás terén. Vadászerdőn az állami iskola mellett internatus is müködik, s évenkint 200-nál több idegen ajku tanulót helyez el a magyar családoknál. Ugyane község határában erdőőri szakiskola is van. (L. könyvünk 112 oldalát.)

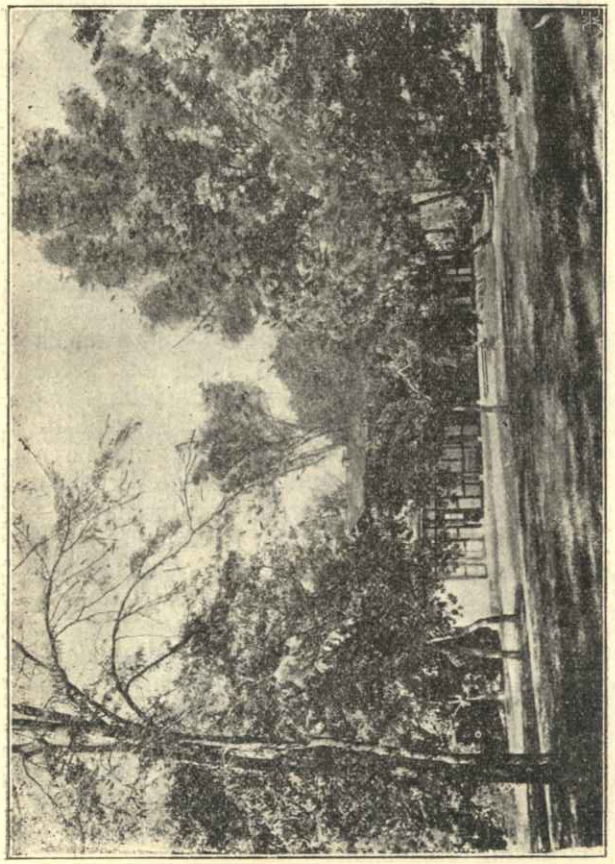

Búziásfürdői parkrészlet.

Versecz törvényhatósági jogu város.

A báziási vasutvonal mellett, Temesvártól vonaton két órányira, a festői Kudrici hegység tövénél fekszik Versecz törvényhatósági jogu város. Az impozáns, uj vasuti állomástól a Pancsovai úton, az Erzsébet téren és a Székház utczán keresztül kocsin 10 percz alatt* juthatni a város központjába, a Városház térre s az annak szomszédságában levő Andrássy-, Ferencz József- és Baross-térre. Befelé menet a Pancsovai út jobb oldalán a Délmagyarországi kiviteli gőzmalom rt., távolabb a főszolgabirói hivatal áll, a Székház utcza jobb oldalán, diszes kert közepén a szerb püspöki palota, ezzel szemben, az utcza másik oldalán az 1783—5-ben épült hatalmas szerb székesegyház és iskolaépület, az utcza jobb felöli végén az izraelita templom látható. A csinos épületsorokkal és üzletekkel szegélyezett Városház téren áll az 1861-ben épült góth stylü, impozáns Városház, ezzel szemben a Hungária szálló s e téren van a pénzintézetek üzleti helyisége is. A Városház tértől nyugatra fekvő s vásártérül szolgáló tágas Ferencz József téren s a Szalvator utczán áthaladva a Baross térre érünk. Itt van a csinos Baross szálló, szemben az Adler Vilmos és fia-féle gőzmalom. A Városház tértől délkeletre a téglány alaku csinos Andrássy térre jutunk, melynek keleti oldalán a Takarékpénztár s a Verseczi kaszinó, a tér közepén pedig az 1892-ben felállitott honvédemlék áll. Az Andrássy térrel párhuzamosan s attól keletre fekvő hosszu, egyenes Petőfi utczában van az állami főreáliskola.

* Omnibusz viteldija 20 fillér, kocsi 1 kor. 20 fillér.

A Petőfi utczával párhuzamosan s attól keletre huzódik a csaknem egész várost átszelő s fasorokkal szegélyezett széles Fehértemplomi út, melynek asphaltjárdája a verseczi társaság legkedveltebb korzója. Keleti során Zoffmann Sándor sörgyára, tovább a községi polgári leányiskola, mellette a községi fiuiskola emeletes épülete áll. Utóbbiban van elhelyezve a városi muzeum gyüjteménye is. Ugyanazon soron s az Iskola utcza szegletén áll a pár évvel ezelőtt góth stylban épült kéttornyu, gyönyörü róm. kath. plébánia templom, távolabb a nyugati soron a járásbiróság csinos, uj épülete, az ut déli végén pedig a Kormann és a József főherczeg térre néző honvédségi laktanya, a Lengauer-féle cognacgyár s a polgári lövölde látható. A fehértemplomi utról a Városliget utczán keresztül a Városkertbe, Délmagyarország legrégibb s egyik legszebb nyilvános parkjába jutni. A városi közönség által sürün látogatott sétahely közelében van a róm. kath. temető, a városi kórház s a szegények háza. A város nevezetesebb középületei közé tartozik még a Jenő herczeg téren fekvő m. kir. méntelep. A gyári vállalatok nagy része a verseczi, a Versecz-réti, illetve a Versecz-vásártéri vasuti indóházak közelében fekszik, igy egyebek között a szalámigyár, a téglagyárak, az Unió keményitőgyár stb.

A Temesvár-fehértemplomi állami ut mellett s öt vasutvonal kereszteződésénél fekvő város kereskedelme és ipara igen élénk. 24.770 főnyi lakosságának 24·4%-a iparral, 7%-a kereskedelemmel, 40·8%-a pedig föld- és szőlőmüveléssel foglalkozik.* Bortermelése az ország határain túl is hires volt, mig a 12 ezer holdnyi szőlőterületet 1880 körül a phylloxera ki nem pusztitotta. Ujabban az amerikai alanynyal felujitott s a közeli homokpusztán beültetett szőlőterület

* A népességre vonatkozó egyéb adatokat lásd a 65—86. oldalon.

már 4300 holdra tehető, melynek hozama az 52 ezer hectolitert máris felülhaladja. A város lakosságának 53·5%-a német, 32·5%-a szerb, a 10·2%-nyi magyarság nagy része pedig a hivatalnokok és értelmiségi keresettel foglalkozók közül kerül ki. Az egyesületi élet igen élénk, a helybeli lapok száma 5, u. m.: a Délvidék cz. társadalmi hetilap, a Werschetzer Gebirgsbote, a Neue Werschetzer Zeitung, a Werschetzer Volksblatt és a Südungarische Generalanzeiger czimü hetenkint 2- 3-szor megjelenő politikai lapok. Versecz története a legrégibb időkbe nyúlik vissza, amennyiben a város környékén talált gazdag régiségleletek részben a palaeolith, neolit, a bronz- és a rézkorból valók. Római korbeli emlékekre is lehet találni, melyek azt bizonyitják, hogy a közelben római castrumok állottak. A város mostani neve okmányainkban először a XV-ik században fordul elő. A város 1552-ben török kézre került s maradt 1716-ig, mikor a kormányhatóság által betelepitett németek a szerb község mellé uj telepet épitettek. Eként Német- és Szerb-Versecz néven két külön község alakult, melyek csak 1795-ben egyesültek. 1817-ben Versecz szabad királyi város lett. 1872-ben pedig törvényhatósági jogot nyert. Az 1690-ben alapitott görög keleti szerb püspökség 1749 óta székel a városban, azelőtt Karánsebesen állott s hatásköre az oláhokra is kiterjedt. A versecziek kedvelt kiránduló helye a háromnegyed óra alatt megjárható 250 méter magas Kápolnahegy. A rajta álló s 1720-ban épült Szent Kereszt kápolna hires búcsujáróhely, hova május 13-án és szeptember 14-én ezrével látogatnak a búcsusok. A kápolnától fél óra alatt a 407 méter magas Várhegyre juthatni. Utóbbinak csúcsáról gyönyörü kilátás nyilik az alant elterülő rónára s tiszta időben Belgrádig és Temesvárig is el lehet látni. A hegy csúcsán egykor vár állott, mely a XV. században épült s 1702-ben a karlóczai békekötés értelmében leromboltatott. Most csak az

öreg torony (donjon) áll még belőle. A Kápolnahegy és a Várhegy között fekvő Ördögárok nevü hegyszakadékba, hol a katonai lövölde és vendéglő áll, a városligetből fél óra alatt lehet eljutni. A kápolnától pedig fél óra alatt a városi erdőbe érhetni. Itt csinos pavillon, vendéglő és tánczhely áll a nyaranta tömegesen kiránduló közönség rendelkezésére. Nem messze van a Széles liget nevü völgy, hol nyaralók is állanak. Versecz vidékén megtekintésre érdemes Meszics oláh falu szerb kolostorral, továbbá a festői Karas völgyben fekvő Varadia, melynek helyén a középkorban Ér-Somlyó vára állott.

Pancsova törvényhatósági jogu város és vidéke.

Pancsova törv. hat. jogu város vasúton Temesvártól öt órányira, Nagybecskerektől négy órányira, a Duna folyó közelében fekszik. Belgrád és Zimony felől hajón is könnyen ide lehet jutni. A helyi forgalmat lebonyolitó hajók két kilométernyire haladva fel a Temes csatornán, annak keleti partján kötnek ki. A csatornától keletre látható az állami selyemfonóda emeletes épülete s ennek közelében halad Pancsovától a Dunáig s annak partján T.-Kubinig a Pancsova-Kubini ármentesitő társulat 1,200.000 korona költséggel emelt töltése. A hajóállomás közelében, kissé fentebb a parton van az államvasutak pancsova-temesparti állomása. A folyó tulsó oldalán pedig a Szunyogsziget, mely a város lakóinak sétáló és mulatóhelyül szolgál. A hajóállomásról kilépve nyomban a városba érünk, mely egészben a Temes bal partján terül el. Mindjárt egy hatalmas vörös épület ötlik szemünkbe, a régi veszteglő, mely ma a Pancsovai népbank áruraktára. Innen a Stancsics és József főherczeg utczán keresztül pár percz alatt gyalog is beérünk a város

központjára, az Erzsébet- s a mellette levő Ferencz József térre. A Stancsics utcza elején, jobbról találjuk a kir. folyammérnökséget s mellette az állami adóhivatalt, innen a József főherczeg utczába betérve utóbbinak elején balfelől a vámhivatalt, tovább a határrendőrség emeletes épületét, hol a Szerbiába szóló határátkelési engedélyek is kaphatók. A József főherczeg utczával párhuzamosan, délkeletről északnyugat felé halad a Starcsovai út, melynek külső részén két gőzmalom áll. Ez ut a József főherczeg uttal együtt az Erzsébet térre vezet. A kereskedésekkel megrakott s csinos emeletes házakkal körülvett tér nyugati oldalából a fasorokkal szegélyezett Rákóczy utra érhetni, melynek jobb oldalán a főszolgabiróság, távolabb a Prohaszka-féle gőzmalom s ezzel szemben, a balsoron a honvéd kaszárnya áll. A Rákóczy ut folytatása az északkelet felé haladó Révaujfalui ut, melyen a Pancsova-józsefvárosi pályaudvarhoz juthatni. A Révaujfalui ut jobb oldalán a róm. kath. és izraelita, balsorán a görög keleti s távolabb a református és evangelikus temető fekszik. Az Erzsébet térről az egymással párhuzamos Mária Terézia-, avagy a Deák Ferencz utczán át juthatni Pancsova központjára, a Ferencz József térre. A téglány alaku csinos és széles tér déli során a Kontinovits nagyszálloda, a kir. törvényszék, keleti oldalán a Hungária nagyszálloda, a kir. járásbiróság és az ügyészség foglal helyet. Az északi oldal közepén áll az impozáns, szép városház. E térről nyolcz irányba ágaznak el az utczák. A kelet felé párhuzamosan haladó Széchényi és Ráday utczák közül előbbiben a fogház és az ev. ref. templom, utóbbiban a kereskedelmi és polgári iskola kétemeletes, hatalmas épülete s a kaszinó helyisége található. A Széchényi utcza folytatása keleti irányban a Petőfi utcza, ahol a katonai laktanyák és egyéb épületek állanak. A Ferencz József tér északnyugati sarkából indul ki a hosszu és széles

Almási ut, melynek elején látható a görög keleti szerbek hatalmas méretü s értékes antik festményekkel diszitett temploma. A Ferencz József térről nyugat felé nyiló Zárda utczában és annak közelében van az állami főgymnasium, a róm. kath. templom s számos más köz- és magánépület. Erre felé van a legrövidebb ut az Iskola utczán keresztül a pancsova-temesparti pályaudvarhoz. Pancsova nevezetesebb utczái még a Jenő herczeg utcza, hol a lutheránusok csinos uj temploma emelkedik s a Rákóczi ut végétől dél felé húzodó széles Michailovich utcza, melyen a csinosan parkirozott Népkertbe juthatni. E parkban voltak felállitva az 1905 augusztus és szeptember 15-ike közti időben rendezett Pancsova- és vidéki ipari és mezőgazdasági kiállitás épületei. A csinos pavillonok egy része ma is megvan s a park diszéül szolgál. Az anyagilag és erkölcsileg egyaránt fényesen sikerült kiállitást, mely 17 ezer korona tiszta jövedelemmel zárult, az ország legtávolibb vidékeiről s a közeli Szerbiából számos látogató tekintette meg. Pancsova városnak az 1900-iki népszámláláskor 18.512 lakosa volt s ennek 14·2%-a magyar, 39·8%-a német és 42%-a szerb. A lakosság főfoglalkozása a földmivelés, de az ipar és kereskedelem is jelentékeny fokon áll. Különösen élénk a gabona kereskedelme. A társas élet fontos tényezői az egyesületek, melyek közül főleg a Gromon Dezső nyelvterjesztő egylet, a Kaszinó, a városi gazdasági egylet s a különféle nőegyletek érdemelnek említést. A városban négy lap jelenik meg u. m. a „Határőr“ és a „Délvidéki Lapok“, a „Donau Temesbote“ s a „Gragyanin“, utóbbi kettő német, illetve szerb nyelven.

Pancsova története a legrégibb időkbe nyulik vissza, amennyiben a város határán talált régiségleletek tanusága szerint már a kőkorszakban

* A népességre vonatkozó egyéb számadatokat lásd a 68—84 oldalon.

emberek laktak e helyen. Ugyancsak e régiségekből megállapitható, hogy a város helyén dák-, majd római gyarmat volt de vitás, hogy a rómaiak Panucca nevü vára itt állt volna. A honfoglalás után e város is Keve megyéhez tartozott, de Árpádházi királyaink idejéből kevés adat maradt fenn róla. Annyit tudunk, hogy a tatárdulás után IV. Béla az elpusztult várat újra felépittette. Nagyobb jelentőségre a török háboruk idejében emelkedett s Temesvár eleste után szintén török kézbe került. A császári seregek az 1697-iki zentai diadal után bevették ugyan s lerombolták a várat, de a következő évben megint elvesztették. A törökök által újra felépitett várat 1716-ban Mercy tábornok foglalta vissza s a kipusztult lakosság helyébe német gyarmatosokat telepitett, de a fejlődni kezdő város nyugalmát ezután is sokszor zavarta meg a harczizaj s a törököknek hosszabb-rövidebb időre visszatérő uralma. 1737-ben ujra az ellenség kezébe jutott s maradt a belgrádi békekötésig, az 1788-iki török hadjárat alatt szintén elesett, mikor is a várost három hétig megszállva tartó ellenség emberben és vagyonban iszonyu pusztitást okozott. Emlitésre érdemes, hogy Pancsova volt az utolsó helység, honnan a törököt kiüzték. A visszafoglalás után II. József két napig időzött a városban. A határőrvidék felállitásakor Pancsova lett a németbánsági határőr ezred törzshelye, 1794-ben szabad katonai községgé emelték s mint ilyen szerepelt 1871-ig, a határőrvidék polgárositásáig, amikor a törvényhatósági jogu városok közé került.

Temes vármegye.

Búziásfürdő és vidéke.

Temesvártól vonaton másfél órányira, a Szilas hegy alján kies völgyben fekszik Búziásfürdő nagyközség (3000, magyar, német és oláh lakossal), a hasonló nevü járás székhelye s hazánk egyik elsőrendü gyógyfürdője. A vasuti állomásról kocsin, vagy omnibuszon* 10 percz alatt juthatni a helység központjába, a fürdőigazgatóság és nagyszálloda elé. Az állomásról árnyas gyalogút is vezet a községbe, melynek egyszerü parasztházai után, a nagyvásártéren túl csinos emeletes épületek s villák, majd a gyógyfürdő hatalmas parkja s épületei tünnek szemünk elé. A Főut és a Templom utcza keresztezésénél áll a fürdőigazgatóság s a nagyszálloda épülete, valamint a szénsavgyár és ásványviztöltő telep, mindjárt mellette, a Templom utczában a csinos új róm. kath. templom, távolabb az állami iskola és a főszolgabiróság. A Főutból jobbra nyiló Alkotmány utczában van a kir. járásbiróság és adóhivatal helyisége. Buziásfürdő legérdekesebb s legforgalmasabb része a 100 holdas parkból s számos épületből álló fürdőtelep, melyet a Király utcza két részre oszt. Az alsó fürdőtelepen van a nagyszálloda, az igazgatósági épület, a szénsavgyár és ásványviztöltő, a park közepén a nagy kioszk, melynek gyógyterme tánczhelyül is szolgál s ugyanitt van az olvasóterem és a társalgó, pár lépésre a bazár szálloda s az ivókurára használt Szent-Antal, Mihály és József források ivópavillonjai, melyeket egymással s a többi fürdőépületekkel

* Társaskocsi személyenkint 40 fillér.

fél kilométernyi hosszuságu fedett sétányok kötnek össze. A gyógyterem mellett van a csolnakázó tó, melynek közepén 103 méternyi mélységből karvastagságban s 32 méternyire buzog fel a Szent-Antal gajzir. Ezen 1903-ban fúrt bő forrás nemcsak a tavat látja el vizzel, de a szénsavgyár és ásványviz töltőde részére szükségelt nagy mennyiségü szénsavas ásványvizet is egymaga szolgáltatja. Ugyane forrás látja el konyhasós szénsavas vizzel a legutóbb 50 kabinnal épült, modern berendezésü Phönix fürdőt. Utóbbi közelében van a vizgyógyintézet, a szénsavas vizü szabad uszoda és a szénsavas fürdő. Ez épületek között, a százados fákból álló park egyik tisztásán látható Trefort Ágoston egykori kultuszminiszternek bronz mellszobra. A felső parkban, a hatalmas tölgyerdő közepén végighúzódó hosszu, egyenes sétaút végén vannak a meleg szénsavas vasas és moórfürdők, a fürdőépület közelében a lawn tennis pályák s ezek mellett vezet az út a domboldalon fekvő fiatal fenyőerdőbe, az Erzsébet ligetbe. A fennmaradt emlékek tanusága szerint Buziásfürdő gyógyforrásai már a rómaiak idejében ismeretesek voltak s évszázadok óta a szenvedő emberiség szolgálatában állanak. Utóbbi időben tulajdonosuk a m. kir. vallásalapitvány volt, mely főként Trefort miniszterségе idejében nagyszabásu beruházásokat tett a fürdő fellenditése érdekében. 1899-ben a hadgyakorlat alkalmával I. Ferencz József király is három héten át itt tartózkodott. Utóbbi években a fürdő annyira fellendült, hogy látogatottság tekintetében (évi 2700-an felüli állandó vendége van) az ország összes fürdői között kilenczedik helyen áll. A fürdőtelep utóbbi években Muschong Jakab tulajdonába került, aki itt közel két millió korona befektetéssel napi 10 ezer kilogramm termelésére képes szénsavgyárat létesitett. A gyár aczéltartályokba komprimált szénsav productumai az ország határain túl is előnyösen ismertek. Az új fürdő-

tulajdonos ásványviz telepet is rendezett be s a főkút porzitás által vastalanitott szénsavdús vizének palaczkozására napi 80 ezer üveg töltésére alkalmas töltőházat épitett. A fürdőtelep fellenditése érdekében tervbe van véve egy nagyszabásu közkórház, új szálloda s téli kúrára alkalmas sanatorium épitése is. A fürdőt főleg szivbajosok, női-, vese-, hólyag- és idegbajosok használják, de gazdag szénsavas vasas fürdőit, uszodáját s ivókútjait a vérszegények is sikerrel használják. Az állandó fürdővendégeken kivül szórakozás czéljából tömegesen keresik fel Búziásfürdőt mások, különösen temesváriak is s ezek, valamint a betegek mulattatására szinház, hangversenyek, tánczmulatságok, térzenék, olvasóterem, könyvtár, tennis pálya stb. szolgálnak. A közelben kedvelt kiránduló helyek a kocsin negyedórányira fekvő dumbravai erdő s a gyalog is könyen elérhető szilasi szőlőhegy. A fürdővendégek nagy része a távolabb eső Herkulesfürdőt és az Aldunát is meg szokta tekinteni. A fürdőidény május 15-től szeptember végéig tart s az idény alatt 12 orvos müködik a fürdőtelepen. A lakásviszonyok igen kedvezőek, amennyiben három szállodában 100 szoba 1 kor. 60 fillértől 6 kor. napi dijért, s 50—60 magán házban mintegy 500 szoba áll jutányos ár mellett a vendégek rendelkezésére. A községben „Buziásfürdői Közlöny“ czimen társadalmi hetilap is jelenik meg. A járás érdekesebb községei *Szilas* kitűnő bortermő hely és a 2494-nél több lakost számláló *Végvár* magyar község.

Csákova és vidéke.

A báziási vasutvonalból Zsebelynél kiágazó Zsebely-bókai vasutvonal mellett, Temesvártól vasuton egy órányira fekszik Csakova nagyközség, a hasonló nevü járás székhelye. Az állomásról 2-3 percz alatt gyalog is eljuthatni az emeletes házak-

kal szegélyezett Főtérre, melynek jobb oldalán, a községház épületében a kir. járásbiróság és kir. adóhivatal található. A csinos emeletes községház előtt az Erzsébet park, udvarán, a holt Temes partján pedig a török időben épült 20—25 méter magas bástya érdemel említést. A Főtér ellenkező oldalán a Nemzeti szálloda áll, melynek nagyterme mulatóhelyül szolgál. A térről a régi városház utczán áthaladva a templomtéren láthatni a góth stylü róm. kath. templomot, közelében, a Váradi utczában az iskolanővérek polgári és elemi leányiskoláját s előtte a sétateret. Innen a nagyvásártéren át kocsin negyedóra alatt az állami földmives iskola mintaszerü telepére juthatni. A vásártérül szolgáló Főtérről kelet felé nyilik a Temesvári utcza, itt áll a gör. keleti szerb s másik oldalon az oláh templom. Csakova egyidőben igen élénk kereskedő város volt, de a báziási vasutvonal a forgalom nagy részét Dettára terelte. Állatvásárai ma is igen élénkek. 4601 lakosa nagyrészben német, szerb és oláh, de a magyarság száma is szépen gyarapodik. A községben van 5 pénzintézet s a Csakovai társaskörön és Polgári olvasóegyleten kivül több kisebb egylet. „Csákova és Vidéke“ cz. társadalmi hetilap is jelenik meg helyben. A járás érdekesebb helységei *Ság* a csanádegyházmegyei káptalan uradalmával, *Zsebely* (3993 l.) gyorsan fejlődő vasuti csomópont, hol a zsebelyi varottas néven országszerte ismert háziipari munkák készülnek. *Liebling* evangelikus német község (4174 l.) arról hires, hogy gazdag és szorgalmas lakosai a szomszédos 14 község határának nagy részét összevásárolták.

Detta és vidéke.

A báziási vasutvonal mellett, Temesvártól vonaton egy órányira fekszik Detta nagyközség 3993 német és magyar lakossal, a hasonló nevü

járás székhelye. A vasuti állomástól kocsin* 4—5 percz alatt juthatni a Szent-János utczán át a község központjába, a Főutczára. A Szent-János utcza jobb felőli (északi) során van a temető, tovább az olvasóegylet, az óvóda, az iskolanővérek zárdája s az elemi iskola. Az asphaltozott, csinos Főutcza (keleti) bal során áll az impozáns róm. kath. templom, a községház, jobb során a Timáryféle ház, a Bellavista nagyszálloda** s a kir. járásbiróság. A Főutcza folytatásában, a Dentai ut balsorán van a főszolgabiróság, ez utczától keletre pedig a csinos park. Detta a Délvidék egyik leggazdagabb s legintelligensebb községe. Egyenes asphaltozott utczái s csinos épületei, villanyvilágitása egyaránt kellemes benyomást gyakorolnak az idegenre. Kereskedelme, különösen gabonapiacza igen élénk, nagyobb gyári üzemei a három hengermalom, gépgyár, téglagyárak stb. Társas élete igen élénk s a polgári casinón és olvasó körön kivül számos egylet müködik. Helyi lapja a „Dettaer Zeitung“. A dettai járás érdekesebb községei Gáttája 2650, jórészben magyar lakossal. Zárda-Szentgyörgyön szerb zárda van s a község határában földsánczok láthatók. Denta község határában megtekintésre érdemes a gróf Karácsonyi uradalom 160 holdas rizstelepe és 180 holdas halastava.

Fehértemplom és vidéke.

A báziási vasutvonal mellett, Temesvártól vonaton három órányira, a kies Nera völgyben gyönyörü vidéken fekszik Fehértemplom rendezett tanácsu város. A vasuti indóház közvetlenül a város szélén épült fel, úgyhogy onnan az Erzsébet sétányon és a Vasut utczán keresztül tiz percz alatt gyalog is be lehet jutni a város központjába,

* Kocsi megrendelhető 60-80 fillérért, szállodai társaskocsi személyenkint 40 fillér.

** 1 szoba á 2—3 korona.

az egész Fehértemplomot keresztül szelő széles Vásár utczára. Az asphalttal, gránittal burkolt, villanynyal világitott utcza a város legforgalmasabb része, csinos emeletes épületsorainak földszintjén vannak a legkeresettebb üzletek. A Vásár utcza északi vége a Kálvária hegyig ér. E hegy tetejéről gyönyörü kilátás nyilik a városra, a Nera völgyére s a távolabb folyó Dunára. A hegy lábánál, a Deák Ferencz téren az 1907-ben épitett hatalmas róm. kath. templom, a kir. sóhivatal s a Siegl szálloda áll. A templom tőszomszédságában, a Verseczi utczában van a városház, mellette az állami polgári leányiskola s szemben a községi iskola emeletes épülete. A Vásár utcza keleti (balfelöli) során található a görög keleti oláh templom, távolabb a jobbfelöli soron a Ruzsicska szálloda. A hosszu Vásár utczán végighaladva, annak déli végén balról a törzstiszti épület, mellette a gőzfürdő s a német és magyar temető látható. A temető mellett, az utcza folytatásában húzódik a sétatér csinos, hosszu fasora. A törzstiszti épülettel rézsút szemben, a Vásár utcza jobbfelöli oldalából indul ki a Maderspach utcza, melynek a városi parkra néző során egymás mellett áll a főszolgabiróság, a kir. járásbiróság, a kir. törvényszék s távolabb a központi fogház és az állami főgymnasium épülete. A jól gondozott, hosszukás alaku városi park végében látható a tábornoki lak hatalmas emeletes épülete, mely kaszárnyául szolgált. A park északi során, a Stefánia uton van az állami adóhivatal s tovább a másik soron az állami elemi iskola. A Stefánia utczából az azt keresztező Rezső utczán át a város déli részén különálló katonai laktanyákhoz juthatni. Fehértemplom 9695 lakosa nagyrészben szerb és német, az intelligentia tulnyomóan magyar. A lakosság főfoglalkozása a bortermelés volt, de ezt a phylloxera tönkre tette. Ujabban a közeli homokpusztán szőlővel beültetett hatalmas területek s az amerikai alanynyal telujitott

régi szőlők némileg pótolják a veszteséget. A város, melyet 1717-ben a gróf Mercy által betelepitett württembergi és elsassi németek alapitottak, a törökök későbbi betörései s a pestis következtében több izben nagy kárt szenvedett. A határőrvidék szervezésekor Fehértemplom az oláh-illyr határőr ezred törzshelye lett, 1792-ben pedig Ferencz király a várost katona községgé emelte. 1808-ban a szerb lakosság a német katonai uralom ellen lázadást szervezett, melyet fegyveres erővel kellett leverni. Az oláh-illyr ezred törzskarát 1803-ban Fehértemplomról Karánsebesre helyezték át, de az 1838-ban szervezett illyr-bánsági (szerb-bánsági) ezred törzshelye megint Fehértemplom lett. A határőrvidék polgárositása alkalmából 1871-ben Fehértemplom törvényhatósági jogot nyert, de azt öt év mulva elvesztette s ugyanakkor Temes megyéhez csatoltatott.

Temeskubin és vidéke.

A báziási vasutvonalból kiágazó Versecz-temeskubini vasut végén, Temesvártól vonaton 7 órányira fekszik Temeskubin nagyközség, járási székhely. A vasuti állomástól kocsin 10 percz alatt juthatni a község központjába, a Főtérre. Befelé menve a Bavanistei uton látható az állami selyemgubó beváltó hivatal s a Magyar Király szálloda. Ez utba nyilik a Delibláti ut, melynek egyik oldalán az oláh templom s a Hoffmann-féle szálloda, másik során a Kaszinó s a Főtér közepén a róm. kath. tomplom áll. A Bavanistei ut folytatásában van a csinosan parkirozott Erzsébet tér s ennek egyik oldalán a polgári fiuiskola, szemben a kir. járásbiróság, harmadik oldalán a főszolgabiróság. E térről a Csikajai uton s egy 4 km. hosszú fás soron juthatni a dunaparti hajóállomáshoz, de e homokos ut csak jó időben használható. A Csikajai út bal oldalán, mindjárt a község szélén állanak

Keve várának maradványai. E vár már a honfoglalás előtti időben, majd az Árpádházi királyok alatt, mint Keve megye székhelye jelentős szerepet

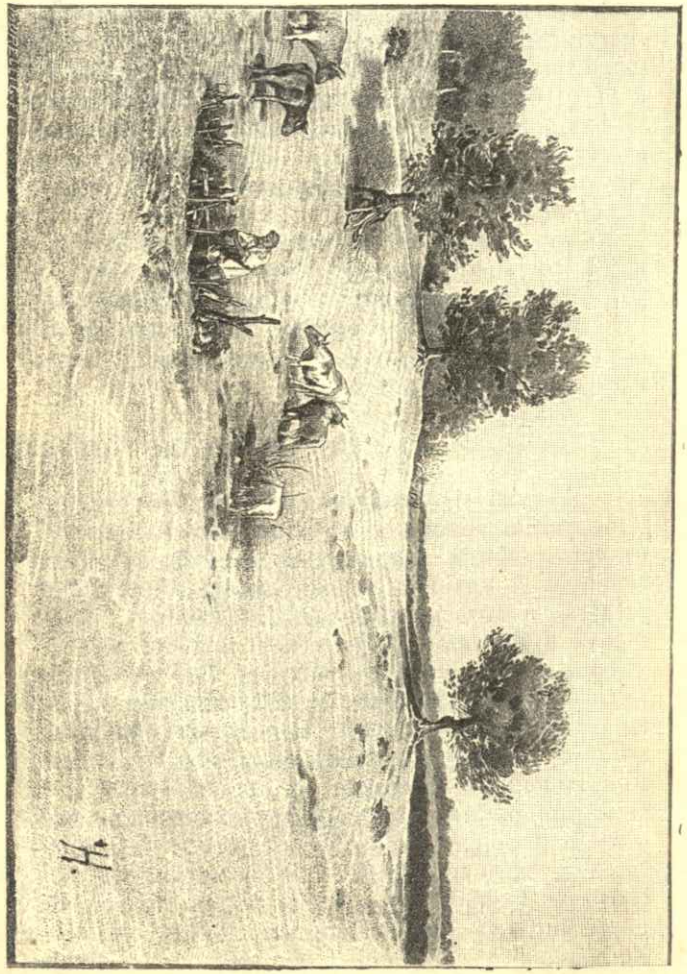

Legelő a delibláti homokpusztán.

játszott. Temeskubinnak jelenleg 5853 német, szerb, oláh és magyar lakosa van. Keve vár nevét a 80-as években Kubin szomszédságában alapított 3400 lakosu *Székely-Keve* csángó telepes község tartotta fenn. A járás másik említésre méltó községe a Versecz-kubini vasutvonal mellett fekvő s 3512 német, szerb és magyar lakosu *Károlyfalva* kir. járásbirósággal. Károlyfalva, Temes-Váralja, Deliblát és Mramorák között terül el a Torontál megye alibunári járásába is benyuló *Delibláti homokpuszta*, egy körülbelül 60 ezer cat. hold területü, dilluvialis eredetü sivatag, melynek világos fehér futóhomok rétegei közt helyenkint sötét szinü televény rétegek is találhatók, bizonyitván, hogy a homok futása időnkint megállott s e területen növényzet diszlett. Az állam tulajdonában levő viztelen sivó homokpuszta hasznositása czéljából már régebben különféle intézkedéseket tettek. A futóhomok megkötése végett egyes részeit nyár- és akáczfával ültették be, más helyein a homoki szőlő termelésével tettek sikeres kisérletet. A vizhiány pótlása végett a földmivelési miniszterium ártézi kútakat fúratott s ma már a homokpuszta jelentékeny része müvelés, avagy befásitás alatt áll. A sivatag nyugati oldalán a vasutvonal mellett „római sáncz"-nak nevezett hatalmas földtöltés maradványai láthatók, melyek Alibunártól Temeskubinig s onnan a Duna mellett húzódnak végig. Temeskubin vidéke a Duna kiöntései miatt sok kárt szenvedett, mig az 1882-ben alakult Pancsova-kubini ármentesitő társulat hatalmas töltéseket nem húzott a partvidék védelmére.

Lippa és vidéke.

A Temesvár-máriaradnai helyiérdekü vasut mellett, Temesvártól vonaton három órányira fekszik Lippa nagyközség, járási székhely 7427 oláh, német és magyar lakossal. A vasuti állomástól

kocsin* 10 percz alatt juthatni a Főutczára. A középületek nagyrésze a Maros partján van, igy az új kórház, az iskolanővérek elemi és felsőbb leányiskolája, a főerdőhivatal, a József főherczeg szálloda, a polgári fiu- és felső kereskedelmi iskola, a kincstári ispánság s a Magyar király szálloda. A Maros sorról a Hid utczán — hol a főszolgabiróság és állami adóhivatal van — a Főutczára juthatni. Mindjárt a két utcza sarkán áll a községház, nyugat felé a Speth Károly téren a róm. kath. templom és a népiskola, távolabb, a Vásár utczában az ev. ref. templom. A Főutcza keleti ága a Búza térre vezet, hol a gör. keleti oláh templom, iskola s az erdőrendezőség fekszik. E térről nyugatra vezető Régi kórház utczában áll a kir. járásbiróság, szemben a zsidó templom s távolabb a posta és távirda hivatal. Lippa főbb utczáin asphaltjárda és gázvilágitás van. A községben van magyar társaskör és oláh olvasókör, két lap is jelenik meg; a „Radna-Lippa“ és a „Lippai Ujság“. Lippa hazánk történetében nagyfontosságu szerepet töltött be, várát IV. Béla épittette, Szapolyai János szab. kir. várossá emelte. János király özvegye, Izabella a koronával és kincseivel együtt egy ideig itt talált menedéket. A vár ezután több izben került török, majd császári kézre. Lippa közelében megtekintésre érdemes a savanyukút fürdő, hova kocsin félóra alatt juthatni s a kocsin kétórányira* fekvő *Bogdarigós* vasasfürdő. Ide a Temesvár-máriaradnai vasutvonal *Charlottenburg* állomásáról kocsin félóra az ut. A Maros tulsó oldalán fekvő Máriaradna Arad megyei községgel fahid köti össze Lippát. Mikor Lippa török kézre került, a ferenczrendi szerzetesek innen a Maros tulsó oldalán levő erdőségbe menekültek s ott fából kis kápolnát épitettek. A XVII. század végén egy bosnyák a kápolna részére Szűz Mária képet ajándékozott, melynek csodatevő hire csakhamar elterjedt s a kápolna, melynek helyére

* Kocsibér 2 korona, ** 6 korona a kocsibér.

1760-ban diszes templom és kolostor épült — keresett búcsujáró helylyé lett. — Máriaradna közelében a Maros mellett láthatók Solymosvár romjai.

Vinga és vidéke.

Az aradi vasutvonal mellett, Temesvártól vonaton egy órányira fekszik Vinga nagyközség, járási székhely. A vasuti állomástól kocsin 10 percz alatt juthatni a község központjába, a templomtérre, melyen a diszes róm. kath. templom, a kir. járásbiróság, közelben pedig az adóhivatal és főszolgabiróság állanak. Vinga már a XIII. században szerepelt, a török időkben elpusztult, s csak 1737-ben népesült be a törökök elől Oláhországból menekülő bolgárokkal. A kormányhatóság a települőket számos kiváltsággal ruházta fel. Mária Terézia 1744-ben Vingát várossá emelte s Theresiopolisnak nevezte el. Ujabb időben azonban visszakapta egykori nevét s közterheinek csökkentése érdekében nagyközséggé alakult át. A domboldalon fekvő csinos község igen kellemes benyomást gyakorol az idegenre. 16.500 hold kiterjedésü határa észak felé egészen a Marosig nyulik. 4762 lakosa tulnyomóan bolgárokból áll, kiknek festői viselete megtekintésre érdemes. A magyarok inkább az intelligentiát alkotják, de a bolgárok nagy része szintén jól beszél magyarul.* A vingai járásban, az aradi vasutvonal mellett feküsznek *Mercyfalva* és *Orczyfalva*, távolabb *Varjas* virágzó német községek, valamint *Majlátfalva* magyar telepes község.

Uj-Arad és vidéke.

A Temesvár-aradi vasutvonal mellett, Temesvártól vonaton 80 percznyi távolságban fekszik

* Lásd könyvünk 80-ik oldalát.

Uj-Arad nagyközség, járási székhely, 6139 német és magyar lakossal. A vasuti állomástól kocsin 10 percz alatt juthatni a községbe, melynek legforgalmasabb része a helységet keresztülszelő Rákóczy-utcza. Ennek egyik oldalán áll a községháza, a postahivatal, a róm. kath. templom s távolabb gróf Zselénszky Róbert kastélya, másik oldalon az uradalom sörgyára, a takarékpénztár, a népbank, kir. járásbiróság, kir. adóhivatal, a főszolgabiróság, s a Miasszonyunkról nevezett iskolanővérek zárdája. Ugy a Rákóczy- mint a többi nagyobb utczákban asphalt járda és villanyvilágitás van. A község a Maros folyó melett, a folyó tulsó oldalán levő Arad várossal szemben fekszik. A nagyváros közelsége nemcsak előnyére, de hátrányára is van Uj-Aradnak, amennyiben a község és a vidék lakossága az aradi kereskedéseket és iparosokat keresi fel. Az idegenek is rendszerint Aradon szállanak meg.

Temes-Rékás és vidéke.

Az orsovai vasutvonal mellett, Temesvártól félórányira fekszik Temes-Rékás nagyközség, járási székhely. 4104 magyar, német és szerb lakossal. A vasuti állomásról kocsin 10 percz alatt juthatni a község központjába, a piacztérre, melyen a róm. kath. templom, a kir. járásbiróság, a nagyszálloda, községház, a takarékpénztár, kincstári ispánság s a kir. adóhivatal áll. A piacztérről keletre vivő széles Fő-uton van a főszolgabiróság s ugyanezen uton juthatni Ujtelepre, melyet a földmivelésügyi miniszterium által 1899-ben, főként Torontál-megyéből idehozott magyar telepesek alapitottak. A község és Ujtelep közötti befásitott tér mellett vannak az állami iskola csinos épületei.

Nagy-Topolovetz község határában van ama árapasztó csatorna, mely a Bega csatorna felesleges vizét a Temes folyóba vezeti. A község oláh paraszt-

asszonyainak házi varrottasai hiresek és messze földön keresettek. Közelben feküsznek az 1903-ban magyar telepesekkel benépesitett *Stancsófalva*, továbbá az állam által régebb alapitott *Józseffalva*, *Gizellafalva* és *Margitfalva* német telepes községek.

Ada-Kaleh sziget Orsova mellett.

Torontál-megye.

Nagybecskerek város és vidéke.

A Torontálmegyei helyiérdekü vasutak csomópontjánál, Temesvártól úgy, mint Szegedtől öt órányira fekszik Nagy-Becskerek rend. tan. város, Torontálmegye székhelye, 25.953 magyar, német és szerb lakossal. A városnak két megállóhelye van u. m. a Nagybecskereki s az attól egy kilométernyire fekvő Nagybecskerek-begaparti állomás. Mindkettőről az Aradáczi uton, a Gizella parton és a Bonnáz-utczán keresztül kocsin* 8—10 percz alatt juthatni a város központjába, a Ferencz József térre. Befelé menve a Bonnáz-utcza jobb oldalán az iskolanővérek polgári- és elemi leányiskolája s zárdája, tovább a felső kereskedelmi-, polgári fiu- és elemi iskola épülete, a széles és csinos Ferencz József-tér közepén Kiss Ernő honvédtábornok másfél életnagyságu bronz állószobra tünik szemünkbe. A tér északi oldalán a róm. kath. templom, nyugati során a két utczára nyiló inpozáns méretü megyei székház áll. A templommal átelleni soron a kir. pénzügyigazgatóság, a kir. adóhivatal, a városi rendőrfőkapitányság s utóbbinak udvarán a szinházépület majd a Rózsa** s az ezzel szomszédos Magyar király szálloda foglal helyet. Utóbbi mellett, a városház s a Városház-utczában a piarista gymnasium és templom áll. A Ferencz József-tértől keletre nyilik a város legszebb utczája, a Hunyady-utcza, melynek emeletes házsoraiban a pénzintézetek és nagyobb üzletek helyiségei vannak.

* Társaskocsi személyenkiut 20 fillér, szállodai omnibusz 60 fillér. ** Rózsa szállodában 29 szoba 3—7 kor. árban.

Fasorokkal övezett széles asphalt járdája korzóul is szolgál. Az ebből nyiló Kinizsi utczában van a zsidótemplom. A Hunyady-utcza folytatása az Erzsébet-tér, hol a Korona szálló* áll. A térből nyiló Szerb Templom-utczában a szerb templom áll, a tér ellenkező oldaláról nyiló József főherczeg-utczából pedig a Begacsatornára épitett Erzsébethidon át az Amerika nevü városrészbe juthatni. A hid mellett, a Dungyerszky palotában van a nagybecskereki Lloydtársaság árucsarnoka s innen a Gabona-térre jutni. Amerikát a többi városrészszel még egy vashid köti össze u. m. a Ferencz József-tértől délre fekvő hasonló nevü hid, melylyel szemben az Amerika városrészben a Kálvin-téren a református templom s mellette a Begaparton az ujonnan épült inpozáns igazságügyi palota áll. Utóbbi épületben van a kir. törvényszék, járásbiróság, ügyészség és kincstári ügyészség helyisége. A Kálvintérről délre nyiló Rákóczy-utcza bal során van a Kaszinó, távolabb a parkszerü városi kert. A Rákóczy-utczából nyugatra nyiló Arany János-utcza végén állanak a csendőrség és a közös hadsereg laktanyái. A Bonnáz-utczából északra nyiló Zápolya-utcza folytatásában, a Melenczei-uton áll a honvédlaktanya, a Ferencz József-térről északra az árnyas Megyeház-utczából nyiló Váralja-utczában az ág. ev. s távolabb a szerb templom áll. A Váralja-utczából a Nádor-utczán át — hol a Messinger-féle nyilv. jogu leányiskola és internátus áll — a Nagyvásár-térre juthatni. A társasélet főtényezői a különféle kaszinók és olvasókörök s köztük első helyen a nagybecskereki magyar kaszinó. A helybeli lapok közül emlitésre méltó a „Torontál“ és a „Nagybecskereki Hirlap“ czimü politikai napilap s a hetenkint kétszer megjelenő „Délvidéki Ujság“. Szinielőadásokat a zombori társulat szokott rendezni. Nagybecskerek ugyis mint Torontál-vármegye központja számos főbb hivatal székhelye.

* Korona szállóben 22 szoba 4—8 kor. árban.

De jelentékeny a város kereskedelme és ipara is. Nagyobb gyárai közül emlitésre méltók a Dungyerszky Lázár-féle sörfőzde, Hiller József és fia szeszgyára, két gőzmalom r.-t., több téglagyár, Guttmann Jakabné műkőgyára és szőnyegszövődéje, valamint az Első magyar torontáli szőnyeg- és butorszövetgyár, hazánk első szőnyeggyára, mely állandóan 220 munkást foglalkoztat s a belföldön kivül Ausztriába, Romániába és Dalmácziába jelentékeny kivitele van. Nagybecskerek körülbelül 1320 táján, Róbert Károly uralkodása alatt keletkezett s rövidebb ideig Brankovics György szerb despota, majd Hunyady János és Kinizsi Pál birtokában volt. 1551-ben török kézre jutott s csak 1716-ban szabadult fel. A tartományi kormány 1723 körül német, 1734-ben spanyol telepesekkel népesitette be, majd mikor a spanyolok a pestis és háboru miatt elköltöztek, helyükbe németek, szerbek és magyarok települtek. 1779-ben az ujjászervezett Torontál-megye székhelye lett. 1807-ben a város csaknem teljesen leéget. A nagybecskereki közigazgatási járásban Ecskán, gróf Harnoncourt uradalmában 1000 holdas halastó van berendezve.

Nagykikinda város és vidéke.

A Szeged-temesvári vasutvonal mellett, Temesvártól vonaton egy órányira fekszik Nagykikinda rendezett tanácsu város, járási székhely 24.419 szerb, magyar és német lakossal. Az indóháztól a Vasuti soron s a sugárutszerü Koronaherczeg uton keresztül kocsin* 10 percz alatt érhetni a város központjába, a Ferencz-József térre. A vasuti soron s annak közelében vannak a hatalmas gőzmalmok s a cs. és kir. huszárság laktanyái, mely utóbbiak a csinos tiszti pavillonokkal együtt egész külön városrészt alkotnak, A Koronaherczeg uton jobbról a polgári leányiskola, balról a róm. kath.

* Kocsi 1 kor., társaskocsi személyenkint 20 fill.

templom s tovább az ut és a Ferencz-József tér sarkán a Városi szálloda, szemben a Nemzeti

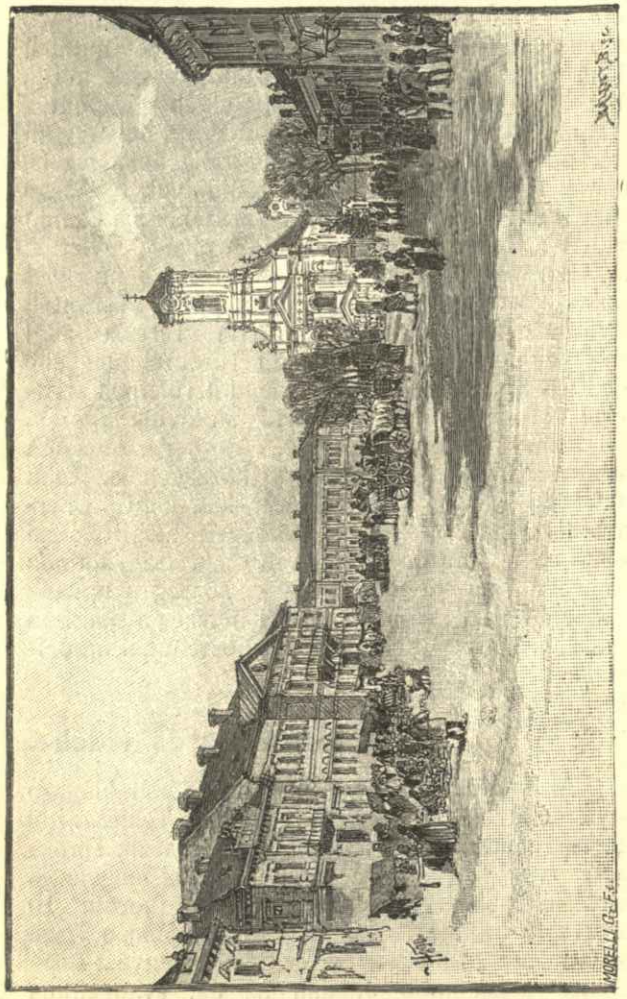

Nagykikinda főtere.

szálloda áll. A Ferencz-József tér közepén a görög keleti szerb templom, jobb oldalon a törvényszéki palota, bal soron az uj városház áll. A város népesebb utczái s e tér asphaltozva s villanynyal vannak világitva. A csinosan épült várost minden oldalról gyümölcsöskertek és szőlők veszik körül. Mint egy gazdag és termékeny vidék góczpontja, virágzó iparral és kereskedelemmel bir, de vagyoni gyarapodásával lépést tart kulturális haladása is. Állami főgymnasiuma van s tanulóinak többsége magyar anyanyelvü. A magyar Társaskör s a Casinó mellett a szerbeknek is van külön olvasó egyletük. A jótékonyságot több magyar és szerb nőegylet gyakorolja. Helybeli magyar hetilapja a „Torontáli Közlöny". Nagykikinda a Mária Terézia által 1774-ben felállitott s 1875-ben Torontál megyébe keblezett kiváltságos szerb szabad kerületnek székhelye volt. E kerületekhez tartoztak kivüle *Mokrin*, *Keresztúr*, *Karlova*, *Jozefova*, *Franyova*, *Basahid*, *Tarjas*, *Kumánd* és *Melencze* községek is. Ezek határában van az a ca. 50 ezer kat. hold „Überlandiális föld", melyet e községek kisbirtokosai 1882-ben a kincstártól megváltottak. Nagykikinda közelében van *Szaján* magyar község s ugyane járásban fekszik Róbert pármai herczeg s Bourbon Henrik gróf 8600 holdas Szenthubert-tóbai uradalmának nagy része.

Törökbecse és vidéke.

Az orsovai vonalból Nagykikindánál kiágazó helyiérdekü vasut mellett, vonaton Temesvártól két, Nagybecskerektől egy órányira fekszik Törökbecse nagyközség, járási székhely 7752 magyar és szerb lakossal. A vasuti állomástól kocsin* 10 percz alatt juthatni a helység központjába, a Tisza partján levő Szabadság térre. Befelé menve a Deák Ferencz utcza jobb oldalán az ág. evangelikus

* Kocsibér 60 fillér.

templom, a kir. adóhivatal, bal soron a postahivatal látható. A Szabadságtéren a róm. kath. templom, a községház, a Royal szálló*, a tér melletti utczában a kir. járásbiróság és izraelita templom, a Vármegye utczában a főszolgabiróság épülete áll, a Tisza parton a Szabadság tér mögött a hajóállomás, távolabb a gör. kel. szerb templom, a Milkó V. és fiai féle fürésztelep s a vásártér ötlik szemünkbe. A község kereskedelme igen élénk, főleg gabonavásárai hiresek. A helyben megjelenő lap czime „Törökbecse", egyletei a Társaskör, Polgári olvasókör, Ifjúságikör és Gazdakör stb. Törökbecse a legrégibb magyar községek közé tartozik s már a rómaiak idejében fennállott, az Anjou korban pedig ujjáépitett tiszaparti vára hazánk történetében jelentékeny szerepet játszott. Okiratainkban neve először 1311-ben fordul elő s egyideig Torontál megye székvárosa volt. Mint a Tisza alsó vidékének legjelentékenyebb erőssége a török háboruk idejében is sokszor szerepelt s hol a török szultán, hol az erdélyi fejedelem, vagy az osztrák császár kezére került. A zentai diadal után a császáriak e várat is bevették s a karloviczi béke értelmében erősségét lerombolták. 1690-ben szerbek költöztek a néptelenné vált helységbe, ötven évvel később pedig lakossága magyar és német telepesekkel gyarapodott. Az élénk forgalmu községbe ujabb időben is nagyobb számban vándorolt át az alföldi magyarság, úgyhogy Törökbecse ma Torontál megye egyik legnagyobb és legvirágzóbb magyar községe. A járásban Becse közvetlen szomszégságában van *Aracs* népes magyar község, hol már a XIII. században benczés apátság állott. A középkorból fennmaradt gót stylü gyönyörü templomának romjai a község határában ma is láthatók. A romok Becsétől kocsin két óra járásnyira feküsznek. *Melencze* községben gyógyfürdő van, hova Becséről kocsin két óra az út.

* 20 szoba á 2–4 korona.

Törökkanizsa és vidéke.

A Szeged-nagybecskereki vasutvonal mellett, Temesvártól vonaton három órányira fekszik Törökkanizsa nagyközség, járási székhely 4050 magyar és szerb lakossal. A vasuti állomásról kocsin* 10 percz alatt juthatni a helység központjába, az Erzsébet térre. Befelé menve a Király utcza bal oldalán a temető s mellette az Erzsébet liget, jobb soron a kórház, a vasuti vendéglő s a főszolgabiróság, mig a csinosan parkirozott Erzsébet tér egyik oldalán a Korona vendéglő, szemben a róm. kath. templom, a kir. járásbiróság s a postahivatal áll. E tér egyik oldala a Tiszára nyilik, melyen át hid vezet Magyar-Kanizsa felé. Ugyancsak a Tiszapartra néz a hatalmas park közepén álló Tallián kastély, mely mögött a József főherczeg utczában van a Schulpe kastély. Az Erzsébet tértől nem messze, a Tiszaparton áll a selyemgyár s mögötte a gör. kel. szerb templom. A Tisza partján fekvő község a legrégibb időktől kezdve hadászati szempontból fontos hely volt, mely jelentőségét a török uralom idejében is megtartotta s mint a királyi naszádosok, később a sajkások egyik tiszai állomása szerepelt. Ma gőzhajó állomása s gabona rakodó helye van. „Törökkanizsa és Vidéke“ czimen helyben lap is jelenik meg, a társas érintkezést a különféle olvasó egyletek és kaszinók tartják fenn. E járásban fekszik *Szőreg* régi magyar község s a magyar királyság alapitása idejéből származó *Oroszlámos* község.

Nagyszentmiklós és vidéke.

A Temesvár-nagyszentmiklósi h. érd. vasut mellett, Temesvártól vonaton két órányira fekszik Nagyszentmiklós nagyközség, járási székhely. A vasuti állómásról kocsin* 15 percz alatt juthatni

* Kocsibér 1—2 személy 1 kor, ezenfelül személyenkint 50 fillér.

a helység központjába, a Főtérre, hol a községház, a postahivatal, szemben a szerb templom, utóbbi mellett a Sas utczában gróf Nákó Sándornak műkincsekben gazdag gyönyörü kastélya s a kaszinót is magában foglaló szállodaépület* áll. A Sas utczából a Szent-Teréz térre jutni, melynek közepén a róm. kath. templom, szemben az iskolanővérek zárdája, a Templom utczában a polgári fiuiskola áll. A községben földmives iskola is van. Nagyszentklós két községből áll, az egyik Szerb-, másik Német-Nagyszentmiklós, amabban 10.720, ebben 1919 magyar, német és oláh lakik, kik földmivelésen kivül iparral és kereskedelemmel foglalkoznak. A társas érintkezés fenntartására a magyar társaskör és polgári kaszinó, a szerb és német olvasókör s több más egyesület szolgál. „Felső Torontál“ czimü hetilapja hetenkint jelenik meg. E községben született 1749-ben Révai Miklós, hazánk első nagy nyelvésze, kinek közadakozásból emléket is állitottak. A község története a legrégibb időkbe nyúlik vissza, erről tanuskodik az 1799-ben itt előkerült s 23 darab aranyedényből álló népvándorláskori lelet, az u. n. „Attila kincse“** mely a bécsi császári múzeum legértékesebb ritkaságai közé tartozik. A község neve okmányainkban csak a XVI. századtól kezdve fordul elő. Vára ekkor sem volt, csak egy sánczokkal körülvett tornya, melynek maradványai ma is láthatók. A török uralom alatt elnéptelenedett helységbe 1764-ben német telepesek szálltak. — Nagyszentmiklóstól egy óra járásnyira, a Maros bal partján fekszik *Magyar-* és *Óscsanád* egymásba épült két község 9755 magyar, német és szerb lakossal. Ezek helyén a hazánk őstörténelmében oly fontos szerepet játszó Marosvár, (a római időben Morissena) állott. A honfoglalás idejében itt volt Glád bolgár fejedelem székhelye s az Árpádnak meg-

* Fekete Sas szálló 18 szobával á 2—3.40 kor.

** Lásd könyvünk 11, 13, 15. oldalát.

hódolt fejedelem egyik utódát, a Szent István ellen fellázadó Achtumot itt, illetve a közeli Nagyősznél győzte meg Csanád vezér, kit aztán Szent István a megye főispánjává tett s nevéről Marosvárat Csanádnak nevezte el. Az Árpádházi királyok idejében e község a Délvidék legfontosabb pontja volt, itt állitotta fel Szent István a csanádi püspökséget, melynek első főpapja Szent Gellért lett. A vár a tatárjárás, majd később a Dózsa-féle parasztlázadás idejében sokat szenvedett, 1551-ben a törökök foglalták el s kisebb megszakitásokkal másfél századon keresztül birták. A török idő alatt a püspökség előbb a Maros tulsó oldalára tette át székhelyét. A törökök kiüzése után a kipusztult község benépesitésére 1765 körül német gyarmatosokat hoztak, de a püspöki székhely nem ide került vissza, hanem Temesvárra helyezték át. Egykori hires székesegyháza helyére, hol elődeink országgyüléseket tartottak volt, 1868-ban Bonnaz Sándor csanádi püspök diszes templomot épittetett. Ugyanott áll Szent Gellért kőszobra s a templomban ama homokkő sarkophag, melyben egykor állitólag a szent püspök holtteste pihent. Nagyszentmiklóstól kocsin egy órányira fekszik *Óbessenyő* nagyközség 5921 bolgár, magyar és német lakossal.

Perjámos és vidéke.

Temesvártól a varjasi helyiérdekü vasuton másfél órányira fekszik a Haulikfalvával egyesitett Perjámos nagyközség, járási székhely 5612 német és magyar lakossal. A vasuti állomásról kocsin 8 percz alatt juthatni a község központjába, a Kossuth Lajos utczába, hol a róm. kath. templom s az iskolanővérek polgári leányiskolája áll. Az állomástól befelé vezető Vasut utcza közelében van a zágrábi érsekség által épitett haulikfalvai diszes dóm, s távolabb a főszolgabirói hivatal. A lakosság földmivelés mellett iparral és keresked

kedelemmel foglalkozik. A Maros melletti erdőségek fája jórészben e község fürésztelepein kerül feldolgozásra s vasutján valamint a Maroson távolibb vidékekkel is élénk fakereskedést üz. Van továbbá kalapgyára s több malma. A Perjámos határában talált népvándorláskori kincslelet s több római lelet tanusága szerint a község ősrégi keletkezésü. A török uralom alatt kipusztult magyar lakossága helyébe 1724-ben németek települtek, a vele később egyesült Haulikfalva községet a vidék földesura, a zágrábi érsekség alapitotta 1845-ben. A helyben megjelenő lapok czime: „Südungarische Bürger-Zeitung“ és „Torontaler Nachrichten“.

A járásban feküsznek *Lovrin* népes német község Liptay báró kastélyával s *Egres* oláh falu, melynek egykori hires cziszterczita monostorában II. Endre egyik neje volt eltemetve.

Zsombolya és vidéke.

A Budapest-orsovai vasutvonal mellett, Temesvártól vonaton egy órányira fekszik Zsombolya nagyközség, járási székhely, 10.152 német és magyar lakossal. Az újonnan épült diszes vasuti állomásról a széles Deák Ferencz utcza asphaltjárdáján pár percz alatt gyalog is bejúthatni a község központjába, a róm. kath. templom elé, melylyel szemben, diszes park közepén gróf Csekonics Endre kastélya s szomszédságában a különféle uradalmi és gazdasági épületek állanak. A Deák Ferencz uton van a Nagyszálloda s ennek közelében a kir. járásbiróság, kir. adóhivatal, polgári fiuiskola s a főszolgabiróság is. A lakosság főfoglalkozása a földmivelés és lótenyésztés, a község ló- és gabonavásárai messze földön hiresek. Ipara is gyorsan fejlődik s különösen téglagyárainak kitünő termékei az ország távolibb részeiben is keresettek. A társas élete igen élénk s több olvasó és más egylet müködik. Helyben megjelenő lapok a Zsombolyaer

Zeitung, a Zsombolyaer Politisches Volksblatt és a magyar nyelvü Zsombolya czimü hetilapok.

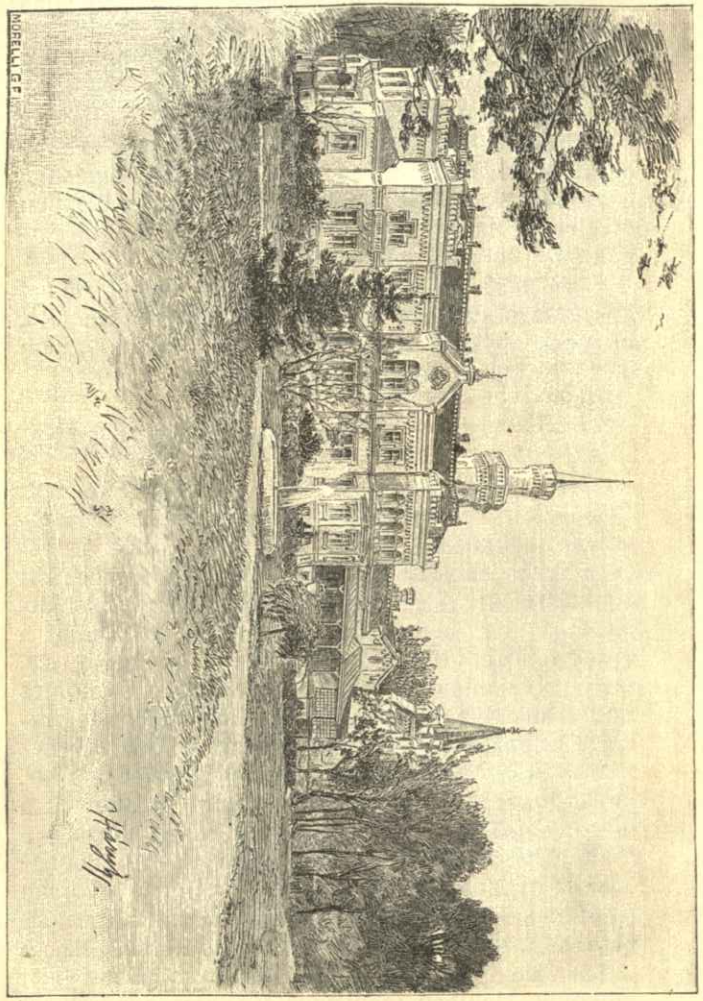

A Csitó kastély Zsombolyán.

Zsombolya a török uralom idejében egészen elpusztult. 1766 körül német gyarmatosok települtek a községbe, mely „Hatzfeld“ nevet kapott. Zsombolyát s a hozzá tartozó 43 ezer cat. hold terjedelmü óriási uradalmat a XVIII-ik század végén Csekonics József tábornok vette meg a kincstártól. Délmagyarországnak ma is ez a legnagyobb uradalma, melynek mintaszerü kezelése páratlanul áll. Az uradalom disze a Zsombolyától egy kilométernyi távolságban, gyönyörü park közepén fekvő Csitó kastély, mely 1870-ben épült Ybl tervei alapján ó-angol stylben. A kastélyból üveg folyosó vezet a házi kápolnába. Az uradalom területén feküsznek *Szerb-*, *Német-*, *Magyar-Czernya* és *Csősztelek* községek is. A járás nagyobb községe még *Nagykomlós* 4956 lakossal. A mai *Nagyszőllős* és *Szenthubert* nevü falvak helyén a középkorban Hollósvár s ennek szomszédságában Horogszeg állott. Előbbi a Hunyadyak, utóbbi Szilágyi Mihály birtoka volt.

Csene és vidéke.

A Zsombolya - nagybecskereki helyiérdekü vasut mellett, Temesvártól vonaton két órányira fekszik Csene nagyközség, járási székhely, 2895 német, szerb és magyar lakossal. A vasuti állomástól 20 percz alatt jutni a község központjába, a Főutcza középső részére. A középületek közül a róm. kath. templom, kaszinó szálloda, községház, postahivatal a Főutczában, a főszolgabiróság s a szerb templom a mellékutczában van. A járás nevezetesebb községei a Csenétől 21 kmnyire fekvő *Billéd*, hol a kir. járásbiróság székel, továbbá *Csatád*, Lenau szülőhelye, hol a nagy költő szobra áll.

Módos és vidéke.

A Temesvár-módosi h. é. vasut mellett,

Temesvártól vonaton két órányira fekszik Módos-nagyközség, járási székhely, 4620 német, magyar és szerb lakossal. A vasuti állomástól kocsin* 10 percz alatt júthatni a központba, a csinos emeletes épületek által szegélyezett tágas Főtérre. Itt áll a róm. kath., a görög keleti szerb templom és a 120 ezer korona költséggel nemrég épült községház. Ugyanezen épületben van a kir. járásbiróság, kir. adóhivatal és a főszolgabiróság helyisége is. A Főtéren van a „Zágráb" szálloda** és vendéglő s ugyanezen épületben a Kaszinó és a polgári olvasó egylet helyisége. A tér közepén diszes millennáris emlékoszlop áll. Távolabb, a vasutvonal közelében vannak a megyei közkórház épületei. A község társadalmi élete élénk s a már emlitett két kaszinón kivül dal-, tüzoltó s több más egyesület müködik. „Módos" czimen társadalmi hetilap is jelenik meg. Módos és a szomszédos falvak határában fekszik a zágrábi káptalan birtoka, mely a XIX. század végén a horvát-szlavon határőrvidék szervezése alkalmával cserében jutott a káptalan kezébe. A módosival szomszédos párdányi járás székhelye *Német-Párdány* 1584 lakossal, mellette Szerb-Párdány 1938 német, szerb lakossal. Nem messze van *Fény* község, mely az Árpádházi királyaink idejében jelentékeny szerepet játszott s ahol IV. László országgyülést is tartott.

Bánlak és vidéke.

A báziási vonalból kiágozó Zsebely-bókai vasutvonal mellett, Temesvártól vonaton másfél órányira fekszik Bánlak nagyközség, járási székhely 2755 oláh, magyar, német lakossal. A vasuti állomásról kocsin*** 15 percz alatt juthatni a helység központjába, a Főútra, hol a görög keleti oláh templom, a főszolgabiróság, ezzel szemben gróf Karácsonyi

* Kocsibér 60 fillér, ** 12 szoba á 2 korona, *** kocsibér 1 korona.

Jenő pompás parkja és kastélya, az út másik részén a nagyvendéglő*, községház, takarékpénztár állanak. Bánlak, Karácsonyi-Liget, Detta és Denta határában terül el a gróf Karácsonyi-féle uradalom, melynek mintaszerü gazdaságában 160 cat. holdas rizstelep és 180 cat. holdas halastó van.

Alibunár és vidéke.

A báziási vonalból Versecznél kiágazó helyi-érdekü vonal mellett, Temesvártól vonaton 3 órányira fekszik Alibunár nagyközség, járási székhely 4628 oláh, szerb, német és magyar lakossal. Az élénk forgalmu községnek van kir. járásbirósága is. Alibunár mellett húzódik el a delibláti homokpusztának, az Alföld legnagyobb homoksivatagának északnyugati része, mig Alibunártól északra és keletre terül el az Alföld legterjedelmesebb mocsárvidéke, a 300□ kilométer nagyságu *Alibunári mocsár*. Érdekes jelenség, hogy e két ellentétes sajátságu vidék, a viztelen homokpuszta s a viz alatt álló mocsár mint kerül egymás mellé, csupán egy 6—8 km. széles termékeny fekete homokos fensik által választva el egymástól. Az alibunári mocsár talaja kevert fekete kótusz agyag, mely a mocsárviz levezetésére szolgáló Berzava-, Terézia-, Moravicza- és egyéb lecsapoló csatornák segélyével fokozatosan müvelés alá került. Az emberi szorgalom és leleményesség maholnap egészen termékeny szántóföldé alakitja át a még kevéssel ezelőtt vizimadarak tanyájául szolgáló mocsárvidéket.

Antalfalva és vidéke.

A báziási vonalból Versecznél kiágazó helyi-érdekü vasut mentén, Temesvártól vasuton öt órányira, Nagybecskerektől 2½ órányira fekszik Antalfalva nagyközség, járási székhely, 4546 tót

* 3 szoba á 2—3 korona.

és magyar lakossal. A vasúti állomásról kocsin* 5 percz alatt juthatni a helység központjába, a Templom térre, melyen a templom. a kir. járásbíróság és kir. adóhivatal, a községház, az iskola és két pénzintézet foglalnak helyet. Az egész községen keresztül húzódó Fő utcza végén, a csinos parkkal szemben van a főszolgabiróság, a posta hivatal, s a közeli Parkutczában a Haas szálloda**. A járás nagyobb községei *Ozora* 5627 oláh lakossal s a 4873 magyar lakossal biró *Torontál-Vásárhely* (előbb Debeljacska) telepes község.

---

* Kocsibér 40 fillér, ** 6 szoba á 2—3 korona.

Krassó-Szörény megye.

Lugos rend. tan. város és vidéke.

A Temesvár-orsovai vasutvonal mentén, Temesvártól vonaton másfél órányira fekszik Lugos rend. tan. város, Krassó-Szörény vármegye székhelye. A vasuti állomásról kocsin 5 percz alatt juthatni a város központjába, az Izabella térre. A város egészen a vasuti állomásig terjed, honnan az egymásba nyiló Bonnáz-, Király- és Deák Ferencz utczán keresztül aszphalt gyalogjáró vezet be. A Bonnáz utcza bal során a Szent István kápolna, az iskolanővérek zárdája s a református egyház bérháza, a Király utcza jobb során a Magyar király szálloda látható. E két utcza találkozási pontjából jobbra az egymásba nyiló Szende-, Vásár- és Karánsebesi utcza, balra a Templom utcza indul ki. Előbbiben van a görög kath. püspöki palota s ez úton juthatni el a katonai laktanyához, a Templom utczában pedig a róm. kath. templom áll. A Király utcza végénél, a Temes partján az Eötvös sor huzódik végig, melyen az állami főgymnásium, a városi szinház épülete s tovább az ujonnan épült református templom látható. A vasuti állomás s a Temes folyó közötti városrésznek Német-Lugos a neve, melyet a Temes tulsó oldalán fekvő Román-Lugossal több fahid s a Király- és Deák Ferencz utczák között diszes vashid köt össze. Utóbbi utczából az Izabella térre jutni, melynek közepén a görög katholikus püspöki templom, a tér egyik oldalán a kétemeletes hatalmas megyeház, s másik során az egyemeletes városház áll. Az elébb felsorolt utczák és e tér

a város legforgalmasabb része, csinos emeletes épületsoraik földszintjén foglalnak helyet a nagyobb üzletek. Az Izabella térről nyiló Korona- és Bocskai utczán áthaladva utóbbinak végén látni a pénzügyigazgatóság diszes uj palotáját, melyben a kir. adóhivatal is el van helyezve. Ez épülettel szemben áll a görög keleti oláh templom, az ettől jobbra nyiló Facseti utczában a postahivatal és a Concordia nyári mulatóhely, a templomtól balfelé vonuló Temesvári utcza bal során pedig a kincstári ügyészség s a kir. törvényszéket és járásbiróságot magában foglaló hatalmas igazságügyi palota látható. A jobbparti városrészen van a selyemfonóda, városi vágóhid, a szőlőhegyek alján a katonai sátor tábor, a balparton a tüzérségi és honvédségi laktanya, a gőzfürdő, a villanytelep, városi kórház, a város ellenkező végén az u. n. spanyol műmalom. az országos vásártér mellett a szövőgyár, a buziási uton a textilgyár mig a marosilyei vasutvonal egyik megállóhelyénél az állami földmives iskola. A város hosszu ideig két községből állott. A régebbi keletkezésü jobbparti Oláh Lugos (Lugas) eredetileg magyar község volt, mely már 1333-ban róm. kath pappal birt s 1376-ban királyi város volt. Mint a mohácsi vész után fellállitott s az erdélyi fejedelemséghez csatolt „lugos karánsebesi bánság“ egyik székhelye csak 1658-ban, II. Rákóczy György bukása után került török uralom alá. A császári seregek 1695-ben foglalták vissza a törököktől. A háborus idők alatt kipusztult magyar lakósság helyébe oláhok költöztek, majd az egész országrész visszafoglalása után gróf Mercy, a Temesi bánság katonai kormányzója, 1718-ban német gyarmatosokat telepitett a várossal szemben, a Temes tulsó oldalára, hol ekként Német-Lugos néven uj község keletkezett. A Temesi bánság megszünvén, az 1779-ben visszaállitott Krassó megye székhelye Lugos lett, melynek két községe 1793-ban egyesült. Az egyideig mezővárosként

szereplő község 1881-ben a Krassó és Szörény megyékből keletkezett Krassó-Szörény megye székvárosa s 1889-ben rendezett tanácsu város lett

Lugos városnak az 1900-iki népszámláláskor 15.457 lakosa volt, (ezenkivül 669 katona) közülök 3932 magyar, 6241 német, 5564 oláh, 153 szerb és 236 egyéb. Vallás szerint 7439 róm. kath., 1054 gör. kath., 4761 gör. keleti, 789 református, 437 ág. ev. 1622 zsidó. A kereső lakosság 31%-a iparral, 18%-a mezőgazdasággal s 8%-a kereskedelemmel foglalkozik. Lugos társas élete igen élénk, számos egyesülete közül kiválnak a daegyletek és kaszinók. Hat ujság jelenik meg a városban u. m. a Krassó-Szörényi Lapok, a Lugosi Hirlap, Südungarn, Südungarischer Bote, Lugoser Zeitung és Drapelul. A magyar kultura egyik jelentékeny tényezője a szinház, melynek épületét a Szinházpártoló egyesület kezdeményezésére 1899-ben épitette a város. Régebbi időben majdnem kizárólag német előadások voltak, mig 1875 óta minden évben 2—3 hónapon keresztül magyar szintársulat játszik. Lugos környékének nevezetesebb községei *Nagy-Kostély*, amelynek határában felállitott gát a Temes folyó vizének egy részét alacsony vizálláskor a közeli Bega csatornába tereli. *Gavosdia* az orsovai vasutvonal mellett élénk forgalmu nagyközség, honnan keskenyvágányu iparvasut vezet a Nadrági vasipari társaság nadrági bányáiba és kohóihoz. Turistikai szempontból is érdemes ez útat megtenni a festői nadrági völgyben, honnan a Lozna patak völgyében Ruszkiczára és Ruszkabányára is eljuthatni. Az orsovai vasutvonal mellett fekvő *Szákul* nagyközség a temesi főszolgabirói járás székhelye. Lugostól északra, a Bega folyó mentén legújabban a magyar községeknek egész lánczolata keletkezett, melyeknek az a hivatásuk, hogy rést üssenek az oláhság egységes tömegén. A földmivelésügyi kormány telepitési actiója folytán keletkeztek *Bodófalva* (1892), *Igazfalva* (1893),

Szapáryfalva népes és virágzó magyar községek, mig *Bálincz* oláh község 1903-ban, *Monostor* 1904-ben hozzátelepitett magyar lakosokkal gyarapodott. Az ezen vidéken utóbbi években kiirtott óriási kincstári erdők területének további benépesitése most van folyamatban.

Karánsebes és vidéke.

A Sebes és Temes folyók összeömlésénél, kelet s nyugat felől magas hegyekkel szegélyezett völgyben fekszik Karánsebes rendezett tanácsu város. Az orsovai vonaton Temesvárról három óra alatt lehet ide érni. A vasuti állomásról a Főuton végighaladva kocsin 10, gyalog 20 percz alatt juthatni a város központjába, a Mária Terézia térre. A Főút bal oldalán látható a temető, távolabb a tiszti pavillon, valamint a határőrvidéki vagyonközség hatalmas kétemeletes palotája, melynek homlokzata a Ferencz József térre néz. Utóbbi épülettel szemben, a Főut jobb oldalán van a katonai csapatkórház s a sóraktár. Ennek helyén fog nemsokára felépülni az állami gymnasium új épülete. A Ferencz József tér jobb oldalán állanak az állami adóhivatal, a kir. járásbiróság és a törvényszék épületei. A tér közepén látható I. Ferencz József királynak álló bronzszobra, melyet közadakozásból 1907-ben emeltek s amely királyunknak Magyarországon az első monumentális szobra. Az emlékmü fehér márvány háttere a közeli Ruszkabányai márványbányában készült. A szobor melletti park mögött feküsznek a kaszárnyák s a vagyonközség internatusa, melyben az egykori granicsárok utódai közül évenkint 100 tanuló nyer ingyen ellátást. A Ferencz József tér által megszakitott Főuton tovább haladva jobb oldalról találjuk a Lichtneckert-féle „Zöldfa“ szállodát, melynek vendéglője, kávéháza, hatalmas nyári kertje és diszterme a város és a vidék legkeresettebb szórakozó

helye. A diszteremben tartják a mulatságokat s a szini előadásokat is. Az épület emeletén vannak a karánsebesi magyar társaskör helyiségei. Tovább, a Főut baloldalán áll az 1864-ben felállitott karánsebesi görög keleti román püspökség palotája, az út végén jobbra, a Mária Terézia tér sarkán a püspöki templom. A Mária Terézia tér jobb oldalán van az új városház, az erdélyi utczában a polgári fiu- és leányiskola, melynek épülete az új gymnazium felépüléséig az állami gymnazium helyiségéül is szolgál. A város utczái kövezve s részben asphaltozva vannak, villanyvilágitása Temesvár után az egész országban a legrégibb. 6116 lakosának nagyobb része oláh és német, de jelentékeny számmal van képviselve a magyarság is, főként az intelligentia körében. Karánsebes egy nagykiterjedésü s jómódu vidék gazdasági és kulturális góczpontja, melynek jelentőségét még növelni fogja az épités alatt levő Karánsebes-hátszegi vasutvonal. Ipara, kereskedelme jelentékeny, van több virágzó pénzintézete s 6 politikai illetve társadalmi lapja u. m. a „Szörénység“ (politikai hetilap II. évf.) „Karánsebeser Zeitung“ (XI. évf.) Karánsebeser Wochenblatt (társadalmi hetilapok), Severinul (pol. hetil. II. évf.) Foaia Diocesiana (egyházi) Economia (gazdasági lap). Karánsebes közeli környéke már a rómaiak idejében jelentékeny szerepet játszott. Zsuppa és Jász között, a Bisztra és Temes folyók összetorkolásánál két római út keresztezi egymást s itt állott Tibiscum, jelentékeny római municipum. A magyar királyok idejében a város helyén két község u. m. Karán és Sebes állott. Neveik okmányainkban gyakran fordulnak elő, Sebes vára első izben 1290-ben. A két község valószinüleg 1650 körül olvadt egybe. Mikor János király Lugost nemesitette, Karánsebes városával szorosabb kapcsolatba hozta. Karánsebes 1658-ig az erdélyi fejedelemséghez, ettől kezdve a temesvári török beglerbég fennható-

sága alá tartozott. A török uralom megszünte után a határőrvidék szervezéséig a Temesi bánsághoz tartozott, 1803-ban a Fehértemplomból ide áthelyezett oláh-bánsági határőr ezred székhelyévé lett. A határőrvidék polgárositása folytán 1872-ben törvényhatósági jogu várossá s az újra visszaállitott Szörénymegye székhelyévé tétetett, de e kiváltságát 1874-ben elvesztette, 1881-ben pedig Krassó és Szörény megye székhelye Lugosra került. Karánsebes szomszédságában, a Sebes patak tulsó oldalán fekszik az 1814-ben német gyarmatosok által alapitott *Ujkaránsebes* falu. Nevezetessége a Lukács-féle hatalmas gőzfürésztelep. A járás érdekesebb községei *Nándorhegy*, melynek határában a Kaláni bánya és kohó rt. vasbányái állanak, távolabb *Ruszkabánya* csinos nagyközség, ugyanezen társulat vashámorai- és kohóival. A harmadfélezer lakosu, hegyek közé szorult községtől északra van *Ruszka* vashámorjaival s a Biebel János czég fehérmárvány bányáival. Ha a turista Facset felől jön Tomesten, Lunkányon és Ruszkiczán keresztül Ruszkabányára, úgy érdemes a Lózna patak völgyén Nadrágon és Gavosdián keresztül jönnie visszafelé. (L. Lugos vidékének leirását.) A karánsebesi járás keleti részén feküsznek a délvidéki hegység legmagasabb csucsai, a Godján Szárkó hegylánczolathoz tartozó Muntye Mik (1806 m), a Magura (1509 m), a Murariu (2231 m) és a Gugu (2294 m) stb. mely utóbbiak már Romániával határosak.

Teregova és vidéke.

Az orsovai vasutvonal mentén, Temesvártól gyorsvonaton három órányira fekszik Teregova nagyközség, járási székhely, 3156 oláh és magyar lakóssal. A vasuti állomásról kocsin* ¼ óra alatt juthatni a helység központjába, a piacz térre. Az

* Társaskocsi személyenkint 40 fillér. Kocsi nappal K 1·20, éjjel K 2·—.

állomás mellett van az erdészeti hivatal, a Bányai szálloda (2 szoba à 2 kor.) s a téglagyár, a helység központján jobb oldalon a kir. járásbiróság, a görög keleti oláh templom, az állami elemi iskola és a postahivatal, bal soron a községház, főszolgabiróság, a Burosch szálló, (6 szoba à 2 kor.) a magyar kaszinó és a takarékpénztár. A teregovai járás nevezetesebb helyei *Szadova,* hol egy kősziklára festett szentháromság kép hires bucsujáró hely. Az orsovai vasutvonal mellett, *Temes-Szlatinán* nagy fűrésztelep és malom van. Innen vezet az út a Szemenik hegy alján fekvő *Weidenthal* és *Wolfsberg* községekhez, melyek cseh lakói földmüveléssel, vaj- és sajtkészitéssel foglalkoznak. Teregováról is kocsiút vezet Wolfsberg községbe, (22 km. kocsibér 10-12 korona) honnan 6 kmnyi távolságban fekszik a Szemenik hegység legmagasabb csúcsa, az 1447 m. magas *Szemenik.* E sziklás hegycsúcsról gyönyörü kilátás nyilik a 6 km. távolban délre fekvő 1438 m. magas Piatra Nedeire, a Karasmenti mészhegy csoportokra, a krassovai várromokra, a keleti látóhatárt elfedő Godján Szarkó hegylánczra s tiszta időben a Dunáig is elláthatni. A Szemenik hegység a Krassószörényi hegyvidék vizválasztója és viztartója. Tövében ered Délvidék legnagyobb folyója a Temes, továbbá a Nera, Karas, Berzava s több más kisebb folyó és patak. A Szemenik csucstól délnyugatra 4½ kilométernyire völgyben fekszik a Sasfürdő, egy kis tó, melynek kristály tiszta vize a Berzavába ömlik. A néphit szerint a tó vizében sasfiókok fürödnek, hogy hosszú életüek legyenek. Az oláh lakósság Szt. István napján körmenetben zarándokol a forráshoz, melynek vizét gyógyitó hatásúnak tartják. A Szemenik csúcsról Aninára, avagy Ferenczfalvára is átjuthatni. (L. Oravicza- és Resiczabánya vidékének leirását.) Az útat Teregováról a Szemenik csúcsra s onnan Aninára két nap alatt meg lehet tenni. Érdekes látnivaló még

e vidéken a Wolfsberg-ferenczfalvai sodronykötél pálya, mely a modern technika nagyságát hirdeti. A pályán fel s alá futó csillék faszállitásra szolgálnak. A teregovai járás további érdekes turista utja Teregováról *Kornyaréva* községbe és utóbbinak vidékére vezet. Teregováról a Hideg folyó mellett, majd később délfelé vivő 20 kmnyi országuton kocsin 6 óra alatt (fuvarbér 8 korona) juthatni Kornyaréva oláh faluba, mely egészséges levegőjéről, szép fekvéséről s tejgazdaságáról ismeretes. Már a kocsiut is sok élvezetet nyujt, mert gyönyörü kilátás nyilik a Hideg patak völgyébe s azon tul az oláh határon ködbe vesző Murárin és Gugu hegycsúcsokra. Ha a turista magasabb hegycsúcsot is meg akar mászni, erre igen alkalmas az országuttól pár kilométerre nyugatra fekvő 1366 m. magas *Cserni Vér*, vagy a keleti oldalon levő 1454 méteres Kosia csucs. Egész napot igénylő nagyobb út az oláh határon Kornyarévától 19 kmnyire fekvő 1934 m. magas Dobri vér, hová lóháton s helyenkint gyalog kell az utat megtenni. E hegycsucsról, melyen párhuzamos földhányások jelölik az országhatárt, gyönyörü kilátás nyilik Romániába, a Cserna völgyére s a 2200 méternél magasabb Murariu, Gugu és Godján hegycsúcsokra.

A járás érdekes helye az orsovai vasutvonal melletti Örményes község, hol vasbánya, fürésztelep s más ipari vállalatok vannak. Innen 15 km. hosszu hegyi vasut vezet a havasalji őserdőkbe. Regényes képet nyújt az örményesi szoros is, hol a vasut, az országut, és a Temes folyó váltakozva, egymást keresztezve hidak és alagutak közt haladnak előre a sziklák és az erdőkoszoruzta hegyoldalak mellett. Az orsovai vasuton utazva Teregova után a fenyves erdő közt álló *Porta Orientalis* nevü állomáshoz jutunk. Mindjárt az állomáson tul 1100 méter hosszu alagut áll, melyen át az orsovai völgybe juthatni. Nyilása felett „Ad Orientem“ felirás áll, jelezve, hogy itt kezdődik a kelet. A Teregovától

kocsin 2 órányira fekvő *Lunkavicza* és *Verendin* között kőszénbányák vannak. Pojána Ruszka nyaralóhelyre Teregováról kocsin 2 óra alatt lehet eljutni. (Fuvar 4 korona.)

Facset és vidéke.

Az orsovai vonalból Lugosnál kiágazó h. é. vasut mellett, Temesvártól vonaton négy órányira, a Bega folyó melletti dombvidéken fekszik Facset nagyközség, járási székhely. A vasuti állomásról kocsin* 3—4 percz alatt juthatni a helység központjába, a parkirozott Templomtérre. Befelé menve a Nagy utcza jobb során a községház, bal oldalán az állami iskola, a Templomtéren a róm. kath. templom, a kir. járásbiróság, a Magyar király szálloda**, a szomszédos Posta utczában a kir. adóhivatal, ezzel szemben a postahivatal s távolabb a főszolgabiróság épülete látható. A Templomtér közelében folyik a Bega, melynek tulsó oldalán Román-Facset fekszik. Facsetnek 2900 magyar, német és oláh lakosa van. A községet hajdan Facsádnak hivták, a ma már romjaiban is alig látható vára a Délvidék történetében jelentékeny szerepet játszott. Temesvár eleste után a törökök rablóvárnak használták, 1595-ben Borbély György visszafoglalta, de nemsokára megint török kézre került. A felszabadulás után német gyarmatosok települtek a kipusztult magyarság helyébe lépő oláh lakosság közé. A magyar állam 1900—903 között mintegy 1000 magyar telepest hozott a községbe, minek következtében a község elvesztette nemzetiségi jellegét. A járás érdekesebb községei *Rumunyest*, határában igen szép cseppkőbarlang látható. A barlang legszebb mészkő alakzatai a Kereszt, a Fátyol és a Szószék nevüek, az egymással kapcsolatos termeken pedig apró patakok folynak keresztül. A kocsibér Facsetről ide és vissza

* Kocsi 1 korona. ** 16 szoba á 2—3 korona.

10 korona. Rumunyest közelében van *Tomest*, 1843-ben alapitott üveghútával. A Rumunyest-tomesti út egy nap alatt megtehető, azonban czélszerübb két-három napos kirándulással Tomestről Ruszkabányára is átmenni. Ez út mellett fekszik *Lunkány* község, határában a Nadrági vasipar társaság vasbányái vannak. Lunkányról tovább haladva *Teu urs* nevü hegynyeregre, a vidék legmagasabb pontjára visz az út, honnan minden irányba gyönyörü kilátás nyilik. E tetőről fenyvesek között vezető uton juthatni Ruszkiczára és Ruszkabányára. (Lásd Karánsebes vidékének leirását.) Facsettől északra, a Maros folyó közelében fekszik *Birkis* község (1500 oláh lakossal) a marosi járás székhelye.

Németbogsán és vidéke.

A báziási vonalból Vojteknél kiágazó vasutvonal mellett, Temesvártól vonaton $3^1/_2$ órányira fekszik Németbogsán nagyközség, járási és járásbirósági székhely, 3116 oláh, német és magyar lakóssal. A Berzava kies völgyében fekvő községet, mely egy élénk forgalmu bányavidék központja, nyáron sok idegen, mint üdülőhelyet keresi fel. A községben van a Panajoth F. sörgyár és egy gőzmalom, a vasolvasztó jelenleg nincs használatban. A járás nevezetesebb helyei *Románbogsán*, az Osztr.-Magy. Álllamvasuttársaság hatalmas mezőgazdasági gépgyárával. Ugyane társaság vas- és szénbányainak egyrésze a N.-Bogsántól délre fekvő dognácskai hegységben van. E járáshoz tartoznak a *vaskői* és *dognácskai* vasérczbányák s Vaskőn osztályozó telep és zuzómű is müködik. E járásban vannak továbbá *Zsidovin* és *Királykegye* népes községek.

Resiczabánya és vidéke.

A báziási vonalból Vojteknél kiágazó szárny-

vasut mellett, Temesvártól vonaton öt órányira, magas hegyek közé szoritott keskeny völgyben fekszik Resiczabánya nagyközség, járási székhely, 11.000 lakossal. Az állomásról pár percz alatt gyalog is eljuthatni a helység központjába, a Főutra, melyen a postahivatal, a róm. kath. templom s mellette az Osztrák-Magyar Államvasuttársaság igazgatósági épülete, tovább a Magyar király- és Hungária szálloda állanak. A község a csinos, emeletes épületekkel szegélyezett, asphaltozott Főutczából s nehány mellékutczából áll, melyeknek egyikében a Pannonia és a Nemzeti szállodák állanak (utóbbi 15 szobával). Az Államvasuttársaság hatalmas vasművei és egyéb gyárai a község közvetlen szomszédságában feküsznek, illetve azt minden oldalról körülfogják. A déli hegyoldalon álló igazgatósági park alatt a Berzava patak partján láthatók a hidgyár, gép- és lövedékgyár, a kovácsmühely, présház, coaks mű és a hengerlőmű s távolabb a budniki völgy felé az altáró. A község keleti oldalán van a készáru rakodó, a falepároló, a tüzálló téglagyár s tovább a Berzava patakra épitett turbinák s a nagyszabásu villanytelep, mely az összes vasműveket hajtóerővel látja el. A Főuttól északra, részben a hegyoldalba beépitve állanak a hatalmas vasöntők és kohók. (L. könyvünk 136—9 oldalát.) E nagyszabásu vasművek, melyek mintegy 5800 munkást foglalkoztatnak, éjjel nappal állandóan üzemben vannak. Kéményeik füstje, a gépek lármája s az egész éjen át vakitó tüz- és villanyfényben úszó mühelyek az idegenre szokatlan, de fenséges hatást gyakorolnak. A látogató, ki a kohó- és mühelyfelügyelőség engedélyével a vasművek belsejét is meg akarja tekinteni, 1—2 nap alatt csak futólagos képet alkothat magának a Monarchia egyik legnagyobb s több tekintetben első helyen álló iparteleperől. A községnek a gyári munkásokon kivül jelentékeny számu intelligentiája is van. „Resiczai Lapok“ és „Resicaer Zeitung“ czimen két helybeli

lap is jelenik meg s kaszinó, dal- zene és jótékonysági egyletei élénk társaséletet teremtenek. A község egészen összeépült a 2700 lakosu *Románresicza* községgel.

A járás déli részén végigvonuló Dognácskai és Érczhegységben feküsznek az államvasuttársaság bányaüzemei közül a *Klokodics*, *Nermet*, *Szekul* és *Domán* községek határában mivelés alatt álló széntelepek. E vidék természeti szépségekben, történelmi emlékekben s néprajzi sajátosságokban is gazdag s a turisták részére igen hálás terület. Igy a Resiczabányáról Oraviczabányára vezető út közepe táján, előbbitől kocsin 2½ órányira fekszik *Krassova*, a krassó-szörényi krassován bolgárok egyik községe (l. 80—81. oldalt). E falu határában feküsznek *Krassó várának*, a megye egykori székhelyének romjai, hova a Karas folyó festői völgyén, a 4 km. hosszu, hires Karas szorulaton át gyalog egy óra alatt juthatni. Krassova községtől 12 kilométernyire van a *Komárniki cseppkőbarlang*, melynek egy kilométernél hosszabb üregе többfelé ágazik szét s helyenkint templom magasságu. A járás másik érdekes része a Resiczabányától kocsin két órányira fekvő *Ferenczfalva* község és vidéke. Az ide vezető út közelében van Szekul község szénbányáival s tovább látható a Piatra alba nevü fehér mészszikla. A gyönyörü fekvésü Ferenczfalva községet nyarankint távolibb vidékről is sokan keresik fel üdülés végett. Férfilakossága hétszámra a közeli erdőkben dolgozik s csak ünnepnapon tér vissza családjához. E vidéken az Államvasuttársaságnak nagyszabásu erdőüzemei vannak. Ezek czéljaira szolgál a Wolfsberg-ferenczfalvai sodronykötél pálya, melynek csilléi a Berzava folyó úsztató medréig szállitják a levágott fatönköket. Hasonlóan nagyszabásu mű a Berzava patak duzzasztása által alkotott Klause nevü tó, melynek több napon át felgyüjtött vize a hegyekből ide szállitott óriási mennyiségü fatönkök usztatására

szolgál. Ferenczfalváról egy nap alatt megjárható a Szemenik hegység legmagasabb csúcsa, az 1449 méter magas Szemenik tető, a *Sasfürdő* nevü tó és visszafele jövet a Klause tó. A resiczabányai járás északi részén fekszik *Delinyest* község, melynek határában az Államvasuttársaság nyersvas előállitásához szükséges magánérczet fejtet.

Oraviczabánya és vidéke.

A báziási vasutvonalból Jaszenovánál kiágazó vasutvonal mellett, Temesvártól vonaton 4½ órányira, hegyek között fekszik Oraviczabánya, járási székhely. Az állomásról Román-Oravicza községen keresztül kocsin* félóra alatt juthatni a község központjába, a piacztérre. Befelé menet, az Oraviczabányával egybeépült Román-Oravicza főutjának jobb oldalán látni a görög katholikus és görög keleti oláh templomot, a honvéd laktanyát s szemben az állami iskolát. Tovább haladva Oraviczabánya községbe jutunk, hol a Főutcza jobb oldalán a gör. kel. oláh templom, a polgári fiuiskola, a postahivatal, a takarékpénztár, bal soron a gőzmalom, a Korona szálló**, távolabb a Piacz téren a róm. kath. templom, a községház, az Osztrák-Magyar Államvasuttársaság igazgatósági épülete, a Kaszinó, tulsó oldalon a kir. adóhivatal s ugyanezen soron egy oldalutczában a főszolgabiróság foglal helyet. A Piacz tér közepén csinosan parkirozott sétatér van. A község mindkét oldalról magas hegyek által körülvett keskeny völgyben fekszik s nehány mellékutczát leszámitva tulajdonképen az 5 km. hosszu Főutból áll. A fenebb elsorolt hatóságokon kivül O.-bányán bányakapitányság és kir. járásbiróság is van. O.-bánya 4314 főnyi lakossága németek, oláhok és magyarokból

* Kocsibér nappal K 2·—, éjjel K 3·—, ** 10 szoba á 2—3 korona.

áll, kik tulnyomólag iparral, bányászattal és kereskedelemmel foglalkoznak. Az itteni nemesfém ereket és vastelepeket már a rómaiak müvelték. A törökök kiüzése után az egykor virágzó bányamüveket az 1718 körül betelepitett német gyarmatosok vették ujból müvelés alá. (L. könyvünk 134—9. oldalát.) Oraviczabánya keleti oldalán kezdődik az a mészhegység, melynek kőzeteiben főleg a vasgránit, fehérgránit, arany, ezüst, grossular, galenit, vesuvián, pyrit és chalkopyrit fordul elő. Oraviczabánya ma a délvidék egyik legjelentékenyebb ipari góczpontja. Üzemeinek nagyrésze, igy a két gőzmalom egyike, a petroleumfinomitó, a czementgyár, és gőzfürész a Szab. Osztrák-Magyar Államvasuttársaság kezében van. Oraviczabánya társadalmi élete igen élénk. Nagyszámu egyesületei közül jelentősebb tevékenységet fejtenek ki a magyar, német és az oláh kaszinó, a polgári lövő egyesület, a különféle dal-, zene-, jótékonysági és tüzoltó egyletek. 1817 óta állandó szinház épülete is van. Helyben megjelenő lapok: „Oravicza és vidéke", „Oraviczaer Wochenblatt" és a „Progresul", utóbbi oláh nyelvü. — A község közeli és távolabbi kirándulóhelyekben bővelkedik. Mindjárt a község mellett, az alsó tó északi oldalán van a *Kies*, felhagyott kénkovand bányáival s a Korona szálloda mögötti *Aranyvölgy* felhagyott aranybányákkal. Megtekintésre méltó a *Lövőkert*. Innen csigauton a hegytetőre menve szép kilátás tárul elénk. Tovább menve a *Prater* hegyre, majd a csiklovai utra juthatni, honnan szintén szép kilátás nyilik a csiklovai hegyekre. A *Kneip* ut az alsó tó mellett halad s mellette a Malomkertben egy rom látható. Ez uton túl, a nagytó felett elhaladva a *Ronna* sétányra érünk, innen fenyves és bükkerdők között vezető kocsiuton másfél óra alatt gyalog is eljuthatni *Marillavölgybe*. Utközben szemünkbe ötlik a Malomhegy, a sziklás Kis-Tilva, a kapagyár, a fenyőkkel boritott Simeon hegy, tovább a kőbányák. A Lup hegy

tetején álló Deák magaslatról gyönyörü kilátás nyilik az oraviczai völgyre és a Dunára.

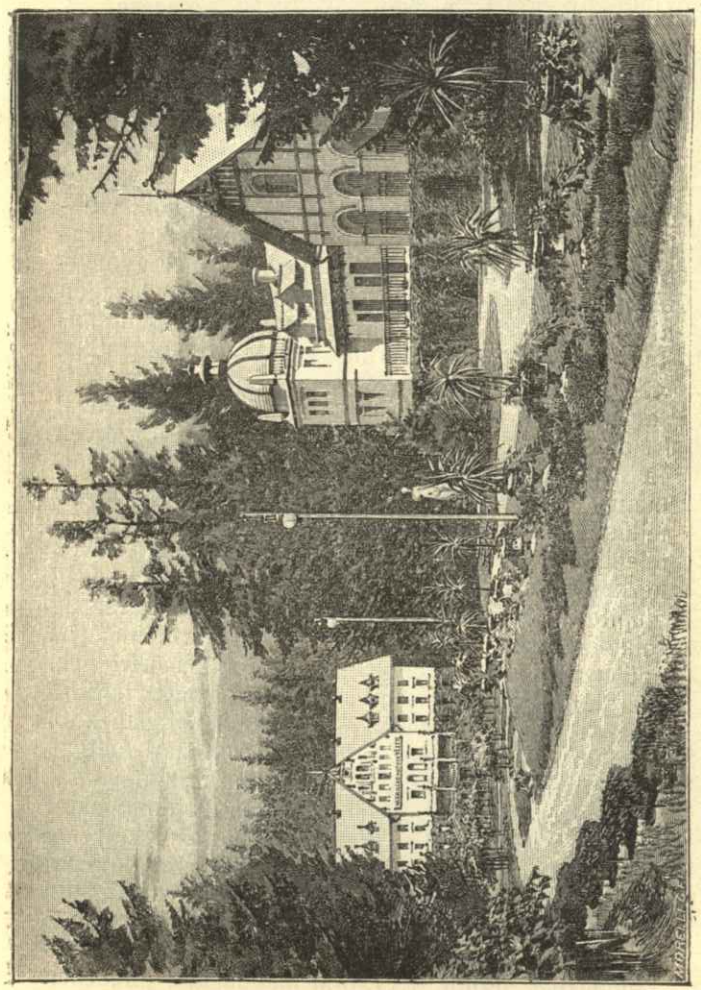

Marillavölgyi szanatorium.

Marilla a vizben gazdag predetti fensikon (714 m.) hegytorlódások által alkotott völgyben, örökzöld fenyvesek közt fekszik s kedvező éghajlati viszonyai, valamint orvosi berendezése és gyógyeszközei miatt a legideálisabb klimatikus gyógyhelyek közé tartozik. A fenyves őserdő közepén, a modern kertészet által remekbe alkotott parkban vannak elhelyezve a sanatorium hatalmas s a modern gyógytudomány igényeinek megfelelően berendezett épületei. A gyógyhelyet májustól október közepéig százával keresik fel távoli vidékekről is főleg a gége-, tüdő-, szív- vagy idegbajosok, vérszegények s lábbadozók, kiknek gyógyitására az ózondús, pormentes fenyves levegőn kivül az orvosi rendeletnek megfelelően pneumatikus kamrák, belégzési termek, massage, gymnastika, vizgyógyintézet, villamos-, fény-, forrólég- és szénsavas fürdők, avagy hizlaló kúra szolgálnak. Szóval itt az orvosi tudománynak a beteg légzőszervek és idegek gyógyitására szolgáló mindennemü találmánya megfelelően alkalmazást nyer. Az egyre fejlődő s nagyobb látogatottságnak örvendő gyógytelepet dr. Hoffenreich M. nagybecskereki orvos kezdeményezésére 1880-ban egy magán társaság alapitotta az Osztrák-Magyar Államvasuttársaság tulajdonában levő területen s 70 év mulva az épületek is a vasuttársaság tulajdonába kerülnek. Marilláról *Stájerlak-Anina* községig szintén kitünő kocsiút vezet. Utóbbi község szénégető telepekből keletkezett, s miután 1790-ben Hammer Mátyás szénégető „fekete kőre“ bukkant, a szénbányászat révén gyorsan virágzott fel. A magántulajdonosoktól 1846-ban a kincstár vette át e bányákat, de 1854-ben a krassó-szörényi egész uradalommal együtt az Osztr.-Magy. Államvasuttársaságnak adta el. Anina-Stájerlak eredetileg két helység volt s mióta az Államvasuttársaság birtokába jutott, gyors fejlődésnek indult. 13.726-at meghaladó, jórészben német lakossága bányászattal és iparral foglalkozik.

Nagy részük azonban nem a községben, hanem az egymástól messze fekvő bánya- és ipartelepeken

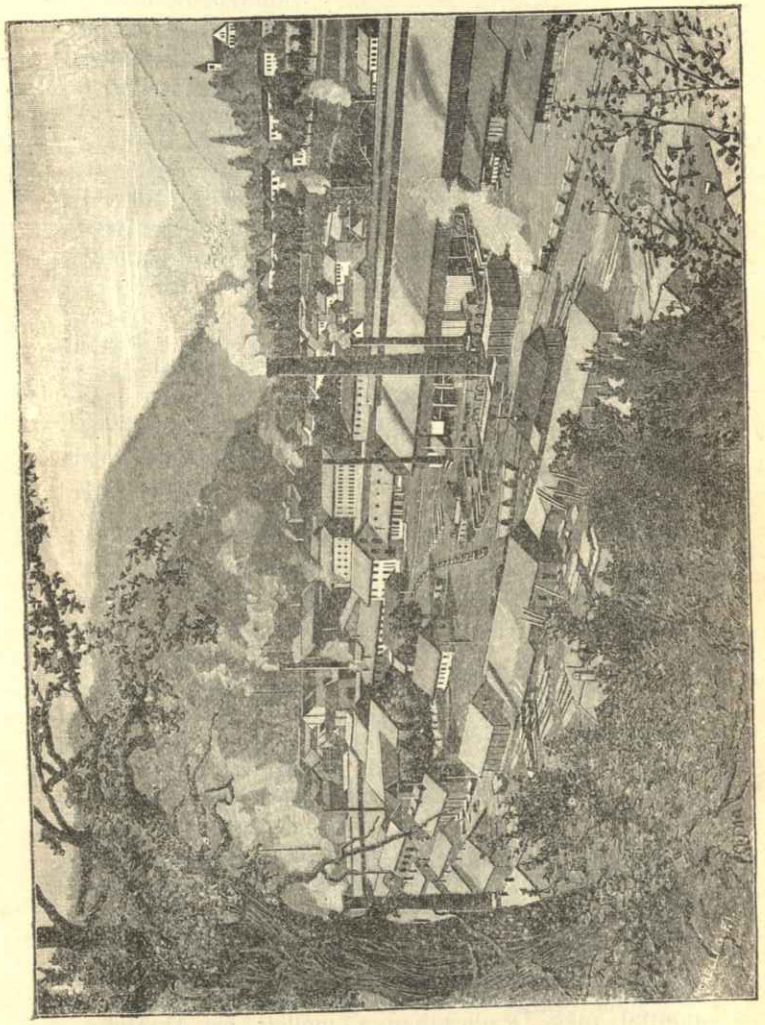

lakik. E telepek közt leghatalmasabb az aninai gyártelep, hol az Osztr.-Magy. Államvasuttársaság kohói, olvasztói, öntő- és hengerlő művei, téglagyára, szeg- és csavargyára és kőszénbányái állandóan több ezer munkást foglalkoztatnak. (L. 134-9. oldalt.) Az aninai gyárteleptől körülbelül egy órányira, a Pohui patak mellett van a pohui barlang, melynek belsejébe csak a nyilást elzáró patakon kereszül csolnakon s vezető segitségével juthatni. Az út veszedelmes, de igen gyönyörü, vadregényes. A barlang egy részében csolnakon, másutt gyalog, vagy a vizben gázolva lehet előhaladni s több órai munka után juthatni a végére, hol a Pohui vize a barlangba lezuhan. — Az aninai gyártelepről hegyi vaspálya vezet Oroviczabányára. Az aninai szén szállitásának megkönyitése végett az állam már 1847-ben hozzá kezdett egy Oravicza-Lissava között közlekedő lóvonatu pálya épitéséhez, de 1853-ban, mikor 3 millió koronát fektettek az épitkezésbe, a munkát abbahagyták. Az Oszt.-Magy. Államvasuttársaság e vidéknek is birtokába jutva, 1860-ban uj nyomon mozdony-pályát épittetett, mely szük völgyekben, meredek hegyoldalokon, hatalmas völgyáthidalásokon, (melyek közül legszebb a 131 méter hosszu zsittini hid; a 10 áthidalás hossza 843 méter) összesen 2084 méter hosszuságu 14 alaguton, 9946 méter töltésen és 21.171 méter hosszu bevágáson 337 méter emelkedéssel halad keresztül s igy méltán mondható az épitőművészet remekének. A pálya felépitése közel 10 millió koronába került. A vasut e 34 km. hosszu utat 3 óra alatt teszi meg s ez idő alatt a természet és az emberi ész csodás alkotásai egymással váltakozva gyors egymásutánban tárulnak a néző szemei elé. E hegyipályát méltán nevezik sokan a magyar Semmeringnek.

A természeti szépségekben s egyéb látnivalókban oly gazdag oraviczai járás érdekesebb pontjai még Oraviczabánya mellett az Ábrahám forrás, a Simeon csúcs, melyen messzelátó torony

is van, a Válé forrás s a gyalog pár óra alatt szintén megjárható *Csiklovabánya* község, hol a mult század közepéig ezüstöt is bányásztak. Jelenleg az Osztr.-Magy. Államvasuttársaság rézhámora, a Fischer-féle sörgyár s több vizimalom müködik itt. E községből pár órai gyaloglás után felette élvezetes kirándulást tehetni a 979 méteres Ujroll csúcsra, a Jókai magaslatra s az utóbbi oldalán levő Ilonka barlanghoz, valamint a közeli Pojana Julira, melytől háromnegyed órányira fekszik Marilla. Egy másik érdekes ut, melyhez azonban szintén gyakorlott vezető szükséges, a Lup magaslat, a Panur völgye, a Panur nevü ca. 150 méter hosszu cseppkőbarlanggal, melynek nagyterme 16—20 m. magas. Ettől negyedórányira van a Ploppa cseppkőbarlang, melynek üregei közt a Panur patak csörgedez keresztül. Másik érdekes ut a Predett fensik, hol a Biebel-féle kőbányák láthatók.

Jám és vidéke. (Szászkabánya, Okubé.)

A báziási vonalból kiágazó Jaszenova-oraviczabányai vasutvonal mellett, Temesvártól vonaton 3½ órányira fekszik Jám nagyközség járási székhely, 1140 oláh és magyar lakossal. A vasuti állomásról gyalog 15 percz alatt juthatni a község központjába, a Főutra, melynek közepén a görög keleti oláh templom, az ut északi oldalán a főszolgabiróság, elemi iskola és a községháza, másik soron a postahivatal, a gróf Bissingen-féle kastély és park s a Fehér bárány czimü vendéglő állanak. A járás jelentékeny községe Szászkabánya, hova az oraviczai vasut rakasdiai állomásáról kocsin 2 óra alatt juthatni. *Szászkabánya* nemcsak mint járásbirósági székhely, hanem mint kedvelt nyaralóhely is figyelmet érdemel. „Magyar Ausseenak“ nevezik s gyönyörü, hegyes vidéke, kitünő ivóvize, egészséges levegője s jó és olcsó fogadói miatt méltán sorolható hazánk legszebb nyaralóhelyei

közé. A község 2581 főnyi lakossága németekből, oláhokból s kisebb számban magyarokból áll. Szászkabányáról bármely irányban szebbnél-szebb vidékekre lehet kirándulni. Ujmoldovára s a közeli Dunára, avagy az északra fekvő Oraviczabányára kocsin 2—2 óra az ut. Turistáknak különösen hálás dolog a regényes Nera folyó partján Uj-Sopotra gyalogolni. Ez ut 10 óra hosszat tart, de szebbnél-szebb részletekben bővelkedik. Kisebb kirándulások czélpontjai a Malomvölgy, hol a vizesés, a grófnő barlangja, a Farkasbarlang, majd a Nagyrét köti le figyelmünket. A Malomvölgyben van az Ördög sziklahasadék, egy ketté vált szikla, melyről a monda azt tartja, hogy az ördög egy menyasszonyt elragadva e sziklához hozta, mely szavára ketté hasadott. — Kedvelt kirándulóhely az Ocubéi tó és vizesés is, hova *Potok* és *Szokolár* községeken keresztül juthatni. Szokolárnál egy köves és lejtős mellékutra térve, csakhamar a Csetatye sziklához juthatni, melynek tetején várromok vannak. Innen a Bee völgyébe érve, csakhamar vége szakad a kocsi utnak s rövid gyalogolás után eljuthatni az okubéi tavakhoz s a Bee patak vizeséseihez.

Bozovics és az Almásvidék.

A Ménes patak és a Nera folyó egyesülésénél, az Oraviczabányáról Orsovára vezető közut mellett fekszik *Bozovics* nagyközség, járási székhely, 3974 oláh és német lakossal. Legközelebbi vasutállomása az orsovai vonal mellet Jablanicza (41·7 kilométernyire) nyugat felől Anina, vagy Oraviczabánya. Bozovics az Almásvidék élénk forgalmu hivatali és kereskedelmi góczpontja kir. adóhivatallal, járásbirósággal és főszolgabirósággal. Emlitésre méltó épülete a Mária Terézia idejében épült kaszárnya, mely a határőrvidék polgárositása óta hivatalok elhelyezésére szolgál. Bozovics nyoma a történelemben első izben 1484-ben fordul elő, 1775-ben az

oláh-illyr határőr ezred egyik századának székhelye lett. Bozovics mellett és a szomszédos lapusniki határban ma is látható két várrom. Utóbbit Dragomoj Janának nevezi a nép. — Bozovics környéke hazánk legszebb vidékei közé tartozik. Észak és nyugat felől a Szemenik és Plesuva hegység, dél és keletről az Almás és Szretinye hegység hatalmas hegylánczai (Piatra Nedei 1438 méter, Plesuva 1160 m., Szvinjácza Mare 1226 m.) emelkednek ég felé, s oldalaikról bő vizü patakok sietnek alá a járás közepén, a kies Almás völgyben hömpölygő Nera folyó felé. Az Almásvidék középkori okmányainkban „Halmos“ kiváltságos kerület neve alatt fordul elő. Lakossága hajdan magyar volt, erről tanuskodnak az okmányokban fennmaradt régi helységnevek s a birtokosok nevei. Az Almásvidék lakosai a XVIII. században aranymosást is üztek. Manapság földmiveléssel, állattenyésztéssel, szilva termeléssel és pálinkafőzéssel foglalkoznak. Bozovicsról bármely irányban szebbnél-szebb helyekre tehetni kirándulásokat, akár a Nera völgyében, melynek Ujsopottól Szászkabányáig terjedő része gyönyörü gyalog parthie, akár kocsin Oraviczára, Aninára, Marillára, avagy a fenebb elsorolt hegyek közé. Bozovicstól nem messze van *Bánya*, régi magyar eredetü község s mellette *Rudária* falu, mely a középkorban többször Gerlistye néven fordul elő. Ez volt ősi fészke a Szörényi bánság leghatalmasabb családjának, a báró Gerliczieknek, kiknek utódai jelenleg a torontálmegyei Deszk községben laknak.

Az Alduna és vidéke.

A csodás természeti szépségekben s történelmi emlékekben oly gazdag Alduna megtekintésére az útazók rendszerint vasuton mennek Báziásig s csak itt szállnak hajóra. Kétségkivül ez az Alduna legszebb része Orsováig, avagy Turn-Severinig, de ki

a Duna vidékét jobban meg akarja ismerni, az helyesebben teszi, ha Zimonyig megy vonaton, s ott ül hajóra. A hazánk történetében egykor oly jelentékeny szerepet játszó s most 15 ezer lakósával Horvátországhoz tartozó *Zimony* szab. kir. város egymagában is érdemes a megtekintésre. A Czigány hegyen láthatók még a Hunyady vár romjai. E várban halt meg 1456-ban, Belgrád hősies felmentése után a nagy Hunyady János. Zimonyban a határrendőrségnél megfelelő személyigazolás mellett határátkelési engedélyt váltva, avagy a belügyminiszterium útlevelével valamely naponként közlekedő helyi hajóra szállva 20 percz alatt *Belgrádba*, Szerbia fővárosába juthatni. Belgrádnak reánk, magyarokra nézve legérdekesebb része a Dunába benyuló Avala hegy csúcsán álló régi vár, mely Nándorfehérvár néven hazánk történetében évszázadokon keresztül nagy szerepet játszott. Eléggé ép állapotban láthatók még a vár védművei, a falak és sánczok, az alsóvárban a Czilley kapu, mellette a nyolczszögletü „Nye bojsze“ torony, a felsővárban a török pasák egykori lakhelye, mellette a 200 méteres kút, melybe lépcső vezet le. A hegy lankásabb oldalán elterülő város és a vár között van a Kalimegdan park, melyből szintén gyönyörü kilátás nyilik a Dunára s Magyarországra. E park közelében van a Dunai városnegyed, melyben 1862-ig törökök laktak. Mecsetjük ma is áll még. A közeli Belváros nevezetesebb pontjai Vásza utczában a Misa palota, hol az egyetem, gymnasium és muzeum van elhelyezve. A Mihály téren áll az 1868-ban meggyilkolt Mihály fejedelem lovasszobra s a szinház. A város legforgalmasabb része az egymásba nyiló Mihály- és Milán utcza, hol a királyi palota s a főbb középületek, miniszteriumok, valamint a nagyobb pénzintézetek s üzletek állanak. Ez utczákból a csinosan befásitott Englozovácz negyedbe juthatni. A Topcsideri uton áll a szkupstina (országház) s számos katonai és egyéb középület. Ez úton juthatni Belgrád mulatóhelyére, a Topcsiderbe, hol a gyönyörü park közepén a szerb király nyaralója is látható. Belgrádból helyi hajóval egy óra alatt Pancsovára juthatni, a nagy hajók azonban nem haladnak fel a Temes folyón, hanem Pancsovától 2 kilométernyire, a Duna partján kötnek ki. A hajóról fenséges látvány tárul szemeink elé, amint Belgrád s Zimony várfalai, templomtornyai lassanként eltünedeznek az egyre növekvő távolság ködében. Két ország partja közt halad hajónk előre, de amint az Avala hegycsúcsa eltünt szemeink elől, a szerb part kopár dombjai s a magyar part mocsaras, fűzes ártere nem sok látnivalót nyujtanak. Csak a zöldes vizü Duna gyönyörködteti szemünket. Medre hazánkban itt a legszélesebb, hol a Tisza, Száva s a Temes beömlő vize félszázezer holdnál jóval nagyobb árterületet alkot. Fenséges látvány, mikor e folyók tavaszszal a Dunával egy tengerré nőnek, melynek csak szélén láthatni a keskeny szárazföldet. Ez árterület nagy része a magyar állam tulajdona s a vizár elvonulása után többnyire legelőnek használják. Csak két kis falu van rajta, Borcsa és Bárányos s ezek is évről-évre ki vannak téve az árviz pusztitásainak. De a szerb part sem sokkal népesebb s szakadékos domboldalait inkább csak legelőnek használják. Hol a Temes a Dunába ömlik, egymáshoz közel három sziget fekszik: a *Vorkontumaz* (3·3 km. hosszú), a *Stefanácz* (3·5 km.), az 5·5 km. hosszú *Csaklanacz* s távolabb, keletre a 3 km. hosszú *Sztarcsova*. Ez erdőkkel boritott szigetek Magyarországhoz tartoznak. A Duna medre hazánkban itt a legszélesebb, amennyiben a magyar és szerb part 3.000 méternyire fekszik egymástól. (Pancsova törv. hat. jogu város leirását lásd könyvünk 247. oldalán.) Pancsován a Magyar Folyam- és Tengerhajózási Társaság vasárnap, kedd és pénteken, vagy a Dunagőzhajózási társaság csütörtök, szombat és hétfőn közlekedő nagy hajóinak egyikére szállva

innen az útat Orsováig kilencz, Turn-Severinig tizenegy óra alatt tehetni meg. Pancsovától előbb délre, majd kelet felé folyik a Duna s e vidék kevés látnivalót nyújt, mig a szerb parton álló *Szemendriáig* nem ér hajónk. A Belgrádtól húzódó Avala hegység végző nyúlványán fekszik e város, melynek a Duna partján álló 25 tornyu hatalmas „*Végszendrő vára*“ hazánk történetében fontos szerepet játszott. Hunyady János idejében a mienk lett, majd török, osztrák s 1867 óta szerb kézre jutott. E város határában több ezer holdnyi területen terem a hires szemendriai csemegeszőlő. A jó karban levő várral egyirányban a Duna közepén áll a szendrői sziget s a magyar parton a hajóállomástól egy órányira *Temes-Kubin* nagyközség (l. 257-9 oldalon). Kubinon alúl a Duna megint szigeteket alkot, legnagyobb köztük a 20 km. hosszú s 2—3 km. széles *Osztrova sziget*, a Jókai Aranyember czimű regényében szereplő „Senki szigete“, rajta *Temes-Sziget* falu 1200 szerb lakossal. Ugy ez, mind a körülte levő 8—9 kisebb sziget a magyar kincstár tulajdona. Közelben a magyar parton áll *Palánka* község, melynek helyén a középkorban Horom vára, a hasonló nevü megye székhelye állott (l. könyvünk 2. oldalát). Szemben a szerb parton áll *Ráma* vára, melyet 1788-ban Lo Presti hadnagy 5000 török ellen 23 emberével védelmezett, mig hősi halált nem szenvedett. A Duna partja eddig csak a szerb oldalon volt dombos, de Palánkán túl mindkét felől hegyek közé szorul a folyó. Sokan már e részt is Klisszurának tekintik, pedig az igazi szorulat csak lennebb, a Babakáj sziklánál kezdődik. Hajónk nemsokára az 500 lakosu *Báziás* magyarországi községhez ér, hol az államvasut végállomása a hajóállomás közelében van. E községtől indul ki a Duna partja mellett Orsováig vezető nagyszerű Széchényi út. Báziás alatt a Szerbiához tartozó 7 km. hosszú *Kiszilova* szigetet s rajta Osztrovo községet látjuk,

majd a magyar parton egymás után tünnek fel Divics, Belobreska s még öt oláh-szerb falucska. Az utolsónál, Omoldovánál megáll a hajó. Ez állomásról látszik a hegyek között fekvő *Ujmoldova* 3202 német és oláh lakosu nagyközség, a moldovai járás székhelye. A csinos falu hosszan nyúlik be a Lokva hegység ágazatai közé. A főszolgabiróságon kivül van erdőgondnoksága és mellékvámhivatala, itt van továbbá az Osztr.-Magy Államvasuttársaság kénsavgyára. A község határában vas- és rézbányák állanak, melyeket már a rómaiak miveltek. Hajónk most a Magyarszághoz tartozó 7 km. hosszú *Moldovai* sziget mellett halad el. Már innen látni a Dunából kiemelkedő *Babakáj* sziklát, mely a magyar part közelében magasan nyúlik ki a vizből. A népmonda szerint egy féltékeny szerb vojvoda e sziklához lánczolta szép feleségét s annak kinos jajgatása hallszik most is viharos időben. Valójában e sivitó zúgást az Aldunán uralkodó Kossova szél okozza, mely a Babakáj szikla körül jut legnagyobb erőhöz. Április és oktoberben olykor úgy tombol e szél, hogy a teherhajók kénytelenek napokig horgonyt vetni. A Babakáj a szabályozás előtt körülte álló szirtekkel réme volt a hajósoknak, kik a Mindenhatóhoz könyörögtek, mielőtt mellette elhaladtak. Máig is fennmaradt az a szokás, hogy az először átmenő utasokat folyóvizzel háromszor meglocsolják, mondván „Hogy e veszedelmes zuhatagokon baj nélkül átmehess, ezennel megkeresztellek az Izlás, Tachtália és Greben nevében Amen“. Mindjárt a Babakáj szirten túl, a szerb part meredek sziklás csúcsán áll Golubácz, magyarul *Galambócz* vár romja (l. képét könyvünk 6. oldalán). E vár ostrománál mentette meg Rozgonyiné Zsigmond király életét. Szemben a magyar parton láthatók a romjai *László-várnak*, melyet Zsigmond Galambócz eleste után épittetett. Itt e várromok közelében, a mészhegyek barlangjaiban s a viz partján tenyésznek az alig

2—3 milliméter hosszu kolumbácsi legyek, melyek a szél szárnyán százezrével tovaszállva a délvidék marhaállományában iszonyu pusztitást tesznek. Galambóczot elhagyva a *Felső Klisszurába* érünk s a Duna e szakasza a Jucz zátonyig, Magyarország legdélibb fekvésü pontjáig terjed, hol aztán az *Alsó Klissura* kezdődik. Galambóczon túl az előrenyomuló hegyek helyenkint már összeszoritják a folyó medrét. A balparton végigvonuló Széchényi út egy-egy szorulatnál már a sziklákba van belevágva s ugyanott a szerb oldalon is fel-fel tünnek az egykori hires *Trajáu útnak* a hegyoldal kőzeteibe vágott oszlopüregei. A nézőt lebilincseli mindkettő. A kitünő karban tartott Széchényi útat a nagy államférfiu épittette 1834-ben oly czélból, hogy azon a Duna veszedelmes pontjain a hajókat vontatni, avagy tengelyen továbbszállitani lehessen. A munka végrehajtását, különösen a sziklába vágott útrészek aláfalazását nagyban megkönnyitette az a körülmény, hogy a Duna vizállása az épités esztendejében rendkivül alacsony volt. A szerb oldalon maradványaiban látható Traján útat Tiberius római császár kezdte Kr. u. 33-ban épittetni avégből, hogy légióit azon a Duna tulsó oldalán lakó dákok ellen vezethesse. Az útat 101—3-ban Trajanus császár fejezte be s felépitése óriási munkaerőt igényelt, mert a robbantó anyagokat még nem ismerve a helyenkint előnyomuló sziklákba kézierővel kellett útat vágni. Ahol ez nagy akadályokba ütközött, ott a sziklafal hosszában deszkapallót épitettek s annak fekvő és alátámasztó gerendáit a kőbe vésett lyukakba illesztették. E négyszögalaku lyukak a part sziklás részén, különösen alább, a Kis kazánban most is jól kivehetők. Galambóczon alul, az *Alibég szikla* oldalában egy hatalmas kőtábla áll s rajta a következő felirat: „Az aldunai Vaskapunál s az ottani zuhatagoknál lévő hajózási akadályoknak az 1888 évi XXVI. t.-czikkel elhatározott eltávolitására szolgáló munkálatok megkez-

dettek I. Ferencz József uralkodó alatt gr. Szapáry Gyula miniszterelnöksége idejében bellusi Baross Gábor m. kir. kereskedelmi miniszter által 1890 évi szept. 15-én. Isten áldása legyen e művön és megalkotóin.“ Alibégen alul a *Gornya Stenka* hegy vizbenyuló gránitszikláinál érjük az első zuhatagot, melyet a viz jól hallható zúgása is felismerhetővé tesz. Innen kezdve egyre sürübben lépnek fel ama zuhatagok, zátonyok és egyéb hajózási akadályok, melyek a szabályozás előtt veszélyessé, sőt egyes időszakokban lehetetlenné tették a hajózást. A Sztenka zuhatagnál a szabályozás alkalmával 18.000 köbméter szikla eltávolitása után 1900 méter hosszu s 60 méter széles, mély csatornát készitettek. Ennek széleit a vizfenékhez erősitett úszók jelzik, de magas vizálláskor a hajók egyes helyeken a csatornából ki is térhetnek. Az Alduna szabályozásáról könyvünk 147—150 oldalán már megemlékeztünk. Itt csak anyit teszünk hozzá, hogy a Duna hajózhatóvá tételét már a rómaiak megkisérelték s Orsován alul, a Vaskapu zuhatagoknál óriási munkával egy 3·2 kilométer hosszu csatornát kezdtek épiteni. Nem tudni, hogy e csatornát használatba is vették-e, de maradványai ma is tanuságot tesznek a munka nagyságáról. A Széchényi út épitésekor, az 1834-iki alacsony vizállást felhasználva a kormány Izlás, Grében és Jucz zuhatagoknál a vizből kiálló sziklák eltávolitásához is hozzákezdett s hat héten keresztül félezer munkás dolgozott itt. A magyar kormány nagyszabásu szabályozási terveinek keresztülviteléhez Hajdu Gyula mérnök, Luther Hugó gépgyáros és a Berlini disconto társaság, mint a munkálatokkal megbizott egyetemleges vállalkozók, 1890 szept. 15-én fogtak hozzá. A munkálatokat fényes ünnepség keretében Baross Gábor kereskedelmi miniszter sajátkezüleg kezdte meg akként, hogy a Grében csúcsba fúrt két aknát egy távolibb hajó fedélzetéről, villamos gyujtó segélyével maga robbantotta fel. Stenkától Dren-

kováig nem találunk nagyobb hajózási akadályokra. Egymásután hagyjuk el Bonica, Dobra, Alsó-Lyubkova (környékén lignitet bányásznak) és Berzászka falvakat, hogy a drenkovai hajóállomáson túl a legveszedelmesebb zuhatagok csatornáin haladjunk keresztül. A magyar parton *Kozla*, szemben a tulsó parton *Bozmán* bányatelepek tünnek elő s a hegyoldalak tárnáiból meredek siklók szállitják a kőszenet a partra. Kozla telepnél a szerbiai hegy vizbenyuló sziklapadjai a *Kozla* zuhatagot s nemsokára a magyar partról benyuló Dojke szikla a *Dojke zuhatagot* alkotják. E kettős sziklapad annyira megduzzasztja a folyót, hogy annak vize az egy kilométer hosszu zuhatagon 80 centiméter eséssel halad át. Itt 85 ezer köbméter szikla eltávolitása által 3500 méter hosszu csatornát kellett készitени. Hajónk sebesen halad el a háromszögalaku Treszkovácz hegy, a magyar partról vizbe nyúló Piatra longa s a Bivoli szikla mellett s csakhamar az egymás után következő *Izlás, Kis-* és *Nagytachtalia* nevü veszedelmes zuhatagokhoz érünk, melyeken 46.800 köbméter szikla eltávolitása által készitett, 2000 méter hosszu csatorna vezet keresztül. Majd a szerb partról a *Grében hegy*, másik oldalról a csak alacsony vizállásnál látható *Vrány sziklapad* nyomul a vizbe 420, illetve kis vizállásnál 220 méterre szoritva össze a Duna vizét. Minthogy e szorulaton túl a meder egyszerre 2000 méternyire szélesül, a viz a hegyfoknál oly óriási erővel bukott át, hogy a hajók alig tudták uszályaikat keresztülvinni, Grében alatt pedig a széles meder miatt a viz sekélyessé vált. A szabályozás alkalmával e szűk meder tágitása végett a Grében hegy 150 méter szélességü benyuló előfokát lerobbantották s az innen, valamint a közeli bányákból nyert óriási mennyiségü követ, — melyeknek robbantása 117.700 kilogramm dinamitot igényelt — a Grében csúcstól Milanovácz szerb városig húzódó 7000 méter hosszu szoritógát s az ezt erősitő két

keresztgát készitésére forditották. E kolosszális művön 5 éven keresztül 3000 munkás dolgozott, kik egész kis várost alapitottak ez időre a magyar parton. E szoritógát csak alacsony vizálláskor látható, magas vizálláskor hatalmas zúgással csapnak át rajta a Duna hullámai. A gát segélyével készitett mély, de keskeny csatornán két hajó nem találkozhatik szembe, ezért helyenkint a parton felállitott készülékek, vasrúdra illesztett fehér, illetve piros gömbök jelzik a hajóknak, hogy szabad-e az út a csatornában. Nagyobb biztosság kedvéért Drenkovától, illetve Moldovától Turn-Severinig a Duna veszélyesebb pontjait jól ismerő állami kalauzok vezetik a hajókat. A Grébenen alul kiszélesedő Dunában a Porecs szigetek feküsznek, hol templom- és várromok láthatók. A magyar parton *Szvinicza* község áll az egykori Zinice nevü királyi vár helyén. Hajónk a szerb parti *Milanovácz* városnál is kiköt. E város közelében réz- és ezüstbányák vannak. Szemben, a magyar parton három régi torony tünik szemeink elé, a XVI. században épült *Trikulei* romjai. Nemsokára a *Jucz zuhataghoz* érünk, melyet a folyó medrén keresztül húzódó sziklapad okoz. A szabályozáskor ide fenékcsatornát és szoritógátat készitettek. E zuhatag közelében fekszik Magyarország legdélibb pontja. Itt a Duna folyása megváltozik s északkeletre fordul egészen Orsováig. Az *Alsó-Klisszurába* értünk, melynek baloldalát a Szretinye hegység benyuló lánczolata alkotja. E hegyoldalon áll *Tiszovicza* község, innen egy patak völgyében regényes út vezet a hegyek között fekvő *Eibenthal* községbe, melynek cseh lakói a közeli réz- és chromércz bányákat művelik. Tiszoviczával szemben fekszik *Golubinje* szerbiai község, a magyar oldalon a *Lyubotina* patak beömlésénél szénrakodó telepet látunk, innen iparvasut vezet az eibenthali hegyekbe. Tovább Plavisevicza község tünik szemünk elé s hajónk nemsokára a csodaszép *Kazán szorosba* ér. Az égbe-

nyúló óriási sziklák olykor majdnem elzárják a Duna összeszorult medrét, helyenként a Széchényi út is sziklabevágások között vezet, a tulsó oldalon pedig fel-feltünnek a Traján út maradványai, kőfalba vágott üregei. E páratlan, fenséges képet méltóan egészitik ki a lankásabb hegyoldalak, völgyek dús erdőségei, gazdag flórája, melynek ritka sajátossága a vidéket tavaszszal illatárba boritó kazáni orgona. A szoros bejárójánál, a *Kalnik* sziklán a *Széchényi tábla* tünik elénk, melyet 1885-ben a Magyar mérnök- és épitész egylet emelt a dunaszabályozás kezdeményezőjének s a nagyszerü Széchényi út épitőjének emlékére. Majd a szerb parton a Kazán legmagasabb hegye, a 789 méter magas *Nagy-Sterbecz* meredek sziklafala, másik oldalon az alacsonyabb *Nagy-Sucaru* tünik elénk. Nemsokára látjuk a *Veteráni* és a cseppköves *Ponyikovai barlangot*, mely utobbitól nem messze van a *Denevér barlang*. Az előnyomuló sziklák a vizet annyira összeszoritják, hogy a folyam medre a dubovai felső szorulatnál csak 150 méter széles. De mélysége itt 54 méter. Dubova magyarországi község közelében a balparti hegyek hirtelen hátrahúzódnak s itt a 600 méter szélességüre tágult Duna egy tóhoz hasonlit. A két kilométer hosszu, ugynevezett dubovai tó végét megint két sziklafal szoritja össze, ez a *Kis-Kazán*, melynek jobb oldalán a 640 méter magas *Kis-Strbecz*, bal felén a *Kis-Sucaru* hegycsúcs emelkedik ki. A Kis-Kazánban látni a Mrakonia patak torkolatát s ugyanitt szemlélhetők legtisztában Traján útjának maradványai. A jobb parton a sziklába vésett *Traján tábla* örökiti meg a nagy császár emlékét. Innen kezdve a meredek sziklákat erdős hegyoldalak váltják fel s a Duna medre kitágulva az orsovai medenczét alkotja. A szelidebb lejtésü magyar parton egymásután tünedeznek fel *Ó- és Ujgradena* a gradenai sziget, majd *Jeselnicza* község s hajónk csakhamar *Orsovára* ér. A Cserna folyó torkolánál

fekvő Orsova a Duna mentén a végső magyarországi község. Hajóállomása a Csernától nyugatra, vasuti indóháza pedig attól keletre fekszik. 4600 főnyi lakói magyarok, németek oláhok s kisebb számban szerbek. Mint járási székhely s hazánk vasuti és hajózási végállomása igen jelentékeny iparral és kereskedelemmel bir. Idegenforgalmát az itt kereszteződő két országút, a Duna, a Párizs-konstantinápolyi express vasutvonal és az a körülmény növeli, hogy a község Magyarország, Szerbia és Románia hármas határának találkozásánál fekszik. A Herkulesfürdőben nyaralók is többnyire útba ejtik Orsovát. Iparának kereskedelmének az Alduna szabályozás s az itt székelő vállalat által forgalomba hozott milliók is élénk lendületet adtak. A M. F. és T. R. hajómühelyén kivül van sörgyára és petroleumfinomitó gyára. Az itt székelő hatóságok közül felemlitjük a határrendőrséget, hol a külföldre szóló határátkelési engedélyek haphatók, a kir. adóhivatalt, erdőhivatalt, erdőrendezőséget, főszolgabiróságot, az Aldunai hajózási hatóságot stb. A csinos, asphaltozott községnek van róm. kath., gör. keleti és protestáns temploma. Orsovának érdekes része a hajóállomás mellett álló u. n. *Skella*, egy Dunaparti piacz, hol a közeli Ada-Kaleh sziget török lakói bizonyos napokon kis mennyiségben vámmentesen árulhatják a kávét, czukrot s egyéb portékájukat. Itt és a közelben van a halpiacz, honnan messze vidékre, sőt külföldre is nagymennyiségben szállitják a Dunából fogott halat s főleg a hires orsovai kaviárt. — A Széchényi úton s a szép Cserna hidon áthaladva a Korona út végén álló vasuti telephez érünk, mely a vasuti állomás mellett mintegy 600 állami hivatalnok és munkás elhelyezésére épült. A vasuti állomás mellett a Korona útról jegenyefasor vezet a diszes kert közepén álló *Korona kápolnához*, melyet a király épittetett 1856-ban arra a helyre, hol a szabadságharcz leverése után, 1849 aug. 20-án Szemere

Bertalan belügyminiszter s társai a magyar koronát és a koronázási jelvényeket, külföldre menekülésük közben elásták. A császáriak, kik éveken keresztül keresték, csak 1853-ban, egy ember árulása folytán találták meg itt a koronát, melyet aztán a király nagy ünnepélyességgel szállittatott Pestre, majd Bécsbe. A kápolna közepén egy mélyedésben, hol egykor a koronaláda feküdött, most egy latin felirásu márványtábla áll. Szövegének magyar forditása a következő: „I. Ferencz József Ausztria császárja meg akarván szentelni e helyet, amelyen a lázadás zürzavarai közben elrabolt korona Szent István többi ereklyéivel 3 éven át el volt rejtve, s Szűz Máriának Magyarország patronájának születésnapján, 1853-ban megtaláltatott, — e kápolnát emelte s Szűz Máriának, ajánlotta 1856.“ A község másik részén, a karánsebesi úton 201. sz. alatt van az a ház, hol Kossuth Lajos 1849 augusztus 16-án utolsó éjszakáját töltötte a magyar földön. Orsova története a legrégibb időbe nyúlik vissza, erről tanuskodnak az itt előkerült gazdag régiségleletek. A rómaiak Tsierna nevü vára valószinüleg itt feküdött. A honfoglaláskor szintén volt vára s a XIV. században, mint királyi vár szerepel. Később több izben török kézre került. Jelentősége nagyban emelkedett a Napoleon által elrendelt szárazföldi zár idejében, mikor a levantei kereskedelem főgóczpontja lett. 1849-ben Bem az osztrákokat Orsovánál megverte s innen Romániába kergette. Később, a szabadságharcz leverése után Kossuth és társai menekülés közben itt lépték át a hazai földet. Az erdőkoszoruzta hegyek között fekvő Orsova kedveltebb kirándulóhelyei a *Gracka* patak völgye s még inkább a *Lövölde völgye*. Utóbbiból csigaút vezet a hegyoldalra, a polgári lövészegylet mulatóhelyéig, honnan gyönyörü kilátás nyilik az alant fekvő községre, a Dunára, Ada-Kaleh szigetre s a szerb-és román határhegyekre.

Távolibb kirándulóhely *Ada-Kaleh* sziget,

hova legczélszerűbb az orsovai Skella térről csolnakkal menni át, (egy csolnak dija 3 korona) mig a vonattal érkezőknek ajánlatosabb, ha a vasuti állomásról kocsin, vagy gyalog mennek egy-két kilométernyire lefelé a Duna partján s az ott tanyázó török csolnakosok által vitetik magukat a vizen át. Visszafelé jövet amugy is minden csolnak itt köt ki a vasuti állomás közelében, mert a viz ellenében a Skellára visszaevezni igen nehéz. Ha a Skelláról csolnakázunk a sziget felé, a pár perczig tartó vizi út is sok gyönyörüséget nyujt. A Cserna patak torkolatát elhagyva az Allion hegy tünik szemünkbe, melynek tövében Kossuth Lajos utoljára csókolta meg a honi földet. A hegy tövében vonul végig a 750 méter hosszuságu rakodópart hatalmas raktárhelyiségeivel. A szigethez közeledve csakhamar szemünkbe tünik egy tégla erődítvény s reá festve a sziget neve: Ada-Kaleh (Szigetvár, Ujorsova). Csolnakunk e téglafal mellett köt ki. Az 1750 méter hosszu s 4—500 méter széles sziget török terület s a szultán fennhatósága alatt áll. Az osztrák-magyar közös hadseregnek egy főhadnagy parancsnoksága alatt itt állomásozó fél százada csak a rend fenntartására szolgál, mig a 450 főnyi lakosság mohamedán hitü török. A csolnakból kiszálva a katonaság által gondozott parkba, majd a kaszárnya s az egykori várfalak mellett elhaladva a sziget közepén álló török faluba érünk, melynek csak egy két utczájában látunk jobb házakat. Jórészben a régi várerőd kazamatái szolgálnak lakhelyül. A főutczán a török templomhoz érünk, mely egykor ferenczrendi kolostor volt s a karcsu minerettet csak nemrég épitették hozzá. A sziget alsó végére érve e ponton négy ország határát láthatni egyszerre. Az a hely, melyen állunk, török terület, a Duna jobb oldalán a szerbiai hegyek láthatók mig a balparti hegysor eleje magyar, folytatása már román terület. E pontról már látni lehet a Vaskapu csatornát, alacsony vizálláskor

a zátonyokat is s hallani a zúgást, melyet a sziklákon átbukó viz okoz. A sziget lakói a főbb utczákban levő bódéikban török kávét, dohányt, dulcsászát, sorbetet s egyéb török specialitást árulnak a szigetet felkereső idegeneknek s csaknem kizárólag ebből élnek. Török viseletüket, sajátságaikat eléggé megőrizték, a nők 12—13 éves koruktól kezdve lefátyolozzák arczukat s az idegeneket kerülik. Többnejüség azért nem igen fordul elő, mert a férfiaknak nincs módjuk két- vagy több háztartást tartani fenn. Tulajdonképeni háremük sincs, csak 1—2, kerevetekkel butorozott szobájuk, hol férj és feleség együtt lakik, de idegen férfinak szigoruan tilos a nő szobájába bemenni.

További érdekes kirándulást tehetni Orsováról *Turn-Severinbe*, hova kocsin, vasuton, vagy hajóval mehetünk. Legérdekesebb azonban hajóval tenni meg az útat lefelé a Vaskapu csatorna kedvéért s visszafelé vonattal jönni. Turn-Severin azonban Romániában feküdvén, az út csak határátkelési engedélylyel, vagy útlevéllel tehető meg. Amint hajónk elhalad a szerb parton álló Erzsébet erőd romjai mellett s Verciorova romániai községhez ér, már egészen tisztán látjuk a Vaskapu csatornáit s halljuk a szirtekhez ütődő viz zúgását. A Románia és Szerbia között fekvő 3000 méter hosszu *Vaskapu* az Alduna legveszedelmesebb hajózási akadálya, hol a mederben 2 km. hosszan rézsút végighúzódó Prigrada s több más sziklaszirt feltartóztatja, vagy felduzzasztja a vizet s örvényeket, vizbukást idéz elő. E szirtek közt, melyek száraz időben több méterre emelkednek ki a vizből, életveszélyes, vagy épen lehetetlen volt a hajózás. A szabályozás alkalmával, melyet a magyar állam hajtatott végre, a jobbpart mentén 1600 méter hosszu hatalmas kőgátat épitettek s a mederből 367 ezer köbméter sziklát távolitottak el. Eként öt év alatt óriási költséggel egy hajózható csatornát épitettek, melynek ünnepélyes megnyitása 1896

szeptember 29-én folyt le a magyar, szerb és román király jelenlétében. — Turn-Severinbe érve e csinos romániai város látnivalói között említést érdemelnek *Szörény várának*, a Szörényi bánság egykori székhelyének romjai, továbbá Traján hidjának maradványai. (L. könyvünk 8—9 oldalát.)

Az orsovai járás egyéb érdekesebb helyeinek megtekintése végett czélszerü Orsováról Herkulesfürdőre kocsizni. A vadregényes, sziklás, szűk Cserna völgyben vezet ide az országút s ennek közelében halad a vasút és a folyó. Vonatról nézve is gyönyörü e vidék, de még élvezetesebb az útat kocsin tenni meg (ca. 2 óra alatt). Amint Zsupanek falun s a Komarniki magaslaton áthaladunk, boltozatos téglaépitmények tünnek elénk, ama csatornának maradványai, melyen az 1739-iki békekötés értelmében a törököknek a Csernát más irányba kellett volna vezetniök, úgyhogy az Orsova felső végénél ömöljék a Dunába. E csatorna óriási munkával egy év alatt el is készült, de nem lévén elég nagy az egész folyó vizének elvezetésére, a békefeltételek értelmében Orsova nem lett a törökéké. Tovább haladva *Toplecz* község közelében a meredek Jorgován szikla tünik elénk, melyhez a népmonda a sárkányölő Jovan Jorgovánnak s 3 leánytestvérének szomoru meséjét fűzte. Toplecz falu lakói nagyrészben a Schmidt-féle hatalmas őrlőmalomban dolgoznak, mig a közeli Börzán a Schramm-féle mezőgazdasági gépgyár müködik. Mindkét üzem gépeit vizierő hajtja. — A herkulesfürdői vasutállomáshoz érve, ha most útunkat a vasut s a Bela Reka patak mellett folytatjuk, Mehádiára érünk. A község egy római telep helyén áll, a romjaiban ma is látható s régi okmányainkban sűrün szereplő „Miháld vára“ valószinüleg a XIII. században épült s mint a mehádiai szoros kulcsa jelentékeny erősség volt.

Herkulesfürdő.

A Budapest-orsovai vasutvonal herkulesfürdői állomásáról kocsin* félóránnyira fekszik hazánk leglátogatottabb, elsőrangu üdülő- és gyógyhelye, Herkulesfürdő. A diszes vasuti állomásról bevezető út s maga a hosszan elnyuló fürdőtelep is erdőkoszoruzta, hatalmas hegyek között, a Cserna vadregényes, keskeny völgyében fekszik. Pecsenyeska oláh falun túl, a vashidon áthaladva csakhamar a fürdő elejéhez érünk. A majoroskertek, a Lorenz-, Miramonte villa s az erdőgondnoki épület után a a *Ferencz fürdő* s az istállóépületek tünnek elénk.

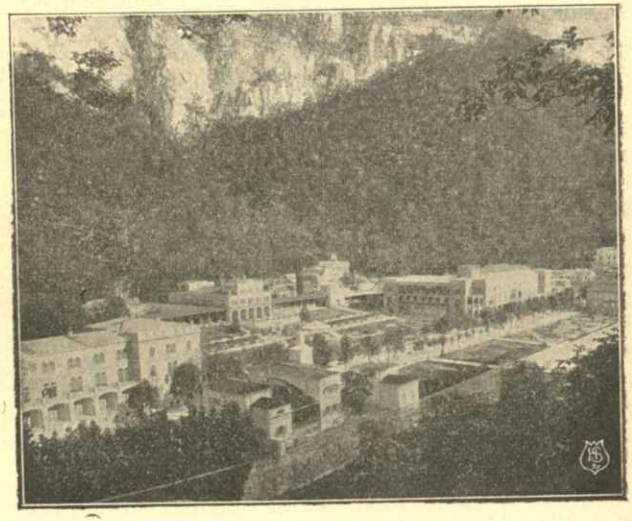

Herkulesfürdő központja.

A folyó tulsó partján látjuk az Artézi tornyot, melynek közelében van a *Szem* forrás, tovább a szinház-, posta és táviró- s a fürdőigazgatósági

* Kocsibér podgyászszal K 2·80.

épületet, valamint az impozáns Szapáry fürdő kupoláit. A balparti fürdőtelepre érve szebbnélszebb paloták és villák tünnek szemeink elé. Utunk jobb oldalán a görög keleti templom s fennebb a hegyoldalban a Tököly kápolna, a Mária fürdő, hidegvizgyógyintézet s a Rezső udvar, melyet a Ferencz József udvarral s a diszes park közepén

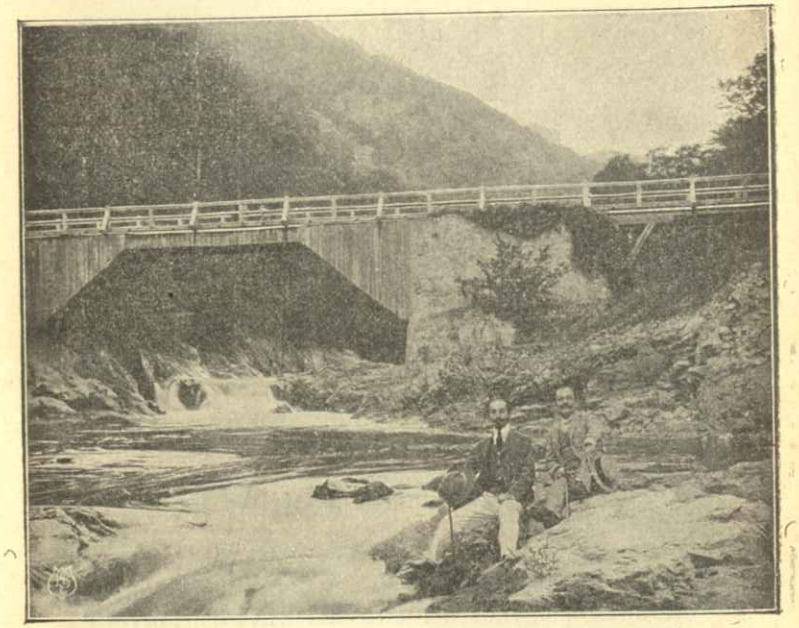

A Cserna vizesése Herkulesfürdőnél.

álló hatalmas gyógy- és tánczteremmel fedett sétány köt össze. Utunktól balra, a Stefánia udvar s az Erzsébet villa állanak. A jobbparti fürdőtelepre a Csernán hid vezet át, melynek befalazott oldalába vannak illesztve a fürdőtelepen talált római feliratu kövek. A hidon áthaladva a Herkules térre érünk,

ennek közepén a félisten vasszobra áll. A tér jobb oldalán egymás mellé sorakoznak a Karolina fürdő, a Ferencz- és Terézia udvar s a Lajos fürdő, bal soron az Erzsébet fürdő, Nándorudvar, katonai parancsnokság, József főherczeg szálló s a katonai kórház 2—3 emeletes, hatalmas épületei. A tér végén áll a róm. kath. templom. Innen szerpentin út vezet fel a hegyoldalban levő *Mária kert* nevü magaslatra. Ugy itt, mint a többi sétaútak elején vastáblák jelzik, hogy az egyes kiránduló helyek a fürdőtelep felett hány méter magasságban s mily távolságban feküsznek. A Mária telepről a 260 m. magas *Csórics magaslatra* s innen a 420 méter magas *Erzsébet magaslatra*, néhai királynénk kedvelt sétahelyére vezet az út. A Csorics magaslat közelében megtekintésre érdemes az *Izzasztó barlang* is. Ugyanezen hegyoldalon vannak még a 225 m. magas *Jubileum-*, a 98 méteres *Schneller-*, a *Coronini-*, a 278 méteres *Ferencz József* magaslat s utóbbi előtt a *Munk forrás* és a *Deák magaslat* Ezek messzelátóiról gyönyörü kilátás nyilik a festői Cserna völgyben fekvő fürdőtelepre, valamint a délmagyarországi és romániai hegységek bérczeire. A Cserna mindkét oldalán árnyékos útak vezetnek fölfelé. A róm. kath. templom melletti úton elindulva csakhamar a külön álló Károly kúthoz és Herkülesfürdőhöz s innen szerpentin úton pár percz alatt a hegyoldalban levő *Rablóbarlanghoz* érünk. A barlang járatai állitólag egészen Mehádiáig húzódnak s egykor a Mehádia környékén tanyázó rablók búvóhelyéül szolgáltak. A Cserna partján fölfelé haladva a vizi erőre berendezett villamostelephez érünk, mely a fürdő részére szükséges villamáramot szolgáltatja. Közelben, egy hid alatt a vizésnek nevezett zuhatag tünik elénk s a hidon átmenve a *hét meleg forráshoz* érünk. Innen félóra alatt a *Gizella kereszthez* jutni, honnan felséges kép tárul elénk, ha pedig a viz mellett haladunk tovább, a *Széchényi rétre* érünk. Itt vendéglő is

van. — A Cserna balpartján álló *Domogled* hegy is bővelkedik a szebbnél-szebb helyekben. Ide a gyógyterem mögötti szerpentin utakon júthatni. Első megállóhelyünk a *Fehér kereszt* egy sziklán álló hatalmas kőkereszt, innen fárasztó, de gyö-

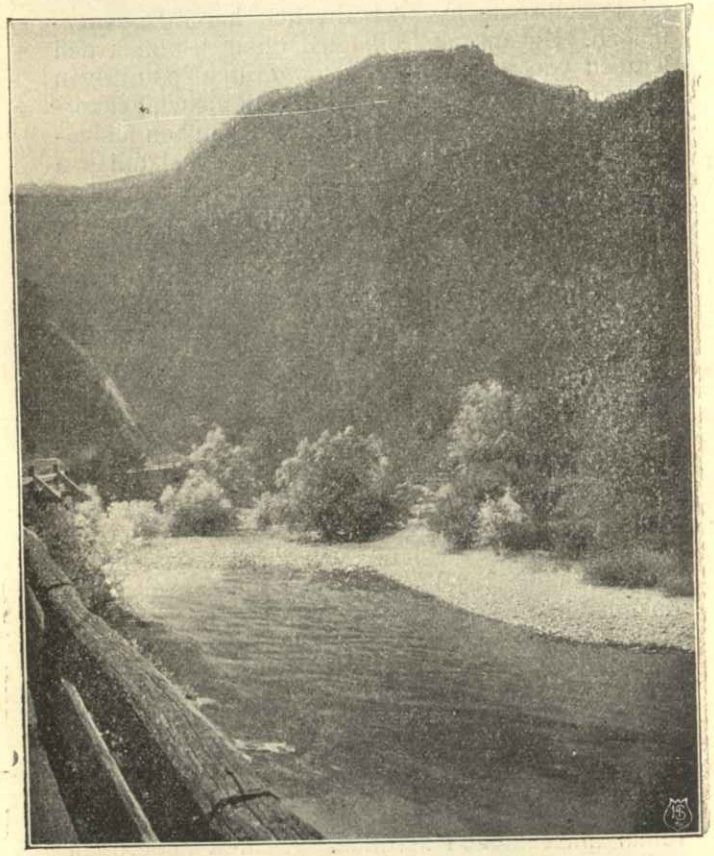

Iréne magaslat a Cserna völgyben.

nyörü csigaút vezet az 1106 méter magas (a fürdőteleptől számitva csak 948 m.) egyik Domogled csúcsra. A kisebbik csúcs 6 méterrel alacsonyabb. Innen felséges kilátás nyilik a Dunára, Szerbiára, Romániára, sőt Bulgáriára is. A Fehér kereszttől jobbra térve a 400 m. magasságban fekvő *Imre barlanghoz* érünk. Ez száz méter hosszu s cseppköves képződményekkel diszitett három szakaszból áll. Ugyancsak Domogled oldalán, annak déli lejtőjén van a *Tatártzy barlang,* (a nép nyelvén Ördöglyuk) hova csak edzett turista mehet, gyakorlott vezetővel. A szűk bejáratu barlangban fáklyafény mellett órákhoszat lehet előre haladni s a folyton emelkedő boltozat egy helyen hatalmas teremmé nő, hova kötéllel kell 32 méter mélységre leereszkedni. Itt gyönyörü fehér csepkőképződmények, folyósók és kapuk láthatók fáklya- vagy magneziumfény mellett. — Herkülesfürdő története kétezer évre nyulik vissza. A fennmaradt feliratos kövek és táblák tanusága szerint csodás gyógyhatásu fürdőit már Trajanus római császár idejében ismerték és használták. A telepet, melyet Kr. u. 105—7 körül alapitottak, „Ad aquas Herculi sacras"-nak nevezték s Herkulesnek templomot és szobrot emeltek rajta. A rómaiak mintegy 300 éven keresztül használták e fürdőt s különösen az aristokratiának volt kedvelt tartózkodási helye. A népvándorlás teljesen elpusztitotta s évszázadokon át használatlanná tette a virágzó telepet, hova csak 1736-ban, gr. Hamilton bánsági katonai kormányzó javaslatára emeltetett III. Károly király ujabb fürdőépületeket. Ezek közül a Herkules fürdőház s nehány kisebb épület ma is fennál. Ez épitkezések alkalmával igen sok római szobrot és egyéb régiséget találtak, melyek részben az épületekbe vannak illesztve, részben a bécsi bpesti és római muzeumokba kerültek. A török háboruban a fürdő megint elpusztult s csak a század végén lendült fel. 1817-ben Ferencz király is meglátogatta

s azóta többször voltak fejedelmi vendégei, igy 1852-ben, 1887-ben és 1896-ban I. Ferencz József s utóbbi alkalommal társaságában I. Károly román és I. Sándor szerb király, 1887-ben pedig Erzsébet

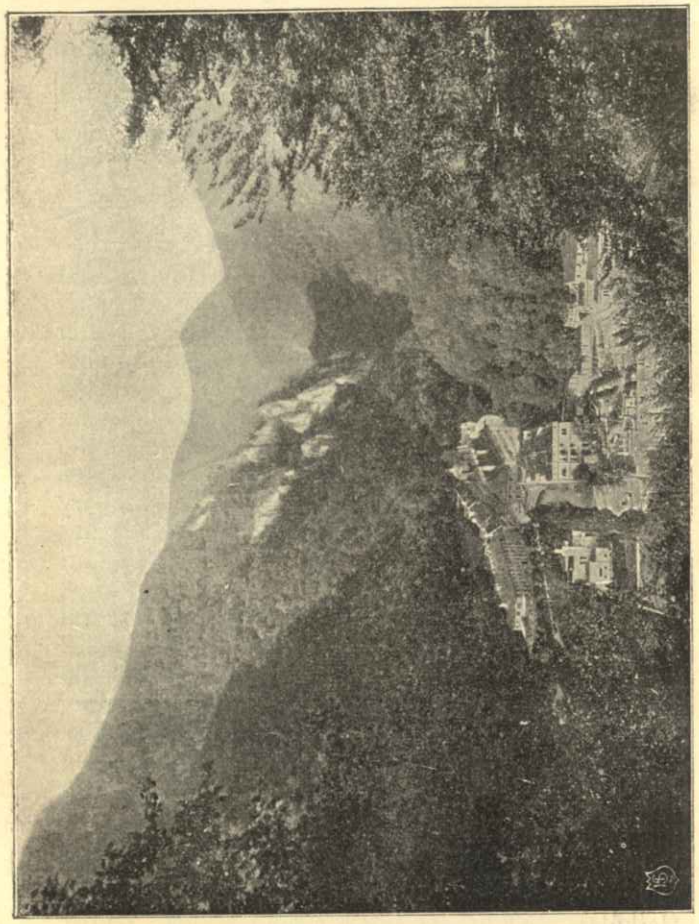

Herkulesfürdő látképe.

királyné tartozkodott itt hosszabb ideig. Látogatásukat emléktáblák örökitik meg. A fürdő 1873-ig, a határőrvidék polgárositásáig katonai parancsnokság alatt állott s ekkor a magyar állam tulajdonába került. 31 éven keresztül bérbe volt adva, 1904-től kezdve azonban fürdőigazgatósága utján a m. kir. földmivelésügyi kormány házilag kezeli.

Herkulesfürdőt egészséges klimája, gyönyörü vidéke és páratlan összetételü forrásai az elsőrangu világfürdők és üdülőhelyek közé emelik. A szelektől védett pormentes völgy fenyő- és lomberdői s a sziklák közt csörgedező hegyi patak a levegőt ozondussá s nyáron is kellemes hüvössé teszik. Az évi átlagos hőmérsék 9·4—11·3° C. közt váltakozik. A Cserna két partján, hegyek tövében fakadó 17 meleg gyógyforrás közül ezidő szerint nyolczat használnak. Legjelentékenyebbek a Szapáry forrás, melynek 40 C. fokos kénes vize 274 méter mély ártézi kutból szökik fel s a vizitoronyból kerül a nagyszerü berendezésü Szapáry fürdő 68 magán kabinjának s társas medenczéjének ellátására. E kút furása s a fürdőház épitése másfél millió koronába került. A Herkulesforrás 56°-os kénmentes sós vizet szolgáltat, melyet részben a Szapáry fürdőben használnak el. A mellette épült Herkules fürdő népfürdőjében egy méter magas rómaikori Herkules szobor áll, melyet a babonás parasztok meg-megkarczolva gyógyitó hatásunak tartott porát lenyelik. A Lajos forrás 47 C. fokos erősen kénes és keserüsós vizet szolgáltat a hasonló nevü fürdő részére. Az Erzsébet forrás mész- és palakőzetből fakadó 54 C. fokos vize erősen kénes és keserüsós. A Ferencz forrás 42 C. fokos vizéből szétpattanó gázbuborékok szállanak fel, az ártézi kút közelében levő Szem forrás 51° C. vize egyes szembajok ellen bir jó hatással. A Damogled hidegforrás vizét a hidegvizgyógyintézetben és az uszodában használják fel. Az ivókutak közül említést érdemel a Herkules- és József kút, valamint a karlsbadi

Mühlbrunnéhoz hasonló kénes sós vizü Károly kút. A felsorolt erős kénes és sós források mellett a fürdőtelep különös specialitásai a meleg konyhasós kénes források, melyekhez hasonlók hazánkban sehol

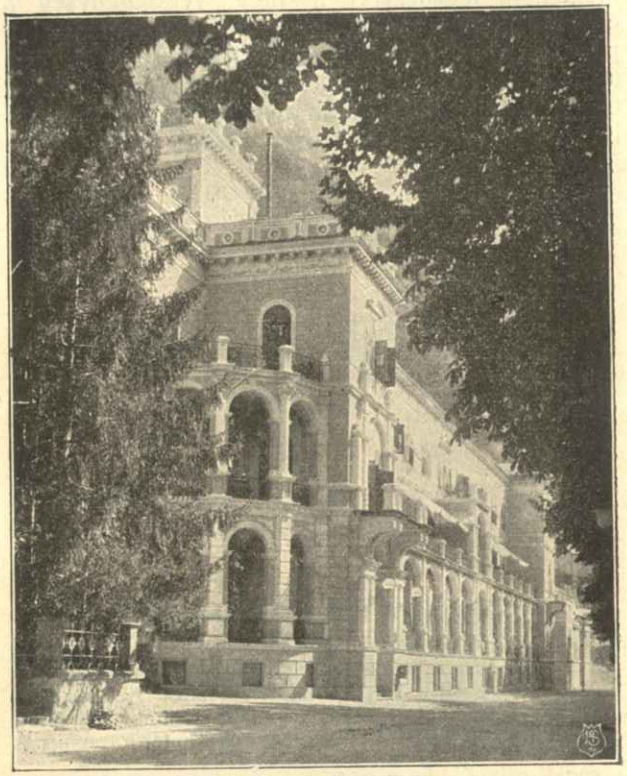

Rezső-udvar Herkulesfürdőn.

sincsenek. Minthogy e kitünő összetételü fürdőkön kivül modern vizgyógyintézet, massage, ivó- és gyaloglási gyógymód áll a betegek rendelkezésére

s gyönyörü fekvése, éghajlati viszonyai, modern berendezése a fürdőt az üdülők számára is rendkivül alkalmassá teszi. Herkulesfürdő a legtöbb betegség ellen sikerrel használható. Különösen javallva van a csúzos-, köszvényes-, gyomor- és idegbajok, légzőszervi hurutok, vérszegénység s egyes szembajok ellen. Az üdülők szórakoztatására pedig a gyönyörü kirándulóhelyek, parkok, a 35 kilométer hosszu, gondozott sétányok, olvasó-, táncz-, játéktermek, szinház, hangversenyek, tombola, halászat, lawn tennis pályák, térzene stb. szolgálnak.

E könyvben előforduló sajtóhibák:

A 36-ik oldal 32-ik soránál kimaradt a következő mondat: „1803-ban az oláh-bánsági határőrezred székhelyét a lakosság kérelmére Fehértemplomról Karánsebesre helyezték át, 1838-ban azonban az utóbb felállitott harmadik, u. n. szerb-bánsági határőr ezrednek Fehértemplom lett a törzshelye.“

A 68-ik oldalon a szerbek %-a Pancsován „4·2%“ helyett „42%“ olvasandó.

A 83-ik oldal táblázatos kimutatásában „törvényhatósági“ városok helyett „rendezett tanácsu“ olvasandó.

A 102-ik oldal 26-ik sorában „községi“ helyett „községi közigazgatási“ olvasandó.

A 109-ik oldal első sorában „homokos“ helyett „humuszos“ olvasandó.

Rezső-udvar Herkulesfürdőn.

Bérlő: **Kolling Kristóf.**

Szobaszám	Napi ár világitás- és kiszolgálással			
	julius és augusztus hoban		az év többi hónapjaiban	
	K	f	K	f
Földszinti utczai szoba:				
9, 10, 11, 12, 13, 15, 16, 17, 18, 19	6	—	4	80
3, 5, 7, 14	7	—	5	60
20	9	—	7	20
1, 4, 6, 8	10	—	8	—
Földszinti hegyfelőli szoba:				
23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31	4	—	3	20
33, 34	4	40	3	60
22	5		4	—
35	5	60	4	40
Utczai szoba I. emelet:				
45, 46, 47, 48, 49, 51, 52, 53, 54, 55	6	—	4	80
38, 40, 42, 50	7	—	5	60
36/37	11	—	8	60
56/57	9	—	7	20
39, 41, 43, 44	10	—	8	—
Hegyfelőli szoba I. emelet:				
59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67	4	—	3	20
69, 70	4	40	3	60
58	5	—	4	40
71/72	5	60	4	40
Utczai szoba II. emelet:				
83, 84, 85, 86, 87, 89, 90, 91, 92, 93	4	40	3	60
74, 75, 76, 77, 79, 80	6	—	4	80
81, 88, 94, 95	7	—	5	60
73	7	20	5	80
82	8	—	6	40
Hegyfelőli szoba II. emelet:				
97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105	2	80	2	20
107, 108	3	20	2	60
96	4	40	3	60
109/110	5	—	4	—

Bogdarigós gyógyfürdő

Temesmegyében, a Temesvár-lippai vasutvonal mentén, Charlottenburg állomástól 7 km. Javalva van különösen csúz, rheuma, köszvény ellen, de pormentes gyönyörü, erdőktől körülvett vidéken feküdvén sokan klimatikus üdülőhelynek is használják. Olcsó árak. Állandó orvos kézi gyógytárral. Kocsit az állomáshoz tanácsos előre rendelni. Posta, telefon helyben.

Bővebb felvilágositással **Bogdarigóson**

özv. Remmel Zsuzsanna

és **Temesvárott**

Nägele Antal gyógyszerész, (Telefon 322)

készséggel szolgálnak.

Törlesztéses kölcsönöket

az alábbi feltételek mellett engedélyez intézetünk:

kamatban és tőketörlesztésben együttvéve fizetendő 100 kor. kölcsön után:

65	évi	törlesztés	mellett	évenkint	5	kor.	10 fill.
50	„	„	„	„	5	„	36 „
40	„	„	„	„	5	„	70 „
30	„	„	„	„	6	„	40 „
20	„	„	„	„	7	„	90 „

A járadékok félévi **utólagos részletekben** fizetendők s kölcsöneink félévi felmondás mellett **stornodij nélkül** bármikor visszafizethetők. A kölcsönök csupán földbirtokra s az ingatlanok értékének feléig engedélyeztetnek s kirendeltségünknél Szegeden fizettetnek ki.

Parczellázások jogi, mérnöki és pénzügyi lebonyolitását szintén elvállaljuk.

Kisbirtokosok Országos Földhitelintézete

alföldi kirendeltsége

Szegeden, Kállay Albert-utca 6. sz. (Schlauch-palota).

VIZGYÓGYINTÉZET

bejáró felnőttek és gyermekek számára

Temesvárott, a gyermekpoliklinikában (Scudier-liget).

Gyógyeszközök: **A modern vizgyógymód összes eljárásai.** Továbbá: izzasztó gőz- és forró légszekrény, villamos fényfürdő, forrólevegő kezelés, szénsavas fürdők (nauheimi eljárás szivbajosoknál), só-, kén-, láp- és moorfürdők, villamos kádfürdő, massage, gyógytornászat (svédgymnastika). *Gyógyjavaslatok:* A felsorolt gyógyeszközök megfelelő alkalmazásával kedvező gyógyeredmény érhető el: különféle ideg- és gerinczagybántalmaknál (idegesség, ideggyengeség, hysteria, idegzsábák, hüdések és bénulások, ideges szivdobogás, főfájás, álmatlanság, szédülés, Vitus-táncz, Basedow-kor stb.), idült belső betegségek nagy számánál, főleg a gyomor és belek renyhe működésénél, aranyeres bántalmaknál, tulságosan elsoványodott és nagyon elhizott egyéneknél, czukorbetegségnél, vérszegénységnél, sápkornál, vértódulás, idült női betegségeknél, izzadmányoknál, csuzos és köszvényes bántalmaknál stb.

Téli kura Rheuma, köszvény, elhizás és ischias ellen
felnőttek és gyermekek számára.

Forrólevegő kezelés, villamos kád- és fényfürdők, franzensbadi moorfürdők.

A gyógyeljárások bármely helybeli, vagy vidéki orvos rendelvényére foganatosittatnak. — **Arak mérsékeltek.**

Női sanatorium és szülészeti osztály

Temesvárott, Erzsébetváros, Bega-balsor 9—11. szám

A Licht-féle fényképészeti műteremmel egy irányban. **Telefon 470.**

Ujonnan berendezve. Beteg nők szakorvosi kezelésben és elsőrendü ápolásban részesülnek. Külön szobák. Zajtalan környezet. Előkelő berendezés. Külön szobák terhesek, szülőnők és gyermekágyasok részére. Főorvos és segédorvos az intézetben laknak.

Árak mérsékeltek.

Szegénysorsu betegek ingyenes felvételt nyernek a kőzosztályban.

Testegyenészeti intézet

Temesvárott, a gyermekpoliklinikában (Scudier-liget).

Svéd gyógytorna.

alkalmaztatik gyermekek ferde tartása, ferde növése, rossz testtartás, a gerinczoszlop elferdülése, a gyermekek gyenge fejlődése, vérszegénysége és étvágytalanságánál.

Árak mérsékeltek.

A befolyó jövedelem jótékony czélra, a gyermekpoliklinika fentartására fordittatik.

Szeged-Alföldi

Takarékpénztár Részvénytársaság

Szegeden, Kállay Albert-utca 6. sz. (Schlauch-palota).

A társaság alaptőkéje: **1,000.000 korona,** mely **500 K** névértékü, **2000 drb** részvénynyel van biztositva.

A **„Szeged-Alföldi Takarékpénztár" átvesz betéteket takarékpénztári könyvecskékre,** úgyszintén **folyószámlára** kamatozás végett,

előleget ad állampapirokra, egyéb értékpapirokra, és minden olyan árúkra, amelyek a társaság raktáraiban, vagy más biztos helyen vannak elhelyezve,

leszámitol váltókat, utalványokat, szelvényeket és más hitelpapirokat, engedélyez **jelzálogkölcsönöket földekre és házakra,** épitési kölcsönöket, tisztviselő kölcsönöket, **a lehető legelőnyösebb feltételek mellett,**

vesz és elad értékpapirokat, elfogad tőzsdei megbizásokat és általában tevékenységét kiterjeszti a pénzintézetek rendes működési köréhez tartozó minden szolid üzletág óvatos gyakorlására.

Takarékbetéteket 4½%-al kamatoztat.

A Magyar Általános Hitelbank

alaptőke K 60,000.000
tartaléktőke „ 35,000.000.

Temesvári fiókja (Erőd-utcza 5. szám)

elvállalja mindennemü tőzsdei müveletek keresztülvitelét, váltók és szelvények bevételezését, értékpapirok őrzését; előleget nyujt értékpapirokra, kiállit hitelleveleket és csekkeket a bel- és külföld összes piaczaira és **betétek után** további intézkedésig **4%** kamatot térit meg.

Korona Szálloda

Hotel Krone

Nagybecskerek.

A város középpontján. Utazók egyetlen otthona. Kitünő magyar konyha. Tisztán kezelt italok. Olcsó, elegáns szobák.

Winkler Adolf
szállodás.

Moravetz Testvérek

könyv-, zeneműv- és papirkereskedése, könyvnyomda és könyvkötészete

Belváros Temesvár Józsefváros

Takarékpénztár-u. 4. Telefon 350. | **Kossuth Lajos-u. 27.** Telefon 506.

Nyomtatványok izléses kivitelben olcsó árak mellett.

Délmagyarországi Mezőgazdák Szövetkezete

Temesvár, Losonczy-tér 8., 1908 augusztus 1-től Uri-utcza 8 sz. a józsefvárosi állomás mellett.

Igazgatóság: dr. Beniczky Gy., Gulácsy D., dr. Gyertyánffy L., dr. Hajdu F., Harsány O., Kastory M., dr. Szalay G., br. Sztojánovics J., Tauber O., Vargics I. *Felügyelő-bizottság:* dr. Niamessny M., Balló D., Csiki Gy., Weinberg L. *Kivonat az alapszabályokból: 3. §.* Egy-egy üzletrész 200 koronában állapittatik meg. *4. §.* Megkülönböztetendők *a)* alapitó, *b)* rendes tagok. *8. §.* Alapitó tag a 40-ik üzletév befejezése után, rendes tag a tagsági ideje alatt lefolyt 15-ik üzletév befejezése után bármely üzletév végén kiléphet a szövetkezetből, ha ebbeli szándékát a szövetkezet igazgatóságának az üzletév befejezte előtt hat hóval irásban tudomására hozza. *12. §.* Minden alapitványi üzletrész két szavazatra, minden rend. üzletrész 1 szavazatra jogosit.

A szövetkezet czélja: A mezőgazdaság jövedelmezőségének fokozása 1. az árubeszerzés, 2. az értékesités, 3. a termelés szervezése által.

A cs. kir. szab.

Triesti általános biztositó társulat

(Assicurazioni Generali) Alakult 1831-ben.

Részvénytőke és készpénzbeli tartalékok összege **300** millió K.

Temesvári főügynöksége

a Temesi Agrár Takarékpénztárnál

Temesvár, Jenőherczeg-tér.

Felvesz: **élet-, tűz-, betöréses lopás ellen-, üveg- és szállitmány-, továbbá baleset- és jég-biztositásokat.**